

УДК 398
ББК 82.3(5қаз)
Қ 17

Қазақ тіліндегі мәтіннің жауапты редакторы: **Сұлтан Қалиұлы**

Суретшісі: **А. Дүзелханов**

Қ 17 Қазақ ертегілері. – Алматы: «АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ», 2022. – 264 б., сур.

ISBN 978-602-02-1155-8

Қазақ ертегілері жинағына қазақ халқының аузында сақталып қалған, өзінше өңделген, өзгертілген ертегілер енген. Жинақ үлкен бес бөлімнен тұрады: «Қиял-ғажайып ертегілер», «Хайуанаттар туралы ертегілер», «Тұрмыс-салт ертегілері», «Аңыз ертегілер», «Өтірік әңгімелер». Ертегілер жинағы оқырмандарды халық ерлігінің, халық данышпандығының тамаша бейнелерімен таныстырады.

УДК 398
ББК 82.3(5қаз)

ISBN 978-602-02-1155-8

© «АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ» ЖШС, 2017

Қазақ ертегілері

АЛМАТЫ КІТАП БАСПАСЫ

2022

*Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Бар ма деп ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға түріп жүрген кезім.*

Ілияс Жансүгіров

ертегілер мен аңыздар – біздің сенімді серіктеріміз. Ерте кезден ертегілер адам баласының арман-мүддесі, ой-санасы, арманы мен қиялынан, салт-дәстүрі мен тұрмысынан болашақта күтетін үмітінен туған.

Ертегі – адам баласының ой-қиялынан туған таңғажайып дүние. Ол адамды қуантады, шарықтатады, болашағына сенімін арттырады, мүмкін емес жетістіктерге жетуге еліктіреді. «Ертедегі қазақ ауылының мынандай көрінісін көз алдымызға елестетіп көрейік. Қыстың ұзақты кеші. Кешқұрым алагеуімде – жып-жылы киіз үйдің ішінде отбасының үлкен-кішісі ошақ басында айнала жиналып отыр. Әңгіме арасында өздерінің бүгінгі қам-қарекеттері мен қорқыныш-үрейлерін, ертеңгі күнгі ой-қиялдарын бір-біріне әңгімелеуде.

Кенет орталарындағы дуалы ауызды қария өзінің жұпыны әңгімесін бастап кетеді. Қарияның аузынан шыққан аңыз ертегі ұлбіретіп кесте тоқығандай айналасындағыларды жайлап баурап алуда. Оның ержүрек батырдың зәлім де іші тар жауларын жеңуі, байлық бар жердегі ақыл-ойдың үстемдігі, халық ішінен шыққан қарапайым да ақылды сұлу бойжеткен туралы аңыздары ақырын суыртпақталып өз тыңдаушысын үйіріп әкетеді. Біртіндеп ертегі тыңдап отырғандардың күні бойы шаршағандары, қайғы-мұңдары ұмыт болып, жан-дүниелері жеңілдеп ерекше күйге енеді».

Ертегі – қай халықтың болмасын сүйіктісі. Ертеде қазақ ауылдарында ертегілерді той-жиындарда, алтыбақан басында жиі естуге болатын. Әрбір ауылдың өз ертегі-аңызшылары болған. Ертегілерді ақындар мен жыршылар айтатын. Ертегілер әжелері мен аталарынан мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған. Ертеке айтуға жас балаларды ән айтуға үйреткендей ерте жастан баулыған.

Ертегіге деген осыншама сүйіспеншілік қайдан келді? Олар осы заманға дейін қалай сақталып келген? Өйткені ертегі – халықтың ақылы мен арман-тілегі. Өте ертеде пайда болған ертегілер осы күнге дейін өзінің жеңіл сиқырымен, кейіпкерлерімен бірге ерлік жасап, әртүрлі қызықты оқиғаларымен таңғалдыруда. Ертегі өз Отанын сүюге, оны қорғауға, қиыншылықтардан қорықпауға, ата-анасын қадірлеуге, бақытсыздыққа ұшыраған әлсіздерге көмек беруге үйретеді.

ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕР

рте заманда Ерназар деген бай болыпты. Төрт түлігі сай, қора-қора қойы, матау толған түйесі, өріс толған жылқысы болыпты. Ерназардың сегіз ұлы бар екен. Бір жылы үлкен жұт болып, ел малын алысқа, құм ішіне айдап кетіпті. Ерназардың сегіз ұлы да соның ішінде кетіпті. Бір қыстық азығын алып, кемпірі мен Ерназар үйінде қалыпты. Ерназардың сегіз ұлы сол кеткеннен хабарсыз кетеді, айлар өтеді – келмейді, жылдар өтеді – келмейді. Ерназардың азығы таусылып, ашығады. Талғажау етер тамақ таппай қиналады. Кемпірімен екеуінің орнынан тұруға әлдері әрең-әрең келеді.

Бір күні кешке жақын кемпір төсегінен тұрып, үйінің түндігін ашады. Тұруға мұршасы келмей жатқан шал шаңыраққа қараса, шаңырақтың күлдіреушінде керулі тұрған төстікке көзі түседі. Қуанып, есі шығады.

– Кемпір, сүйінші! Күлдіреушке керіп қойған кер биенің төстігін ұмытып кетіппіз ғой. Майлы көрінеді, бол, жылдам асып жібер, – дейді.

Сөйтіп, бұлар төстікті қазанға салады. Төстікті асып жеп, шал мен кемпір әлденеді. Ұзамай кемпір жүкті болады. Мезгілі толып босанады. Бір ұл туады, оның атын, Төстік жеген соң біткен бала деп, Төстік қояды.

Төстік өзгеше бала болып өседі: бір айда бір жастағы баладай, екі айда екі жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жасөспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын азамат болады. Садақ тартып үйренеді, тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді. Аң аулап, құс атып, шал әкесі мен кемпір шешесін асырайды.

Төстік бір күні ауылдың ортасында отырған тарғақты садақпен тартып қалады. Садақ тарғақтың қанатын үзіп кетеді. Тарғақ жығылмай бір қанатын сабалап қаша береді, Төстік ұстайын деп қуып жүреді. Сөйтіп жүргенде, тарғақ бір кемпірдің өрмегінің үстінен қарғып өтеді. Қуып келе жатқан Төстік те өрмектен секіреді. Сөйткенде Төстіктің бір бақайы өрмекті іліп кетеді. Өрмектің бірсыпыра жібі үзіліп қалады.

Өрмек тоқып отырған кемпір:

– Алда ғана көк шешек-ай! Өрмегімді үзіп кеттің-ау! Ертеден қара кешке дейін бүйтіп жар қуалап, торғай атқанша, тентіреп кеткен сегіз ағанды тауып алсаң болмай ма? – деп күйіп-піседі.

Төстік кемпірге жауап қайыра алмай, оның сөзіне қатты қорланады. Әсіресе, «тентіреп кеткен сегіз ағаң» деген сөз қатты тиеді. Төстік бұрын ағалары барын білмеген. Әке-шешесі Төстікке оны айтпаған екен. Кемпірге сөз қайыра алмай, Төстік жүгірген бетімен үйіне келеді. Атып әкелген құстарын лақтырып тастап, отыра кетеді. Төстіктің ашулы түрін көріп шешесі:

– Саған не болды? Кіммен жанжалдастың? – деп сұрайды.

Төстік кемпірдің сөзін түгелімен шешесіне айтады.

– Ағаларым қайда? Неге келмейді? Іздеп тауып әкелемін! – дейді.

Шешесі:

– Қақпас кемпір өтірік айтады. Сенің ағаларың болған емес. Оның сөзіне нанба, – дейді. Сөйтіп Төстікті иландырып қояды.

Тағы бір күні Төстік асық ойнап жүріп әлгі кемпірдің жалғыз баласын жұдырығымен қойып жіберсе, бала өліп қалады. Кемпір Төстікті бұрынғыдан да жаман қарғап-сілейді.

– Қыршыныңнан қиылғыр, Төстік! Менің жалғыз балама әлің жеткенше, айдалада тентіреп өлген сегіз ағаңның қураған сүйегін тауып алсаң болмай ма? – дейді.

Кемпірдің сөзі Төстікке ой салады. Шешесінен ағаларын сұрайды. Шешесі шынын айтады:

– Сегіз ағаңның бары рас еді, жұт жылы кетіп еді, содан қайтқан жоқ. Қайда жүргендерін білмейміз, – дейді.

Төстік ағаларын іздеу қамына кіріседі. Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, жолға шығады. Беліне садағын байлап, қолына темір таяқ алады. Аяғына темір етік киеді. Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды. Жолдасы да – садағы, азығы да – садағы, жолында кез келген аңды атып жеп отырады. Темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда, алыстан сағым көтерген бел бұлдырайды. Өлдім-талдым деп келіп белге шықса, қарауытқан қалың жылқыны көреді, жылқының ар жағында ел көрінеді. Жылқыға келсе, жылқының ішінде тігулі қара қос түр екен. Қосқа кірсе: асулы мосы, ілулі бақыр түр екен. Бақырдың іші толы піскен ет екен. Төстік етке тойып алады да, елге қарай жүреді.

Төстіктің келген елі ас беріп жатыр екен. «Ағаларымды осы астан іздеп көрейін», – деп, асқа тігілген қалың үйді жағалай шола бастайды. Әбден жүдеп, азып-тозған, киімі жыртық-жыртық Төстікті ешкім елемейді. Сөйтіп келе жатса, табақшылар бір жерде: «Ерназардың сегізіне тарт,

Ерназардың сегізіне тарт», – деп, шуылдасып жүр екен. Ерназардың сегізін көрейін, – деп, үйге кірмек болса, табақшылар Төстікті кіргізгісі келмей, кейін қарай қақпайлай береді. «Қайыршы неме, әлі тоймадың ба?» – деп жекіріп ұрсады. Төстік оған шыдамай, табақшының біреуін жұдырықпен қойып қалып, мұрттай ұшырады. Жұрт жиналып қалады.

– Кім керек? Неғып жүрген адамсың? – деп, Төстіктен жөн сұрайды.

Төстік:

– Маған Ерназардың сегізі керек. Адасып кеткен сегіз ағамды іздеп жүрмін, – дейді.

Сол арада Ерназардың сегізі жөн сұрасып, Төстікпен жылап-сықтап танысады.

Ерназардың сегізі елден адасқаннан кейін жұттан қалған жалғыз күрең биені бағып, содан көп жылқы өсірген екен. Бағанағы көп жылқы солардікі екен. Төстіктен елінің жөнін білген соң, олар да қайтпақ болады.

Тоғызы тоғыз жағынан шығып, қалың жылқыны айдай бастайды. Бірақ жылқы ұйлығып, бір жақты бет алып, жүре алмайды. Қанша айдаса да серпіліп, алғашқы айдаған жеріне қайтып келеді де отырады. Тоғызы жылқыны неше күн айдайды, аяғында, жүргізе алмай жалығады.

Бір күні Төстік мынадай айла табады: барлық жылқының басы күрең биені ұстап алып, жылқының ортасындағы бір дөңге шығады; биені жығып, төрт аяғын буады да, тақымына қыл бұрау салып, бұрайды. Қыл бұрау жанына батқан бие қатты шыңғырады. Биенің шыңғырған дауысына шұрқырасып қалың жылқы жиналады. Жылқы әбден жиналып болды деген кезде, Төстік биені тұрғызып алады да, жетектей жөнеледі. Сонда қалың жылқы өз беттерімен бұлардың соңынан шұбай береді. Енді ешқайсысы да жылқы айдап әлек болмайды, күрең биені жетектеп жүреді де отырады. Қалың жылқы шұбырып ереді де отырады. Судың тұнығын іше-іше, шөптің сонысын жей-жей, талай асқардан асып, талай шөлді басып, Төстігі бастап, Ерназардың сегізі аман-есен елдеріне келеді.

Балалары аман-есен келген соң, Ерназар ел жиып, ұлан-асыр той жасайды. Түйеден – бура, жылқыдан – айғыр, ту бие, қойдан – қошқар, құнан қой сойып, телегей-теңіз қымыз әзірлеп, ақсақал, қарасақалын түгел разы қылады.

Тойтарқағаннан кейін Ерназар тоғыз ұлын аяқтандыру қамына кіріседі. Тоғызына тоғыз келіншек іздейді. Келінінің тоғызын бір үйден таппақ болып, ел қыдырады. Көп елді аралайды. Бірақ Ерназар ойлағандай тоғыз қыз бір үйден табылмайды.

Сөйтіп, Ерназар күдер үзіп келе жатса, алдынан бір ауыл көрінеді. Ауылдың ортасында үлкен бір қоңыр үйдің тұсына келіп, мейман болатындығын білдіреді. Үйге кірсе, керегесінің басында сегіз сырға ілулі тұр екен, соны көрген соң, Ерназар еңкілдеп жылай бастайды.

Үйдің бәйбішесі Ерназардан:

– Неге жыладың? – деп сұрайды.

– Жылаған себебім: тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келіншек іздеп жүрген адаммын; тоғыз ұлымның бір әке-шешеден туғаны сияқты, бір әке-шешеден туған тоғыз келінім болса деп едім. Керегенің басындағы көп сырғаны көргенде, тілегіме жеттім ғой деп қуанып қалып едім. Санасам, біреуі кем екен. Соған жылап отырмын, – дейді Ерназар.

– Ендеше жылама, тағы біреуі бар, әне тұр, – деп, бәйбіше тұсбақаннан тағы бір сырғаны алып келеді. Кенжекейімнің сырғасы еді, мұны сегіз қызымның сырғасына араластырмаймын, ана қыздарым бір бөлек, Кенжекейім бір төбе. Сондықтан Кенжекейімнің сырғасы олардікінен бөлек тұрады, – деп, сырғаны қайтадан орнына іліп қояды.

Ерназар оған:

– Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе, Кенжекейің Төстігімдікі болсын, – дейді.

Сөйтіп, Ерназар тоғыз қызға құда түсіп қайтады.

Ерназар келіндерін алып қайтуға тоғыз ұлымен сапарға шығады. Жолда бұларға перінің қызы Бекторы кездеседі. Ол Төстікті көріп, ғашық болып қалады да, Төстікті Кенжекейден айырып алу қамына кіріседі.

Ерназар тоғыз ұлымен Кенжекейдің аулына барып, көп уақыт жатады. Отыз күн ойын, қырық күн тойын істетіп, келіндерін алып, еліне қайтпақшы болады.

Кенжекейдің әкесі қыздарына түгел енші беріп, көп жасаумен ұзатады. Сонда Кенжекей әкесінің берген еншісіне, мінгізген ат, арттырған түйе, тарттырған жасауына разы болмайды: «Әкем маған жылқыдан Шалқұйрық атты берсін, жасаудан Ақсырмалды сауытты берсін, түйеден Құба інгенді берсін», – дейді.

Кенжекейдің әкесі қызына ашуланып, кісісін қайта жібереді: «Қызыма айта бар: Ерназардың байлығы оған жетеді. Шалқұйрық атты сұрағаны несі? Шалқұйрық – жылқымның құты. Құтқа қыз ие болған жер бар ма екен? Құба інген – түйемнің басы. Түйемнің басын сұрағаны несі? Қызда ондай түйе артқан бар ма екен? Ақсырмалды сауыт – атадан ұлға қалатын мұра. Мені қызым қу бас дегені ме? Қызым өйтіп жаулығын білдірмесін», – дейді.

Кенжекей әкесіне қайта кісі салыпты: «Шалқұйрықты сұрағаным – ерге лайық ат еді, ер мінсін деп едім; Құба інгенді сұрағаным – ер қосын артсын деп едім; Ақсырмалды сауытты сұрағаным – Ер Төстік ер еді, сол ер кісін деп едім», – депті.

Әкесі Кенжекейдің сөзінен жеңіліп, сұрағандарын беріпті.

«Қызыма сәлем айт: Сорқұқтың басына көшін қондырмасын, қондырса, кесір болады», – депті.

Сонымен, Ерназар келіндерін алып, қайта береді. Бір күні көші жар басында тігулі тұрған жарты лашыққа кездеседі. Бұл перінің қызы Бекторының лашығы екен. Көш тұсынан өтіп бара жатқан кезде, ол лашығынан шығып, шайқақтап:

– Сүйген жарың – Ер Төстік,
Құтты болсын, Кенжекей!
Мінген де атың – Шалқұйрық,
Құтты да болсын, Кенжекей!
Жүк артқан түйең – Құба інген,
Құтты болсын, Кенжекей!
Кигенде сауытың – Ақсырмал
Құтты да болсын, Кенжекей!
Жар басында демесең,
Жарты лашық демесең,
Біздің де үйге түсе кет!
Көбікті саумал іше кет! – дейді.

Перінің қызы Бекторының тиісе сөйлегенін жақтырмай, Кенжекей мынадай жауап береді:

– Перінің қызы Бекторы,
Шайпау сөзді қой, Торы.
Сүйген де жарым – Ер Төстік,
Өз жарымды сүйемін!
Мінген де атым – Шалқұйрық,
Өз атымды мінемін.
Артқан да түйем Құба інген,
Өз түйемді артамын!
Кигенде сауытым – Ақсырмал,
Өз сауытым, киемін!
Жар басында демеймін,
Жарты лашық демеймін,
Қайтсең де үйіңе түспеймін,
Бал берсең де ішпеймін.
Перінің қызы – Бекторы,
Шайпау сөзді қой, Торы!

Осылай деп, Бекторының бетін қайтарып тастайды. «Қап, бәлем, Кенжекей, саған көресінді көрсетермін!» – деп, Бекторы тісін қайрап қала береді.

Көш бетімен тарта береді. Бір күні Сорқұдықтың басына келіп жетеді.

Кенжекей атасына кісі жіберіп: «Атам бұл құдыққа қонбасын, ырымы жаман жер», – деп айтқызады. «Келінім келмей жатып, менің қонысымды билейін деген екен!» – деп, Ерназар болмастан әлгі жерге қонады.

Көш қонысымен, Кенжекей басқа келіндерінен үйді бұрын тігіп жібереді де, атасын қонақ қылады. Кенжекейдің киелі келін екенін Ерназар сол арада біледі. «Келінім ақылды екен, тілін бекер алмаған екем», – деп өкінеді.

Сол күні тұман болады. Кенжекей өз әкесінің айтқаны ойына түсіп, кірпігін ілмей жатады. Ерте тұрып қараса, Құба інген жоқ. «Құба інген жоқ!» деп атасына хабар береді.

Ерназар ат ерттеп мініп, Құба інгенді айнала қарап жүрсе, анадай жерде тұрған Құба інген көрінеді. Қасына келсе, бұйдасы бір көкпекке оралып қалған екен. Жанында бір тал бар екен, талдың түбінде жарбиған бір жаман кемпір отырыпты.

– Шеше, шеше! Ана түйенің бұйдасына қол жалғап жіберші, – дейді Ерназар.

Кемпір сонда:

– Тұрсам, отыра алмаймын, шырағым, отырсам, тұра алмаймын! Әперуге әлім жоқ, мен бір ғаріп жанмын, – деп мүләйімсиді.

Кемпірдің сөзіне нанып, бұйданы іліп алайын деп еңкейе бергенде, Ерназарды кемпірекең шап беріп жағадан ала кетеді. Алдап отырған жалмауыз кемпір екенін Ерназар енді ғана біледі. Ерназар тыпыр ете алмай қалады. Олай-бұлай бұлқынып байқайды – босана алмайды. Кемпір одан әрі қыса түседі. Ерназардың тынысы тарылып, шыбын жаны шығып бара жатады.

Қанша жалынса да, кемпір қоя бермейді.

Ақыры өлетін болған соң Ерназар:

– Ағарған сақал, шашым бар! Қартайып келген жасым бар! Тоғыз келінімді жаңа ғана түсіріп, жаңа ғана қызығын көрейін деп отырмын. Қоя бер мені, шешежан, – дейді қырылдап.

– Жоқ, – деп кемпір қысып қояды, – Ерназар бұрынғыдан да демігіп:

– Тоғыз келін түсіріп,
Елдей көшіп келемін.
Толып жатқан жасаудан
Тойғаныңша беремін.
Босат мені, шешетай! – дейді.

– Жоқ, – деп кемпір одан әрі қысып қояды.

– Оған риза болмасаң,
Тоғай толған қойым бар,
Қанша алатын ойың бар?..
Босат мені, шешетай! – дейді Ерназар.

– Жоқ, – деп кемпір онан сайын қысады.

– Оған риза болмасаң,
Желі толған түйем бар,

Соған түгел ие бол.

Қоя бер мені, шешетай! – дейді Ерназар.

– Жоқ, – деп кемпір қысып қояды. Ерназардың жаны шығып барады.
Өлесі болады.

– Оған разы болмасаң,
Өріс толған жылқым бар, –
Не аяйтын сиқым бар?
О да болса сенікі,
Бір әділ жан менікі,
Жіберші мені, шешеке! – дейді.

– Жоқ, – деп кемпір онан сайын қысады. Ерназардың жаны шығып
барады.

– Оған разы болмасаң,
Сауысқандай сақтығы,
Жұмыртқадай ақтығы,
Желбіреген желегі,
Жаңа түсіп келеді
Сегізінен бір дара,
Ақылы асқан ол дана,
Кіші келінім Кенжекей,
О да болсын сенікі,
Бір әділ жан менікі,
Жіберші мені, шешеке! – дейді.

– Жоқ, – деп кемпір онан сайын қысады, Ерназардың жаны шығып
барады.

– Оған разы болмасаң,
Сойылдай сегіз ұлым бар,
Менде қандай құның бар.
– О да болсын сенікі,
Бір әділ жан менікі.
Жібере көр, шешеке! – дейді.

– Жоқ, – деп кемпір қысыңқырап жібергенде, Ерназардың жаны
мұрнының ұшына келеді, өлуге аз-ақ қалады.

– Оған разы болмасаң,
Атамасым атайын,
Сегізінен бір бөлек.
Жалғызымда қуат боп,
Жаяуымда қанат боп,
Пана болған бір кезде
Ер Төстігім – ең кенжем,
О да болсын сенікі,

Бір әділ жан менікі,
Жіберші мені, шешеке! –

дегенде, кемпірдің қолы босанып сала береді.

– Сонда Төстікті қолыма қалай түсіріп бересің? – деп сұрайды кемпір.
Оған Ерназар айтады:

– Менің қалтамда Төстіктің садағының ұшын шығаратын егеу бар.
Төстік онсыз жүре алмайды. Мен соны осы араға тастап кетейін. Төстік
іздеп келеді, сонда өзің ұстап ал, – дейді.

Кенжекей мұның бәрін көріп тұрады.

Ерназар Құба інгенді алып қайтып келеді, көш жөнеледі, бірнеше күн
көшеді. Төстік түнде отауына кірейін десе, отауы ылғи берік болады. Бір
күні Төстік жеңгелерін алып, отауына кіреді. Төсегіне келіп жатқанда,
Кенжекей болат кездіктің сабын Төстіктің – жүрегіне, үш жағын өз
жүрегіне тіреп қояды да:

– Қозғалмай жат, қозғалсаң, екеуіміз де жарыламыз, – дейді. Төстік
мұның себебін сұрайды.

Кенжекей:

– Әкең сені Бекторының жалмауызына беріп кеткен, сен менікі емессің.
Жалмауыздан біржола құтылып кел, – дейді.

– Әкем мені жалмауызға неге береді? – дейді Төстік.

– Нанбасаң, әкеңнен егеуіңді сұрап көрші, – дейді Кенжекей.

Ертеңіне Төстік ерте тұрып:

– Әке-ші, әке! Мына жақта киікжүрекен, садағымның ұшын шығарайын
деп едім, егеуімді берші, – дейді.

Ерназар абдырап қалып, қорбандап, өп-өтірік кісесін қараған болады
да: «Қап, әттеген-ай, қалып қойған екен. Түнәугі Сорқұдықтың басында
Құба інгенді іздеп барғанда, бір талдың түбіне түсіп, ат шалдырып едім,
сол жерде кісемді қалдырып едім, егеуің сонда түсіп қалған екен ғой», –
дейді.

Сонымен Төстік егеуін іздемек болады, егеуінің қалған жері неше
күндік алыс жол. Ерназардың айтуымен Төстік егеуін іздеуге алты аяқты
ала атты, жеті аяқты жирен атты мінбек болады.

Төстік жылқыдан алты аяқты ала атты мініп, жеті аяқты жирен атты
жетегіне алып келе жатқанда, алдынан Кенжекей шығып:

– Сорқұдықтың басына
Сорға бола қонды атам.
Жалмауызға жалғызын
Жанынан қорқып берді атам.
Жүретұғын жолыңда
Құлан өтпес шөлі бар.
Оны да басып өтесің,

Қыран өтпес қия бар,
Оны да басып өтесің.
Алты аяқты ала атың –
Құлық бие құлыны,
Табанынан тас батса,
Маңдайынан күн өтсе,
Алты күнге жарамас.
Жеті аяқты жиренің –
Кәрі бие құлыны,
Табанынан тас батса,
Маңдайынан күн өтсе,
Жеті күнге жарамас.
Сан жорғаны алмадым,
Ер аты деп таңдадым:
Айыл-тұрман, әбзелін
Ертеден бастап сайладым.
Төстік, саған арнадым –
Жабы емес, қазан ат.
Ер серігі қолғанат
Шалқұйрықты мін, Төстік!
Сан жасауын алмадым,
Саған бола таңдадым,
Ақсырмалдай сауытты
Осы жолға ки, Төстік! – деп зарлайды.

Төстік Кенжекейдің тілін алып, Шалқұйрық атты мінетін болады.
Жылқыдан Шалқұйрықты ұстап әкелуге кісі жіберсе, барған кісіге
Шалқұйрық ат ұстатпайды. Алдына келгенін тістеп, артына келгенін
теуіп, маңайына жан жуытпайды.

Шалқұйрықты ұстауға Төстіктің өзі келеді. Шалқұйрық Төстіктен
қашпайды. Қолын созса, тырп етпей тұрып, жүгенге басын өзі ұсынады.

Төстік жүрерде Кенжекей Құба інгенді бураға шөгереді. «Не Төстік өлді
деген күні ботала, не Төстік келді деген күні ботала» деп, серт қылады.
Өз белін он екі құлаш торғын орамалмен тартады. «Не Төстік өлді деген
күні, не Төстік келді деген күні шешіл» деп, серт қылады.

Төстік жолға шығады.

Төстік аулынан ұзап шыққан соң, Шалқұйрық атқа тіл бітеді.

– Төстік батыр, енді екеуіміздің жанымыз бір, қандай пәле болса да
бірдей көреміз. Менің мына айтқан сөздерім есінде болсын. Егеуіңнің
қасында жалмауыз кемпір сені күтіп отыр. Сен егеуіңді ала бергенде
ұстап алмақ. Егеуге жақындаған кезде кемпірді алдайтын бір ақыл тау-
ып ал. Кемпір алдана бергенде, мен бетегеден биік, жусаннан аласа бола

берейін, сол кезде сен егеуді іліп ал да жөнел, артыңа қараушы болма, – дейді.

Көп уақыт жол жүргеннен кейін Төстік егеу жатқан жерге келеді. Келсе, егеудің қасында кемпір отыр екен. Ер Төстік жақындай түсіп: «Шеше, шеше, артыңдағы қыздардың бәрі өзіндікі ме?» – дейді. Сонда кемпір артына жалт қарайды. Сол мезгілде Шалқұйрық бетегеден биік, жусаннан аласа бола береді. Төстік те егеуді іліп алып жөнеледі.

Сонда кемпір: «Сен бе едің, Төстік, алдаған? Сені ме, Төстік, қап, бәлем!» – деп, тамағы қырылдап, өкпесі сырылдап, шашы жалпылдап, көзі жарқылдап, тістері сартылдап, қатты сасып, етегін басып, Төстікті қуа жөнеледі.

Төстік қаша береді. Кемпір қуа береді. Бір мезгілде тау қаңбақтай ұшады, тас бұршақтай жауады, Шалқұйрықтың құйрығына қазандай қара тас орала кетеді. Шалқұйрықтың шапқан салмағына шыдамай, қара жер қақ айырылады. Шалқұйрық пен Ер Төстік жер астына түсіп кетеді.

Сол кезде Шалқұйрыққа тіл бітіп:

– Біз енді жер астына түстік, бізге бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң, жылан Бапы ханның ордасына келеміз. Жылан Бапы ханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргенінде, есінде болсын: екі босағадан екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді. Олардан сескенуші болма. Олар – жылан Бапы ханның есігін күзеткен құлдары. Төр алдына бара бергенінде, екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі екі жеңіңнен кіреді де, қойныңнан шығады. Қойныңнан кіреді де, қонышыңнан шығады. Бұлар жылан Бапы ханның ұлы мен қызы. Төрге отыра бергенде, дәу екі сары жылан ысылдап тұра келеді. Одан да сескенбе. Бұлар – жылан Бапы ханның өзі мен әйелі. Егер де бұлардан сескенсең, сені Ер Төстік демейді. Жер астының еліне қадіріміз болмайды. Жер үстіне жол тауып шыға алмай қаламыз, – дейді.

Біраз жер жүрген соң, Шалқұйрық айтқандай, жылан Бапы ханның ордасы көрінеді. Төстік Шалқұйрықты анадай жерге қойып, сәлем беріп, үйге кіреді. Екі босағадағы екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді. Төстік одан сескенбейді. Төр алдына бара бергенде, екі сұр жылан ысылдап келіп, Төстіктің жеңінен кіріп, қойнынан шығады, қойнынан кіріп, қонышынан шығады. Төстік олардан да сескенбейді. Төрге барып отыра бергенде, төсектен дәу екі сары жылан ысылдап көтеріледі. Төстік олардан да сескенбейді, төрге шығып отыра береді.

Бір мезгілде төсектегі екі сары жыланның бірі үлкен кісі болады да, бірі соның бәйбішесі болады.

– Жақсы келдің, Ер Төстік! Жер астындағы ел де сені ренжітпейді, – дейді.

Екі сұр жыланның бірі әдемі жігіт, бірі әдемі қыз болып кетеді. Олар да:

– Жер үстінің Ер Төстігі, жер астына жақсы келдіңіз. Жер астының алыптары, өнерпаздары сенің шылауыңда болады, – дейді.

Босағадағы екі қара жылан екі қара құл болып кетеді. Төстіктің алдына келіп, қол қусырып тұрады.

Төстік жылан Бапы ханның елінде ұзақ уақыт тұрады. Жылан Бапы ханның Темір хан деген араз ханы бар екен. Темір ханның қызын жылан Бапы хан сұрап, неше рет кісі жіберсе де Темір хан қызын бермей қойған екен. Жылан Бапы хан Төстікті соған жұмсайды. Темір ханның қызын әкеп берсе, Төстікке өз қызын беретін болып уәде қылады.

Төстік жылан Бапы ханға Темір ханның қызын әкеп бермек болып, жолға шығады. Темір ханның елі жеті айлық жол екен. Төстік елсізбен келе жатса, алдынан бір адам көрінеді. «Бұл не қылған адам?» деп бақыласа, әлгі адам ағаштың басында отырған екі сауысқанның құйрығын білдірмей жұлып алады да, білдірмеген бойымен бірінің құйрығын біріне қондыра қояды. Сауысқандар мұны сезбей қалады.

– О, неғып жүрген жансың? – деп Төстік қасына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті дегенге, соған жолдас болайын деп жолын тосып жүрген адам едім, – дейді әлгі кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар еді? – дейді Төстік.

– Менің ептілігіме жан жетпейді. Кімнің болмасын ең қимас затының өзін де иесіне сездірмей жымқырып кетемін. Жан-жануардың сағы сауысқан болса, құйрықтарын ұрлап алып, бірінің құйрығын біріне кигізгенімді жаңағыдай сезбей қалады, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше, сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Екеуі жүріп кетеді. Елсізбен жүріп келе жатса, жолдарында бір адам көрінеді. «Неғып жүрген адам?» деп байқаса, киіктерді матап жүрген адам екен. Екі аяғына байлаған қазандай екі қара тасы бар.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп екеуі қасына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түсті деп естіп, соған жолдас болайын деп жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Жолдас боларлықтай қандай өнерің бар? – дейді Төстік.

– Мен аяғыма шаң жұқпас жүйрікпін, ұшқан құс, жүгірген аңның менен құтылатыны жоқ. Киіктерді қуғанда, өз екпініммен ағып өтіп, киікті ұстай алмайтын болған соң, аяғыма қазандай қара тас байлап алып қуамын. Сонда, екпінім басылыңқырап, киіктерден ағып өтіп кетпей, дәл жетіп ұстаймын. Желаяқ деген жүйрікпін, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Сөйтіп, үшеу болып жүріп кетеді. Бұлар келе жатса, бірталай күннен кейін елсізде тағы бір адам көрінеді. «Не қылған адам екен?» деп байқаса, әлгі кісі жерге біресе оң құлағын төсейді, біресе сол құлағын төсейді, жер астынан бір нәрсе тыңдаған сияқты болады.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп үшеуі қасына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Ер Төстік жердің астына түсті дегенге, соның жолдасы болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Жолдас боларлықтай қандай өнерің бар? – дейді Төстік.

– Жер астының атақты тыңшысымын; қандай жасырын әңгіме болса да тыңдап біліп аламын; менен жасырын сыр болмайды. Алыстағыны, жақындағыны түгел еститін Саққұлақ деген ер мен боламын, – дейді.

– Жарайды. Ендеше іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Ер Төстік.

Сөйтіп төртеу болып жүріп кетеді. Бұлар елсіз түзде келе жатса, алыста бір тау көрінеді, ол таудың үстіне тағы бір тау шыққандай болады. Жақындап келіп қараса, бір адам тауды олай да көтереді, бұлай да көтереді. Бір тауды көтеріп бір таудың үстіне қояды.

– О, неғып жүрген адамсың? – деп, Төстік қасына жетіп келеді.

– Жер үстіндегі Төстік жер астына түсті дегенге, соған жолдас болайын деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар? – дейді Төстік.

– Жұрттан асқан алыппын. Жердің үстінде де, астында да маған шақ келетін адам жоқ. Қайратым ішіме сыймаған соң, тауларды көтеріп ермек қыламын. Таусоғар деген ермін, – дейді кісі.

– Жарайды. Іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Бесеу болып жүріп кетеді. Бұлар жапан далада жүріп келе жатса, бір үлкен көл көрінеді. Көлдің суы көзді ашып-жұмғанша суалып, жоқ болып кетеді де, көзді ашып-жұмғанша шарасынан асып, ернеуі толып шыға келеді. Ер Төстік жолдастарымен мұның мәнісіне түсіне алмайды. «Бұл су қайдан келіп, қайда кетіп жатыр?» деп, айнала іздейді. Сөйтсе, қамыстың арасында біреу отыр, көлдің суын ұрттап қалса, суы жоқ болады, аузынан төгіп жіберсе, шарасынан асып су қайта толып кетеді.

– О, неғып отырған адамсың? – деп, Ер Төстік жанына жетіп келеді.

– Жердің үстіндегі Төстік жер астына түсті деген соң, жолдас болып ерейін деп, жолын тосып жүрген адаммын, – дейді әлгі кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар? – дейді Төстік.

– Жер-жаһанда маған жетер мешкей жоқ. Бір көлдің суы жұмырыма жүк болмайды. Қанша үлкен дария болса да бір-ақ ұрттаймын. Көлтауысар деген ер боламын, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше сол іздеген Төстігің мен боламын, – дейді Төстік.

Алтау болып жүріп кетеді. Көп уақыт жол жүргеннен кейін, бұларға бір төбе көрінеді. Жақындаса, төбенің басында жалпайған бір адам отыр.

– О, неғып жүрген адамсың? – дейді оған Төстік.

– Жердің үстіндегі Төстік жердің астына түскенін, жылан Бапы ханға келіп, оның қорқытқанынан қорықтастан төріне шыққанын, одан Темір ханның елін іздеп шыққанын, жолында жер астының өнерпаздарын жи-

нап келе жатқанын көрген соң, соған жолдас болайын деп, жолын тосып отырмын, – дейді кісі.

– Төстікке жолдас боларлықтай қандай өнерің бар? – дейді Төстік.

– Жер астының қырағысымын. Төстік, сенің не күйге ұшырағаныңның бәрін көріп отырмын. Бар өнерім – қырағылық. Жердің асты-үстінде менің көзімнен қаға беріс жер жоқ. Қандай нәрсе болса да, анықтап қарасам, бәрін де көремін, – дейді кісі.

– Жарайды. Ендеше менің жолдасым бол, – дейді Төстік. Жетеу болып жүріп кетеді. Бұлар жеті ай жол жүріп, Темір хан елінің отырған жеріне келсе, Темір хан елінің жұрты ғана жатыр екен. Өздері Төстіктің келе жатқанын естіп, көшіп кетіпті. Саққұлақ құлағын жерге төсеп жіберіп, «адам баспас» деген жерге қонып жатқанын хабарласа, Қырағы айналаны көзбен шолып тұрып, көштің, алты таудың ар жағында, жеті көлдің желкесіндегі жалпақ жартастың астына барып тығылғанын анықтапты.

Таусоғар жолдағы тауларды орнынан алып, көшіріп қоя салады. Көлтауысар көлдерді ұрттап суалта салады. Ер Төстік жолдастарымен, көзді ашып-жұмғанша, Темір ханның аулына жетіп келеді.

Бұлар келсе, Темір ханның қызын Кеңе хан алмақ болып жатыр екен. Ер Төстік келген соң, Темір хан екі жағына да кісі салып: «Қызымды, қайсысының өнері асса, соған беремін», – деп айтқызады. Той қылып, ел жинайды. Екі жақтың өнерін көруге жер астының қарайған халқының бәрі жиналады. Кеңе ханның қалың малға әкелген қора-қора қойының, қатарлы түйесінің, үйір-үйір жылқысының бәрі де тойға сойылады.

Ер Төстік жолдастарымен бір үйде отырады. Бұларды тойғызамын деп, қанша ет әкелсе де жетпейді. Тойға арналған тамақтың бәрін де Көлтауысар жеп қояды. Тіпті тойғыза алмайтын болған соң, Темір хан мен Кеңе хан бірігіп, бір амал табады. Төстіктердің тамағына у салып бермек болады. Саққұлақ мұны естіп отырады да, Төстікке айтады. Төстік ұрсып, тамақты қайтарып жібереді. Епті біреуі Төстіктердің табағына салынған уды білдірместен Кеңе ханның нөкерінің табағына салып жібереді. Кеңе ханның біраз нөкері қырылып қалады. Бұдан жеңілген соң Темір хан ат шабысына шығады. Өзінің бар жүйрігін бәйгеге қосады. Ер Төстік Шалқұйрықты даярлайды.

Қарақшының түбіне келген соң, Шалқұйрыққа тіл бітеді:

– Егер атты өте алысқа айдаса, менің шабысым да өте жылдам болады. Үш күн шапсам, бүйірім қызып, өзімді тоқтатуға шамам келмей, кетіп қалуым мүмкін. Мен келе жатқанда алдымнан арқан керіп қой. Арқан үш қабат болсын, бір қабатты кендірден болсын. Үш қабат арқанның үшеуі де үзілсе, мен саған жоқпын, ағынымды тоқтата алмай кеткенім; үшеуі де үзілмесе, мен жығылып өлемін, онда саған жоқпын. Егер арқан жарты-

лай үзілсе, мен тоқтаймын, жығылып қалсам да жаным қайтадан кіреді, күдер үзбе, – дейді.

«Ер Төстіктің жалғыз шолағы бір жерде зорығып өліп қалсын!» – деп Темір хан атты бір жұмалық жерге айдатады.

Балуан күресі басталады. Таусоғарға балуан шақ келмейді. Жер астының алыптарының бәрін жығып бітеді. Күресуге кісі шықпаған соң, Таусоғар бір тауды көтеріп алып, жұртқа күшін көрсетеді. Темір хан мен Кеше хан қатты сасып:

«Тауды біз жаққа қоя көрмесін!» – деп Төстікке жалынады.

Төстік тауды орнына қойғызады.

Бір жеті өткен соң, бәйге аттары қайтып оралады. Жұрт қарақшының түбінен аттарын күтеді. Бір мезгілде алыстан бір шаң көрінеді, шаңның ішінен, жақындай келе, бір қара көрінеді. Шалқұйрық екенін танып, Ер Төстік үш қабат арқан кереді. Шалқұйрық құйынша заулаған бетімен арқанға келіп жоқ болады. Қараса, Шалқұйрық жығылған екен, арқанның екі қабаты үзіліп, бір қабаты қалған екен. Шалқұйрық талып түсіпті.

Сонда Төстік:

– Сорқұдықтың басына
Сорға бола қонды әкем.
Жанынан қорқып, кемпірге
Егеуімді берді әкем.
Жүретұғын жолым да
Құлан өтпес жол болды,
Асқар-асқар тау менен
Шексіз дария, көл болды.
Құлық бие құлыны –
Алты аяқты аланы,
Жарамайды, жабы деп
Міндірмеген – Кенжекей
Кәрі бие құлыны –
Жеті аяқты жиренді
Жарамайтын жабы деп,
Міндірмеген – Кенжекей.
Сан жорғаны алмаған,
Ер аты деп таңдаған
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден қамдап сайлаған
Кенжекей сынды арудың
Қалмасын деп көңілі,
Міндім сені, Шалқұйрық.
Жалғыз өзім қос артып,

Жапан түзге жол тартып,
Жалмауызға шыққанда,
Тіл бітті саған, Шалқұйрық.
Жалмауызға келгенде,
Егеуді ала бергенде,
Бетегеден биіктеп,
Аласарып жусаннан,
Ептейлендің, Шалқұйрық.
Егеуді ала қашқанда,
Жалмауыздан сасқанда,
Таулар ұшып қанбақтай,
Тасы борап бұршақтай,
Қазандай дәу қара тас
Құйрығыңа оралып,
Жерге де кірдік, Шалқұйрық.
Жылан Бапы жеріне,
Жер астының еліне
Шыға келген мезгілде,
Тіл бітіп саған, Шалқұйрық,
Жөн білдірдің еріңе.
Жаяуымда қанат болған, Шалқұйрық,
Жалғызымда жолдас болған, Шалқұйрық,
Сасқанымда ақылым болған, Шалқұйрық...

Үш жаның бар еді, екеуі шықса да бірі қалған шығар, тұр, Шалқұйрық.
Тіріл, Шалқұйрық, – депті.

Сол уақытта Шалқұйрыққа жан кіріп, оқыранып түрегеледі. Басқа ат-тар бірнеше күннен кейін келеді.

Темір хан мен Кеңе хан балуан және ат бәйгесінен жеңіліп, не қыларын білмей, сасады. «Енді жаяу жарыс салып көрейік», – дейді.

Жаяу жарысты бір күндік жерден жібермек болады. Ер Төстік Желаяқты қосады. Жүйріктер бір күн жүріп барып, барған жеріне қонып, ертеңіне ертемен жарысып қайтпақ болады. Темір хан жүгіргіштердің ішіне бір мыстан кемпірді қоса жіберген екен. Барып қонған жерінде сол мыстан Желаяққа:

– Шырағым, шаршадың ғой. Басыңды уқалап берейін, демінді алып ұйықта. Жарысарда өзім оятамын, – деп, оны алдап ұйықтатып тастайды.

Желаяқ, мыстан кемпірдің сөзіне нанып, қаннен-қаперсіз ұйықтап жата береді.

Бір мезгілде оянса, шекесінен күн өтіп барады. Түс болып қалған екен, жүгіргіштер әлдеқашан кетіп қалыпты. Кемпірдің алдағанын біліп, Желаяқ санын бір-ақ соғып, тұра жүгіреді. Жерден бір уыс топырақ

ала жөнеледі. Құстай ұшып, құйындай ұйтқып келе жатса, жаяулар да қарақшыға жақындап қалыпты. Ең алдында мыстан кемпір бара жатыр екен. Желаяқ өте беріп, уысындағы топырақты кемпірдің көзіне шашып кетеді. «Алда ғана көк шешек-ай, мықтадың-ау» деп, кемпір көзін уқалап қала береді. Сөйтіп, жаяу бәйгесінде де Ер Төстік жеңеді.

Темір хан енді қайтадан той жасап, қызын жылан Бапы ханға ұзатпақ болады. Темір ханның ернеуі қырық құлаш үлкен қазаны терең көлге түсіп кеткен екен. «Нағыз ер болса, соны алып берсін» деп, ол Ер Төстікке кісі салады.

«Көлдің суын құрт!» – деп, Төстік Көлтауысарды жұмсаған екен, қанша ұрттаса да көлдің суы Көлтауысардың ұртына сыймапты. Судың үштен бірі қалғанда Көлтауысардың ұрты суға толып бітеді.

Сонда Шалқұйрыққа тіл бітіп: «Қазанды мен сүңгіп алып шығамын», – деп рұқсат сұрайды. Ер Төстік рұқсат етеді. Шалқұйрық:

– Мен суға сүңгігенде, ақ көбік шықса – жолымыздың болғаны, қуана бер, аман-есен қазанды алып шыққаным. Қызыл көбік көрінсе – алып шыға алмай, су астында қалып қойғаным, – дейді.

Шалқұйрық суға сүңгіп кетеді. Көпке дейін еш нәрсе білінбейді. Бір мезгілде ақ көбік көрінеді. Ер Төстік қуанады. Оның артынан ұзамай, қызыл көбік көрінеді. Ер Төстік шошынып, зарлана бастайды:

– Сорқұдықтың басына
Сорға бола қонды әкем.
Жанынан қорқып, жалмауызға
Егеуімді берді әкем.
Жүретұғын жолым да
Құлан өтпес шөл болды,
Асқар-асқар тау менен
Шексіз дария, көл болды.
Құлық бие құлыны –
Алты аяқты аланы
Жарамайды, жабы деп,
Міндірмеген – Кенжекей.
Кәрі бие құлыны –
Жеті аяқты жиренді
Жарамайтын жабы деп,
Міндірмеген – Кенжекей.
Сан жорғаны алмаған,
Ер аты деп таңдаған
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден қамдап сайлаған
Кенжекей сынды арудың

Қалмасын деп көңілі,
Жалғыз өзім қос артып,
Міндім сені, Шалқұйрық.
Жалғыз өзім қос артып,
Жапан түзге жол тартып,
Жалмауызға шыққанда,
Тіл бітіп саған, Шалқұйрық.
Жалмауызға келгенде,
Егеуді ала бергенде,
Бетегеден биіктеп,
Аласарып жусаннан,
Ептейлендің, Шалқұйрық.
Егеуді ала қашқанда,
Жалмауыздан сасқанда,
Таулар ұшып қаңбақтай,
Тасы борап бұршақтай,
Қазандай дәу қара тас
Құйрығыңа оралып,
Жерге кірдік, Шалқұйрық.
Жылан Бапы жеріне,
Жер астының еліне
Шыға келген мезгілде,
Тіл бітіп саған, Шалқұйрық,
Жөн білдірдің еріңе.
Жаяуымда қанат болған, Шалқұйрық,
Жалғызымда жолдас болған, Шалқұйрық,
Сасқанымда ақылым болған, Шалқұйрық...
Үш жаныңның не бірі
Аман шығар, Шалқұйрық.
Су астынан шық, Шалқұйрық, –

дейді. Ер Төстік зарланып тұрғанда, Шалқұйрық дәу қара қазанды құйрығына орап, су үстіне шыға келеді.

Шалқұйрыққа тіл бітіп сөйлейді:

– Су өте терең екен, түбіне зорға жеттім, қазанды зорға таптым. Сонда ақ көбік шықты. Қазанды көтеріп шығу қиын болды, тістеп едім, шығара алмадым. Сонда қызыл көбік шықты. Құйрығымды ұзартып, қазанды орап алып, зорға шықтым, – дейді.

Шалқұйрықтың аман-есен шыққанына Темір хан елі қатты күйінеді. Темір хан Ер Төстіктерге арнап үлкен сарай салдырып, құдаларды сонда кіргізеді. Құдалардың кіруі-ақ мұң екен, есік сарт етіп жабылып қалады. Сарай тұтас темірден салынған екен. Аузын мықтап құлыптап тастап,

сыртынан тау-тау қылып, отын үйгізеді де, от жағып, өртей бастайды. Сарай қабырғалары қып-қызыл шоққа айналады. Сарайдың ішіндегі Төстік жолдастарымен күйетін болады.

Сол кезде Таусоғар орнынан тұрады да, сарайдың есігін теуіп жібереді. Есік шалқасынан түседі. Көлтауысар бір ұртында бір көлдің суы бар екен, бүркіп жібергенде, айналасындағы өрттің бәрін сөндіріп тастайды. Темір хан, Кеще ханның айласы таусылып, діңкесі құриды. Ер Төстікке қызын қосып беріп, жылан Бапы ханның еліне қарай шығарып салады.

Сөйтіп, Ер Төстік жылан Бапы ханға қайтады. Қайтып келе жатқанда, жолдан ерген алты жолдасының бәрі де өз жерлеріне жеткен соң: «Бұдан әрі баруға біздерге жол жоқ» деп, Ер Төстікпен қоштасып қала береді.

Ұзақ жүріп, Ер Төстік жылан Бапы ханның еліне келеді. Айтқанын істеп келген соң, ол Ер Төстікке өте разы болады. Той жасап, қызын қосып және: «Не қалайсың?» – деп сұрайды.

Төстік:

– Жер үстіне шығамын, еліме қайтқым келеді, – дейді.

Жылан Бапы хан Төстіктің тілегін орындап, қызымен бірге қаншама жолдас қосып беріп, жер үстіне шығатын есікке қарай шығарып салып, қош айтысып, қала береді.

Жер үстіне шығатын есікке дейін алты айлық жол екен. Жолдың ауыртпалығына шыдамай, жылан Бапы ханның қызы және жолдастарының бәрі қырылып, жалғыз-ақ Күңке деген бір күңі мен Шалқұйрық, Ер Төстік үшеуі аман қалады.

Үшеуі шаршап бір бұлақтың басына келіп жатады. Бұлақтың басында бір үлкен бәйтерек тұрады. Бір мезгілде сол бәйтеректің басынан шуылдаған ащы дауыс естіледі. Қараса, шуылдаған балапандар екен, бұларды жеуге бір айдаһар жоғары өрмелеп бара жатыпты.

Ер Төстік садағын алады да, өрмелеп бара жатқан айдаһардың екі көзінің арасынан дәлдеп тартып қалады. Айдаһар жерге сылқ ете түседі. Айдаһардың жерге құлап қалғанын көрген соң, балапандар шуылын тоқтатады. Ер Төстік жайланып ұйқыға кіріседі.

Ер Төстік бір дауыстан шошып оянса, қатты дауыл тұрған екен. Дауылдың артынан бұршақ аралас жаңбыр жауады. Жаңбырмен қабат суылдаған дауыс естіледі. Соның артынша, ұзамай бір дәу қара құс көрінеді. Дәу қара құс суылдаған бетімен бәйтерекке келіп қонғанда, бәйтерек майысып сынып қала жаздайды.

Бұл дәу қара құс самұрық екен. Самұрықтың үлкендігі сондай, жайып жібергенде бір қанатының өзі бір айлық жерді алып кетеді екен.

Қонысымен самұрық бәйтеректің түбіндегі Ер Төстікті бүруге тап береді, бірақ балапандары шыр-шыр еткен соң тоқтайды.

Самұрықтың екі басы бар екен: бір басы адамдікіндей, бір басы құстікіндей. Самұрықтың адам басы Ер Төстікке тіл қатады.

– Ей, адам, бұл жерге не жұмыспен келдің? Менің балапандарымды аулай келдің бе? Бұл жерді адам аяғы басқан емес. Бұл менің мекенім, – дейді.

Оған Ер Төстік:

– Мен жер үстінің Ер Төстігі едім. Сенің мекеніңе адасып келдім. Балапандарыңа қастық ойлаған жоқпын. Ана жатқан айдаһардан айырып алдым. Нанбасаң, өздерінен сұра, – дейді.

Балапандар Ер Төстіктің көрсеткен жақсылығын жасырмай айтып береді. Сол арада алып қара құс Ер Төстіктің аяғына жығылып, онымен айырылмас дос болады.

Алып қара құс жылына бір рет балапандайды екен. Содан кейін балапандарына жем іздеп алысқа кетіп, бір айда бір-ақ қатынап қайтуға әрең мұршасы келіп жүреді екен. Алып қара құстың сол кеткенін аңдып жүріп, сол маңдағы бір айдаһар жыл сайын балапандарын жеп кетеді екен. Содан запы болған алып қара құс қайтқанда, «тағы да балапандарымның орнын сипап қалар ма екем» деп уайымдап, жылап қайтады екен.

Бағанағы дауыл – асығып ұшқанда алып құстың қанатынан тұрған жел, жаңбыр – соның жылаған көзінің жасы екен. Өзі жем іздеген сапарынан қайтқанда балапандарын аман көргені осы жолы-ақ екен.

Алып қара құс Ер Төстікпен дос болған соң: «Не қалайсың?» – деп сұрайды.

Ер Төстік басынан кешкен әңгімесінің бәрін айта келіп, адасып жүргенін, енді жер үстіне шыққысы келетінін айтады. Алып қара құс Ер Төстікті қанатына мінгізіп, ұшып, тар тесіктен өткізіп, жер үстіне шығарады. Қоштасарда Төстікке бір тал қауырсынын үзіп береді. – «Денемдегі ерекше қасиеті бар жалғыз тал қауырсыным осы еді. Қысылған жеріңде осы қауырсынды тұтатсаң, даяр боламын. Қандай қиындықтан болса да құтқарып аламын. Егер оны жоғалтып алсаң, менен жәрдем күтпе», – дейді.

Жер үстіне шыққан соң, Ер Төстік күннің қызуына балқып, ауыр ұйқыға кетеді. Алаңсыз ұйықтап жата береді.

Ер Төстікті жалмауыз кемпір ұстай алмаған соң, перінің қызы Бекторы ашуланып, оны буындырып өлтіріпті. Кемпірден Шойынқұлақ деген бала қалған екен. Бекторы соған Ер Төстіктің шығар жерін күзеттіріп қойыпты.

– Ер Төстік жер астында қалмайды. Жердің бетіне қашан да болса, әйтеуір, бір шығады. Сол шыққанын аңдып отырып, ұстап ал. Егер ұстай алмай қалсаң, менен жақсылық күтпейсің, – дейді.

Шойынқұлақ содан бері Ер Төстікті күзетумен болған екен. Жер үстіне шығып, ұйықтап жатқан Төстікті ұстап, қол-аяғын байлап алып,

Бекторыға әкеліп береді. Бекторы Ер Төстікті терең зынданға салып тастайды да, Күңкені Шойынқұлаққа қосады. Шалқұйрықты бекітіп ұстайды.

Сонымен Ер Төстік ұзақ уақыт зынданда қалып қояды. Шойынқұлақтан жүкті болып, Күңке бір бала тауып алады. Шойынқұлақ Шалқұйрықты мініп аң аулайды. Шалқұйрықты бекітуге тұсау шақ келмейді.

Бір күні Шойынқұлақ аңнан қайтып, Шалқұйрыққа тұсау таба алмаған соң, оны өзінің қырық құлаш қайыс белбеуімен тұсайды. Қайыс белбеудің бір жағы шешіліп кетеді. Аяғы босаған соң, Шалқұйрық шауып отырып, Төстік жатқан құдықтың басына келіп, тұяғымен жер тарпып тұрады. Сөйткенде, белбеу Ер Төстік жатқан құдыққа түсіп кетеді.

Белбеуінде Шойынқұлақтың шақпағы бар екен. Төстік сол шақпақпен алып қара құс берген қауырсынды тұтатады. Қауырсынның тұтануы сол екен – қара құс жетіп келеді. Қанатына мінгізіп, құдықтан шығарады, қол-аяғын шешіп береді.

– Қолымнан келген жақсылығым – осы, досым. Шойынқұлаққа өлім келмейді. Себебі, оның жаны өзінде болмайды. Жанын ол ешкімге білдірмей, өзінен бөлек бір жерде сақтайды. Қайтсең де соның жанын тауып ал, жанын таппасаң, құтыла алмайсың, – дейді де, қоштасып кетіп қалады.

Төстік Шалқұйрыққа мініп, Шойынқұлақтың үйіне келеді. Келсе, Шойынқұлақ Шалқұйрықты іздеп кеткен екен. Күңке Төстікке жылап көріседі, көрген қорлықтарының бәрін айтып: «Шойынқұлақтан құтқар» деп жалынады.

Ер Төстік Күңкеден Шойынқұлақтың сырын түгел сұрап біледі. Шойынқұлақ баласын өте жақсы көреді екен, баласынан аяйтыны болмайды екен. Соны білгеннен кейін Төстік Күңкеге:

– Кешке Шойынқұлақ келеді. Келгеннен кейін тамаққа әбден тойғызып жатқыз. Көзі ұйқыға бара берген кезде, баланы қайта-қайта шымшып, жылата бер. Шойынқұлақ: «Бала неге жылайды?» десе, балаң «Мен Шойынқұлақтың баласы емес, Ер Төстіктің баласы болсам керек. Егер Шойынқұлақ менің нағыз әкем болатын болса, жанымды жанына қосқызып қояр еді. Жанының қайда екенін маған әлі күнге дейін айтпай, жасырып жүр. Ер Төстік болса, әлдеқашан жанының қайда екенін айтып берер еді», – деп жатыр де. Жылата бер, жылаған сайын: «Неге жылайды?» деп сұраса, осы сөзді айта бер, басқа еш нәрсе айтпа, – дейді.

Сөйтеді де, Ер Төстік баланың бесігінің астын қазып алып, жасырынып жатады.

Кешке Шойынқұлақ келеді. Ер Төстік айтқандай, Күңке оны тамаққа тойғызып жатқызады. Жатқан соң баланы жылата бастайды. Баланы әлдилеп уатқан болып отырып, шымшып жылата береді.

Шойынқұлақ:

– Күңке, баланы уат! – деп ақырады.

Күңке уатқан болып, баланы онан жаман жылатады.

Бала жылай берген соң, Шойынқұлақ:

– Балам неге жылайды, сұрашы? – дейді.

Күңке баланың жылағанын сұраған болып, Шойынқұлаққа жауап қайырады:

– Балаң: «Мен Шойынқұлақтың баласы емес, Ер Төстіктің баласы болсам керек. Егер Шойынқұлақ менің шын әкем болса, жанымды өз жанына қосқызып қояр еді. Қосу былай тұрсын, жанының қайда екенін де маған әлі күнге дейін айтпай жүр. Ер Төстік болса, жанының қайда екенін әлдеқашан айтып берер еді, соған жылаймын» дейді балаң, – деп, Шойынқұлақты нандырады.

– Балам айта береді. Оның әкесі – Төстік емес, мен. Оған менің жаным керек болса, оңашада айтып беремін, – дейді Шойынқұлақ.

Сөйтеді де, Күңкені үйден шығарып жіберіп, Шойынқұлақ баласының бесігіне келіп, құлағына сыбырлап, жанының қайда екенін айтады.

– Жаным алыста, оны өзіммен бірге сақтамаймын. Борықты бұлақтың басында қырық елік жүреді. Соның ішінде қайқы қаракер елік бар. Қайқы қаракер еліктің ішінде тоғыз қара сандық бар. Сол сандықтың ең кішісінің ішінде тоғыз балапан бар. Сол тоғыз менің жаным болады. Осыны біліп қой. Жаның кеудеңе сыймай бара жатса, соған апарып қоса сал. Бірақ өзіңнен басқа жан сезуші болмасын. Сезуші болса, сен де, мен де тірі болмаймыз, – дейді. Содан кейін ол орнына барып жатып қалады.

Шойынқұлақтың жанының қайда екенін біліп алғаннан кейін Төстік салып-ұрып Борықты бұлақтың басына келеді. Еліктердің су ішетін суатын аңдып, жасырынып жатады. Күн шаңқай түс болған мезгілде, қырық елік «Борықты бұлақ қайдасың» деп келе жатады да, суатқа жақындаған кезде оскырынып тұра қалып, қайта бұрылып шаба жөнеледі. Күн ысыған сайын еліктер суға беттеп келеді де, жақындаған мезгілде оскырып, тұра қалып, жалт беріп, қайта жөнейді. Ұзап кетеді де, шөлге шыдамай суға қайта ойысады, бірақ суатқа жақындамайды, үркіп, оскырынып тұра қалады.

Әлден уақытта еліктер бір-бірімен сөйлесе бастайды. Біреуі: «Су басында бір бөтен иіс бар» – дейді. Енді біреуі: «Адам иісі секілді», – дейді. «Шойынқұлаққа қастық ойлаған біреу шығар?» – дейді. Әсіресе, қайқы қаракер елік өзгесінен оқшау, артында жүреді. Еліктер әлгідей сөзге келгенде, ол қаша жөнеледі. Сонда Ер Төстік, үн беріп, мынаны айтады:

– Жан серігім қырық елік,
Жаным – сенде, қырық елік.
Жан сақтаған, қайқы қара,

Шошытқан сені кім келіп?
Суың тұнық, былғанбаған,
Қашасындар құр жеріп.
Төстік ерді олжаладым,
Қатынын құшып, атын мініп.
Шошытып алдым-ау сендерді
Адам иісі содан сіңіп.
Қайтуға көріп жанымды,
Жаңа келдім қолым тиіп.
Жалғыз ұлым жаны да
Кеудесіне тұрмай сыйып,
Қосқыза соны жіберді.
Жан сақтаған қайқы елік,
Жасымнан болдың жан серік.
Судың ішіп тұнығын,
Шөптен таңдап соны же,
Адам иісі шығады деп,
Менен үркіп жеріме.
Өзім аман тұрғанда
Кім келмекші жеріме, – дейді.
Еліктер сонда да сенбей, осқырып, одырайып
тұрысады. Сонда Төстік:
– Осы айтқаным сенбестен
Қашсаңдар бермей жанымды,
Айыра алмай дауысты,
Сындырсаңдар сағымды,
Жолдас болған сендермен
Шойын атым құрысын,
Қара-ала тұйғын келген соң,
Жырттырмасам таңыңды,
Судай шашып қаныңды! – дейді.

Сонда еліктер қашпай, суды жағалай бастайды. Шойынқұлақтың бойын көрмеген соң, бұрынғыларындай етене болып, жақындамайды. Төстік те оларға бойын көрсете алмайды. Еліктер сенерін де білмей, сенбесін де білмей, байқай-байқай келіп, суаттан жапырласып су ішуге бас қояды. Арт жағынан қайқы қара елік те суға еңкейеді. Еліктер өте шөлдеп қалған екен, суға тойып, қарындарын қампитып, қайқиып шыға береді. Әсіресе қайқы қараның қарны жер сызып, суаттан бұрыла берген кезде, Төстік қарнына дәл көздеп, садақты тартып қалады.

Қайқы қараның қарны ақтарылып, тоғыз қара сандық жерге сау ете түседі. Ең кішісін ұстай алып, Төстік ашып жіберсе, іші толған балапан,

шүпір-шүпір етеді. Санап жіберсе, тоғыз балапан екен. Сегізінің мойнын жұлып алып: «Шойынқұлақты шалажансарында бір көрейін», – деп, соның үйіне тартады.

Шойынқұлақтың үйіне жақындағанда Күңке алдынан шығады.

– Шойынқұлақ қалай? – деп сұрайды Ер Төстік.

– Шойынқұлақ әлсіреп жатыр, – дейді Күңке.

Келсе, Шойынқұлақтың кірпігі зорға қимылдайды, болар-болмас қана демін алып жатыр екен. «Е, батыр, қалайсың?» – деп, Ер Төстік мазақтап жақындай бергенде, Шойынқұлақтың қолы Ер Төстіктің жағасына сап ете қалады. Екеуі алыса кетеді. Төстік: «Оп-оңай-ақ жерге жаншып тастаймын ғой», – деп ойлайды, бірақ Шойынқұлақ әл бермейді.

Енді біраз алысқан соң Шойынқұлақтың күшейіп бара жатқаны байқалады. Төстік буынып, қара терге түсіп, әлсірей бастайды. Төбесінен тау басқандай, денесін темір тор шырмағандай болып көрінеді. Сол мезгілде Төстік Күңкеге жалынады: – Жылан Бапы жерінен

Жер астының елінен
Жалғыз-ақ ерген, жолдасым,
Құтым болған, Күңке.
Төстігіңнен айырылып,
Шойынқұлақ қолында
Тұтқын болған, Күңке.
Не тамаққа, не киімге жарымай,
Құтыла алмаған тексізден, Күңке.
Күнде аңырай-аңырай,
Өмірін қор боп өткізген, Күңке.
Қайда сенің достығың?
Қиналып жатыр Төстігің,
Қорқақтап қашып кетпеші,
Жетсеңші жылдам, жетсеңші.
Қойныма қолың салсаңшы,
Сандық бар, жылдам алсаңшы,
Балапан басын жұлсаңшы,
Сөйтіп бір ерлік қылсаңшы, – деп зарланады.

Күңке жүгіріп келіп, Төстіктің қойнындағы сандықты жұлып алып, ашып жібереді. Қараса, балапандар жыбырлап көбейіп қалған екен, бірін қалдырмай мойындарын жұлып-жұлып алғанда, Шойынқұлақ сылқ етіп құлай кетеді.

Ер Төстік Шойынқұлақтың өлгеніне көз жеткізіп, демін алып отырса, Шойынқұлақтың баласы бесігін шықыр-шықыр еткізіп, бірдеме деп сөйлеп жатады. Төстік құлақ салып тыңдаса:

– Қап, бәлем, Төстік, саған көресінді көрсетіп, әкем Шойынқұлақтың кегін алмасам!.. – деп, шіреніп-шіреніп қояды.

Сол арада Төстік оның қол-аяғын байлап, бесік-месігімен суға тастап жібереді. Сөйтіп, Бекторының жалмауызынан біржола құтылып алады да, елін іздеп тартып кетеді.

Ер Төстік жер астына түскеніне көп жыл өтеді. Ол жалмауыздың қолында қалған болар деп, елі мүлде күдер үзіп қояды. Жалғыз ғана Кенжекей: «Түбі бір келер» деп, үмітін үзбей жүреді. «Құба інген қашан боталар екен? Ер Төстіктің не өлген хабары, не келген хабары қашан білінер екен?» – деп, соны күтумен болады.

Бір күні Кенжекей ертемен тұрса, Құба інген жоқ. «Бошалап кетсе игі еді!» – деп, Кенжекейдің жүрегі су ете қалады. Жан-жақтан жүгіріп Құба інгенді іздейді. Іздеп жүріп:

– Желі толған түйеден
Артайын деп ер қосын,
Таңдап та алған, Құба інген,
Арнап та алған, Құба інген.
Алыс жолға Ер Төстік
Шыққан күні, Құба інген,
Ол келгенде, не өлгенде
Боталауға серт қылып,
Сөз байлап ең менімен.
Ерте тұрып желіден
Жүріп те кеттің, Құба інген.
Әлде бір хабар Төстіктен
Біліп кеттің, Құба інген.
Төстік ердің өлгенін,
Немесе қайтып келгенін
Сездірші енді, Құба інген.
Дамыл көрмей қашаннан
Қайғы басып шаршаған
Қам көңілді тындыршы,
Тындыршы енді, Құба інген! –деп зарлайды.

Сол мезгілде беліндегі орамалдың ұшы тарқатылып, аяғына оралып, әуре қылады.

– Сертпен тартып ораған,
Торғын, белден босайсың,
Аяқты орап шаршаған,
Жүргізбейсің, тұсайсың,
Әлде бір хабар Төстіктен
Білгенге бүгін ұқсайсың, –деп, зарлап жүреді.

Құба інген бір сайда боталайын деп жатыр екен. Ар жағынан ақсақ боз атқа мінген бір ақсақалды шал көрінеді. Құба інген боталап жатқанда, Кенжекейдің беліндегі торғын орамалы да шыр айнала тарқатылып, жазылған үстіне жазыла береді.

Кенжекей: «Енді Ер Төстік өлген екен. Тірі болса, әлдеқашан бір хабар болар еді», – деп ойлап:

– Ақшелек келгір, Құба інген,
Серттескен едің менімен
«Төстік ер қайтып келген күн,
Немесе Төстік өлген күн,
Белгі беріп бірінен,
Боталармын», – дегенсің...
Қаншама жыл өтсе де,
Өмірім өтіп кетсе де,
Үміт үзбей Төстіктен,
Бір келер деп жүр едім.
Төрт аяқты көсіліп,
Тұла бойың есіліп,
Боталапсың, Құба інген,
Нені біліп есіріп.
Келуінен хабар жоқ,
Шамасы Төстік өлгені.
Серттескен, торғын орамал
Орай будым белімді,
Келмесе Төстік кешігіп,
Шешілмеске бердің сертінді.
Төстіктен әлі хабар жоқ,
Сусисың белден шешіліп,
Туралғандай бырт-бырт кесіліп,
Шамасы, Төстік өлгені! –
деп, жылап отырады.

Ақсақал шалдың астындағы ақсақ боз ат кісінеп қоя береді. Кенжекей аттың кісінеген даусынан оның Шалқұйрық екенін таниды. Кенжекей мен Құба інген екеуін Ер Төстік те таниды. Сол арада амандасып, мәз болып қалады. Бәрі де баяғы айырылған күндегі қалыптарына келіп, қайтадан жасарады. Ер Төстік жас жігіт, Кенжекей жаңа түскен келіншек, Шалқұйрық бесті ат қалпына келеді. Одан кейін ұзақ жылдар ғұмыр кешіп мұраттарына жетеді.

КЕДЕЙДІҢ ҮШ ҰЛЫ

ртеде бір кедей болыпты. Ол кедейдің үш баласы болыпты. Үлкен баласының аты – Әшкен, ортаншы баласының аты – Мүшкен, кіші баласының аты Жұмакелді екен. Үйінде отырып, күнелте алмайтын болған соң, үш бала әкесінен рұқсат алып, алыс жерден кәсіп іздеуге шықпақшы болады.

Сөйтіп олар кірлерін жуғызып, бір қоржын малта алып, жүріп кетеді. Бұлар ұзын жолға түскен кезде, артынан әкесі айғай салып, шақырады.

– Тоқтаңдар, әкеміз шақырады, тосайық, – дейді Әшкен. Балалары тоқтап, әкесін тосып алады.

– Қарақтарым, жолдарың болсын! Осы кетіп бара жатқан жақтан қалың қопа кездессе, қонбаңдар, түстенбеңдер. Одан әрі өте бергенде, жалғыз мола кездеседі – оған да қонбаңдар да, түстенбеңдер де. Онан өтсеңдер, көп мола кездеседі, оған да қонбаңдар да, түстенбеңдер де... Ал енді қош, аман болыңдар! – деп, шал қалып қояды.

Балалар жүріп кетеді. Айлардан ай өтті, күндерден күн өтеді. Тек мойындары ырғайдай, биттері торғайдай болғанда, кіші бесін кезінде бір қалың қопа қамысқа жетеді. «Әкеміздің айтқаны бар, қонбайық, қопадан шыға қонайық», – десіп, әрі қарай жүре береді. Бірақ қанша жүрсе де, қопаның шеті көрінбейді. Күн батып, қас қарайып, түн болады.

– Қой, не де болса, құдайдың әмірімен болар. Қонайық, әйтпесе, адасамыз, – дейді біреуі.

Қалғандары мұны мақұлдап, қонады. Әшкен күзетте тұрады, қалғандары ыстықтарын ішіп, ұйықтап қалады.

Біраз уақыттан кейін айдың бетін бұлт жабады. Бұлт түйілген бетімен жатқан адамдарға қарай дауылдатып, бет алады. Ол жер бауырлап, төмендей бастағанда, қолына қанжарын алып, Әшкен де бұлтпен араласа кетеді. Не екенін өзі де білмейді, қап-қараңғы. Әйтеуір қолына жанды нәрсе сияқты бірдеңені ұстағандай болды. Алысып-алысып, әлден уақытта жерге ұрады. Маңдайының терін бір сыпырып жан-жағына қараса, таң да сарғайып, атып қалыпты. Астында жатқан жеті басы бар

сары құс екен. Бастарын кесіп-кесіп тастап, жонынан қайыс тіліп алады. Алған қайыстың ұзындығын өлшеп жіберсе, ұзындығы төрт жүз қарыс болыпты. Бүктеп, қалтасына салып алып, таң атқан соң, інілерінің қасына келіп, жатып қалады.

Таңертең үшеуі тұрады да, ыстықтарын ішіп, жүріп кетеді. «Сен не көрдің?» – деп, інілері сұрамайды. «Мен мынаны көрдім», – деп, бұл да айта қоймайды. Бұларға кәсіп жөні түзу кездеспейді, анау-мынау іске шатылмайды.

Жүре-жүре, бір жалғыз молаға кездеседі. Олар алдыңғыдан аман өткен соң, әкелерінің айтқанын есіне де алмай, сол жерге қона кетті. Бұл жолы күзету кезегі Мүшкенге тиеді. Қалғандары ыстықтарын ішіп, жатып қалады. Күзетте тұрған Мүшкен «Әкеміз не себептен бұл моланың жанына қонбандар? – деді екен, білейінші» – деп, молаға жақын келді. Ай қараңғы, түн. Моланың жан-жағынан айналып жүріп, ішіне кірсе, бүйірде жатқан бір тас моланың ішін жарық қылып тұр екен. Тасты көтерсе, астынан бір есік шығады. Кіріп келсе, үй іші толған алтын екен. Ауыз жағында тағы бір есік, ашып кірсе, жеті басты бір дәу жатыр екен. Оны барып оятса, ол тұра салып, Мүшкенмен алыса кетеді. Алысып-алысып, әлден уақытта Мүшкен алыпты алып ұрып, алты басын кесіп алып, бір басын қалдырады. Сонда алып:

– Енді мені өлтірме, дос болайық, – деп бір топ кілтті суырып берді. Өзі ертіп жүріп үй ішін аралатса, үй толған алтын, қазына екен. Мүшкен бәрін көріп шыққан соң, кілтті қалтасына салып алады.

Дәудің қалған басын тағы қағып алып, өлтіріп, көме салып сыртқа шықса, таң да атқан екен. Туысқандарының жанына келіп, жатып қалады. Ертеңіне тұрып, ыстықтарын ішіп, жүріп кетеді.

«Мен – осыны көрдім» деп ол айтпайды, туысқандары да сұрамайды.

Олар біраз күн өткенде күн бата көп мола кездеседі. «Бұл да бір белгілі жер екен», – деп қонады. Ендігі күзеттің кезегі Жұмакелдіге келеді. Екі ағасы ыстықтарын ішіп, жатып қалады. Жұмакелді күзетте тұрады. Әлден уақытта Жұмакелдіге ой түседі де, көп моланың ішіне кіреді. Аралап келе жатса, жердің астынан у-шу дауыс шығады. Тыңдап тұрса, дауыс:

– Алпысымызға алпыс табақ жаса! – дейді.

– Маған да бір табақ жаса! – деп, бұ да айғай салды. Сөйткенше болмай, аяғының астынан біреу шыға келеді. Шығып, Жұмакелдіні жетектеп, бір тесіктен сатымен алып түседі. Бір үлкен үйге кіріп келгенде толып отырған дәулерді көреді. Бас-аяғы алпыс дәу екен. Олардың патшасының сұлу қызы бар екен. Соны ханнан зорлап, алпыс дәудің қай мықтысы алмақ екен. Сөйтіп, күресуге дайындалып жатыр екен. Бұлар қашан бірін-бірі жеңіп, ең мықтысы жыққанша, осылай тұрмақ екен. Хан күн сайын бұлардың кешкі қонақасыларына алпыс түйе, түстіктеріне алпыс ту қойдан сойып беріп, күтеді екен. Хан өз ықтиярымен емес, қорыққанынан сөйтеді екен. Мән-жайға қанған Жұмакелді де бір жерге отырады. Бір табақты қайқайта

бес кісі әрең көтеріп келіп, Жұмакелдінің алдына қояды. Жігіттер былай кеткенше, бұл етті жеп, сүйегін мұрнынан шығарып, табағын қайтарып беріпті. Осылай деп, айтып берген соң, дәулер қорқып, тағы бір табак ет апарып береді. Оны да қағып салады. Осымен, Жұмакелді алпыс бір табакты түгел жеп қояды. Енді қалған дәулерге тамақ қалмайды. Дәулер патшаға кісі жіберіп:

– Қазір алпыс бір ту бие жеткізсін! – деп, бұйырады. Жұмакелді бір оңаша үйге барады да дәулерге:

– Мен шақырғанда бір-бірлеп келіп тұрыңдар, – дейді.

– Жарайды, тақсыр! Барайық, – деседі дәулер.

Алпыс бір табакты Жұмакелдінің бір өзі жеген соң: «Бұның күші алпысымыздай болды», – деп дәулер қайғырып, үрпиісіп қалады. Олар бір-бірлеп келіп тұрады. Бұл бастарын ала береді. Сөйтіп, алпыс дәуді түгел өлтіріп, алпысының алпыс құлағын кесіп алып, орамалға түйіп, қалтасына салып алады. Кірген тесігінен жердің үстіне шығып, ағаларының жанына келіп, жатып қалады. Таң атқан соң тұрып, ағаларын оятып алады да, ыстықтарын ішіп, жүріп кетеді. «Түнде не көрдің?» – деп ағалары сұрамайды. «Мен мынаны көрдім», – деп, ол да айтпайды.

Бір үлкен шаһарға келеді, у-шу айқай, жыйын, топыр.

– Бұл не? – деп, сұрайды үш жолаушы.

– Бұл – біздің ханның қызына таласып, күш сынасып жатқан дәулер бар еді. Хан қорыққанынан оларға күніне алпыс түйе, алпыс ту қойдан қонағасы мен түстік беретін. Ол үшін хан елге салық салып, елдің әбден мазасы кетіп тұр еді... Сол дәулерді бір тәңір жарылқағыр өлтіріп, алпысының алпыс құлағын кесіп әкетіпті. Енді ханымыз: «Сол дәулерді өлтірген кісіге қызым мен тағымды берем», – деп той жасап жатыр. Бірақ ол адам табылмай жатыр, – дейді.

Бұлардың онымен жұмысы болмай, оңаша бір кемпірдің үйіне барып, жата береді.

Жұрт әбден сергелдеңге түседі. Алпыс дәуді өлтірген адам табылмайды. Анау да келеді: «Мен өлтірдім!» – деп; шамасы келген біреулердің құлағын кесіп алып, мынау да келді: «Мен өлтірдім!» – деп. Бірақ әрбір дәудің құлағының орны пілдің құлағындай болса, табылған құлақтың үлкендігі кішкене мысықтың құлағындай-ақ болып шығады. Сөйтіп, дәулерді өлтірген кісі табылмайды. Жұрттың бәрі шақырылып болады. «Елде енді кім қалды?» – дегенде:

– Пәлен кемпірдің үйінде бір үш жолаушы қалды, – деседі.

– Шақырыңдар! – деп бұйрық береді хан. Шақырушы келіп, қонақтарға:

– Сіздерді хан шақырады! – дейді.

– Қалжырап жатырмыз, бара алмаймыз, – дейді жолаушылар.

– Ханға: «Келмейді» деген хабар сап ете қалады.

– Шақырып кел! – деп, уәзірін жұмсайды. Бас уәзірі келіп:

– Сіздерді хан шақырады! – дейді.

– Біз әлгіде: «Бара алмаймыз», – дегенбіз, бара алмаймыз. Жұмысы болса, хан өзі келсін! – деп, ақырысады. Уәзір сасқанынан ханға барып: «Бара алмаймыз! Жұмысы болса, хан өзі келсін!» деді, – дейді.

Хан аз ойланып, «Осылар болмаса игі еді!» – деп сескеніп, өзі келеді. Үш жігітті үйіне ертіп әкеліп, жақсылап қонақ қылады.

– Жігіттер, қайдан келе жатқан адамдарсыздар? Қандай ерліктеріңіз бар? Мына өлген дәуден не хабарларыңыз бар? – деп сұрайды.

Ханның алдына Әшкен тіліп алған теріні тастайды. Мүшкен бір қалта кілтті тастайды. Жұмакелді алпыс құлақты тастайды. Барлығын хан алдына алып отырып, басын шайқайды.

– Мынау жетібасты дәу мен сары құс, жалғыз моладағы алтынға таласқалы жүз жылдар болды. Ақыры, екеуі де өлген екен, – дейді. Ертеңіне хан ат шаптырып, той қылады. Алпыс ала ат, жетпіс желбас ат сойып, жұртын түгел жияды. Сөйтіп, қызы мен тағын Жұмакелдіге бермекші болады. Жұмакелді:

– Қызыңды берсең, үлкен ағама бер; бермесең, мен алмаймын, жол сонікі, – дейді.

Ханның бермейтін әлі қайсы! Тағын да, қызын да Әшкенге береді. Әшкен хан болып тұрады. Біраз жатып, екі інісі тағы жол жүрмекші болады. Азық-түлігін дайындап, ертеңіне жүруге бет алады. Қош айтысып, кетіп бара жатқан екі інісін Әшкен қайта шақырып алып:

– Сендердің қандай ерліктерің бар? – деп сұрайды.

– Жай батырлығымнан басқа, қысылғанда бір теңіздің суын бір-ақ ұрттап аламын, – дейді Мүшкен.

– Батырлығымнан басқа, мынадай қасиетім бар: жаным өзімде емес; денемде қырық құлаш бүктемелі семсерім бар, сол кетсе, өлем; ол кетпесе, атса да өлмеймін, суға батпаймын, отқа күймеймін, – дейді Жұмакелді.

– Ал, өзіңнің хабарыңды қалай біліп тұрамыз? – дейді екі інісі.

– Қам жемендер. Сендердің аман-жамандарыңды аспандағы жұлдыздан өзім біліп отырамын, – дейді Әшкен.

Қош айтысып, екі бала жүріп кетеді.

Екеуі айлардан ай, жылдардан жыл өткенде, бір шаһарға келіп жетеді. Қаланың шетіндегі бір үйге келіп түсе қалса, бір кемпір отыр екен.

– Е, шеше, не болды? Неге жылайсыз? – дейді бұлар.

– Ой, қарақтарым-ай, мен жыламай кім жыласын?! Бүгін жалғыз қызымнан айырылып отырмын, – дейді.

– Е, неге айырылдыңыз?

– Қарақтарым-ау, неге дерің бар ма? Елімізге бір айдаһар келгелі биыл екінші жыл. Содан бері күніне бір ту қойдан, бір қыздан жеп тұрады. Бүгінгі бесін кезінде кезек маған келіп, бала дегенде – жалғыз қызым бар еді, соны жеді, ертең кезек ханның қызынікі, – дейді.

– Шеше, жылама! Балаңның орнына бала боламыз, – дейді екі жолаушы. Кемпір сорлы қуанып қалып, оларды күтіп, кірлерін жуып, жақсылап ас-ауқатын береді.

Ертеңіне қонақтары асыңқырап тұрып, жиналып, айдаһардың келетін жағын кемпірден сұрайды.

– Қаланың мына жағында үш шақырым жерде жалғыз киіз үй бар. Бесінде айдаһар соған келеді, – дейді кемпір.

Екі жігіт өзара кеңесіп, Жұмакелді бармақ болады. Жұмакелді жүгіріп отырып, кемпір айтқан қаланың шетіндегі жалғыз ақ үйге кіріп келеді. Үйде ай десе – аузы, күн десе – көзі бар, бір сұлу қыз отыр екен. Жігітті көріп қыз күліп жібереді.

– Неге күлдіңіз? – дейді жігіт.

– Жас жігіт, ажалға кіріптар болдың ғой деп күлдім, – дейді.

– Айдауыңызда кіріптар болмасак, ажалға кіріптар болмаспыз, – дейді де, Жұмакелді табалдырықты бір кісі сыятындай етіп қазып, өзі сонда жатады. – Ұйықтап қалсам, «менің қолым емес, пайғамбардың қолы» деп, үстіме бір уыс топырақ тастаңыз, – дейді қызға.

Әлден уақытта жауындатып, дауылдатып айдаһар келе жатады. Үрейі ұшқан қыз олай жүгіреді, былай жүгіреді. Жігіттің тірсегіне пышақты салып, ырғайды. Жігіт сонда да оянбайды.

Жігіттің айтқаны есіне түсе қалып: «Менің қолым емес, пайғамбардың қолы», – деп, бір уыс топырақты тастай бергенде, жігіт ұшып тұра келді. Қараса, айдаһар келіп қалған екен. Жігіт жүгіріп шыққанда, айдаһардың демі оны өзіне тартып, дедектете жөнеледі. Жігіт қырық құлаш семсерін жазып, көлденең ұстай қалғанда, айдаһар жұтып жібереді. Семсер айдаһарды екі айырып тастайды. Жігіт айдаһардың құйрығынан сыпырылып қалады. Мұны көре сала қыз да жігітке қарай жүгіреді. Жігіт семсерді жинап алғанда, қыз да келіп: «Мен сендік!» – деп, етегінен ұстай алады. Жігіт тұра жөнелгенде, қыз артқы етегін кесіп алып қалады. Жігіт кете береді. Қыз белдеудегі боз қасқа ту қойдың жібін мойнына байлап қоя беріп, өзі етегін түріп алып, үйіне қарай тартады.

Қойшы қой бағып жүрсе, боз қасқа қой қойға келіп қосылады. Қойшы көре сала, қойды тастап, сүйінші сұрап, елге қарай шабады. Хан бесін намазын оқиын деп дәрет алып жатқанда, қойшы келіп, ханнан сүйінші сұрайды.

– Қызың жүгіріп келеді, қой қойға келіп қосылды. Қызың тірі қалды! – дейді.

Хан нанбайды. «Осы антұрған сандырақтап, баяғы желініп қалғанды айтып тұр ма?» – деп ойлады. Сөйткенше болмай, қыз да келеді. Хан жылап көрісіп:

– Е, қайтып босадың? – дейді.

– Бір жігіт келіп айдаһарды өлтіріп, мені тірі алып қалды, – дейді қызы.

– Ол жігіт қайда?

– Қашып кетті.
– Қайда қашып кетті, неге айырылдың? – дейді хан.
– Қалаға қарай қашып кетті, ұстай алмай қалдым, – дейді қыз.
– Белгіге еш нәрсе алып қалдың ба?
– Артқы етегінен кесіп алып қалдым, – дейді қыз. Хан ертеңіне ел-жұртын жиып, той қылып, жұрттың бәрін шақырады.
– Айдаһарды өлтірген адамға қызым мен тағымды берем, – дейді.

Жұрттың бәрі артқы етегі кесіліп қалған киімдерін әкеледі. Бірақ қыз әкелген кесінді оған дәл келмейді. Қыздың өзі де: «Бұл емес!» деп азар да безер болады. Елде енді кім қалды екен? – дегенде: «пәленнің үйіндегі қонақтар келген жоқ», – дейді біреулер.

Шақыруға хан бұйрық береді. Шақырған соң қонақтар да келеді. Келуі-ақ мұң екен, қыз:

– Мына жігіт! – деп, Жұмакелдіні құшақтай алады. Етектегі салыстырса, дәл шығады.

– Мен қызымды, тағымды беремін, – дейді хан.

– Берсең, мынау бірге тұрған ағама бересің, – дейді Жұмакелді. Хан қайқалаққа салып;

– Ойланайық, – дейді ақырында: – Бермеймін, айдаһарды өлтірген батыр өзің, ағаң батыр емес, – деген сөзге келеді. Жұмакелді:

– Ендеше мынау ағам тұрғанда, мен алмаймын, – дейді.

Батырдың тіресіне шыдасын ба? Ертеңіне: «береміз», – деп, хан ат шаптырып, той жасап, қызын Жұмакелдінің ағасына ұзатып, тағын қоса береді.

Мұнан кейін Жұмакелді ағасының үйінде асықпай дем алып, біраз күннен соң азық-түлігін дайындап алып, қайта жолға шығады.

Күндерден күн өтті. Жұмакелді бір шаһарға жетеді. Шаһардан бес-алты шақырымдай жерде төбесі аспанмен тілдескен, ақ күмбез үй тұрады. Оған қарамай, Жұмакелді қаланың жанындағы бір кішірек қараша үйге кіреді. Үйде тағы бір кемпір жылап отыр. «Ойпырым-ай! Осы мен жүрген жерде өңкей жылап отырған кемпір! Қайыры болса игі еді?» деп ойлап:

– Шеше, неге жылайсың? – деп сұрайды Жұмакелді.

– Ой, шырағым, мен жыламай, кім жыласын, жан дегенде жалғыз ұлым бар еді. Анау ақ күмбез үйде ағайынды алып тұрады. Олардың бір сұлу қарындасы бар еді. Соны осы шаһардың ханы алмақ болып, күллі елдің жастарын әскерге жиып, сол ағайынды үш алыпқа жиған әскерін қырғызып, өзі қашып келді. Сол қырылған әскердің ішінде менің балам да кетті, – дейді.

Жұмакелді ол ақ күмбез үйге қалай баруға болатынын сұрайды. Кемпір: оған баратын үлкен жол жоқ екенін, тек, бір соқыр соқпақпен, жалғызаяқ жолмен баруға болатынын айтады. Мұның бәрін көңіліне түйіп, жігіт жатып қалады. Ертеңіне тұрып, кешегі айтқан жолға түсіп, теңізбен айналып жүріп отырып, ақ күмбез үйге келеді.

– Үйде кім бар? – Шық бермен! – дейді.

Үйде отырған алыптың ең үлкені ең кішкенесін жұмсайды.

– Бар, бір азамат шақырады. Бар да өлтір, денесін мұнда алып кел! – дейді.

Дәу шыға келгенде, Жұмакелді басын кесіп алып, бір жақ жанына қояды. Үйде отырған екі дәудің үлкені ортаншысын жұмсап:

– Бар! Әлгі антұрған бізге етінен бір жапырақ бермей жеп қояйын деп жатыр ма? – дейді.

Ол да шыға келгенде, Жұмакелді оның да басын кесіп, әуелгі бастың қасына қояды. Қалған үшінші алып: «Әлгілер маған бір жапырақ бермей жеп қояйын деп жатыр ма?» – деп, өзі жүгіріп шығады.

Оның басын және қағып, екі інісінің басының жанына қойып, үйге кіріп келсе, бір айдай сұлу қыз отыр екен. Оны көре салып, Жұмакелді шалқасынан түсіп талып қалады. Ал қыз жүгіріп далаға шыға келсе, үш ағасы өліп жатыр екен. Ол жүгіріп ішке қайта кіреді де, қанжарды ала-сала жігіттің мойнына таяп тұрып: «Қой! Менің ағаларым да талайдың басын кескен еді, бұ да ағаларым сияқты біреу шығар, өлтірмейін», – деп көңілі түсіп, жігітке ғашық болып қалады. Оның бетіне су бүркіп, тірілтіп алып:

– Сен мына туысқандарымды жөндеп, таза арулап көм, сонан кейін саған некелесіп тиейін, – дейді.

Қыздың үш ағасын екеулеп таза арулап қойған соң, Жұмакелді некесін қиып, қызды алады. Сөйтіп, қыз екеуі тату-тәтті ғұмыр кешіп жатады. Жылдар өтеді. Бір күні сол шаһардың патшасы бұл қыздан хабар әкелуге елшілікке кісі іздейді. Сонда жасы жүз онға келген, бір қу аяқ мыстан кемпір:

– Мен барып, қызды әкеліп беремін. Өзімнің бойымдай алтын бер, – дейді. Хан сұрағанын бермек болады.

Кемпір алтыннан қайық жасайды. Ішіне алтыннан үлкен сандық жасап салады. Оның ішіне жақсы ғып мамық төсейді. Жастық қояды. Сөйтіп, қайықпен ақ күмбезге бет түзейді. Бірақ қайығын күмбезден аулақ қалдырып, өзі аң аулап жүрген Жұмакелдінің жолына келіп жатады. Аңнан қайтқан Жұмакелді жолында жатқан кемпірді көріп:

– Е, шеше, неғып айдалада жүрген жансыз? – деп жөн сұрайды.

– Ой, қарағым-ай, сұрап не қыласың! Мен сорлы, елімді жау шауып, сонан қашып шығып, өлейін деп жатырмын! – дейді.

– Ендеше, маған шеше болыңыз, – дейді Жұмакелді. Кемпір қуанып кетеді. Жұмакелді кемпірді мінгестіріп, үйіне әкеледі.

– Қатын, шық, шешемді түсіріп ал! – дейді.

– Бұл қайдан шыққан кемпір? Мұндай кемпір айлакер келеді, апарып таста, керегі жоқ! – дейді келіншегі.

Жұмакелді кемпірді қайтадан бұрынғы орнына апарып салады. Бірақ кемпір әр жерден бір-бір етекпен тезек үйіп отырып, әлгі үйге қайта

жетеді. Сүйте-сүйте үйге келіп, тезек әкеп беріп, отынын жағып беріп, онан шайын қайнатып беріп, бірте-бірте сіңіп кетеді. Сөйтіп жүріп, бір күні келіншекті азғыра бастайды.

– Сен үйде жалғыз отырасың, ойын жоқ, күлкі жоқ. Тым болмаса, күйеуіңнің жанын сұрап алып, ермек қылып отырсайшы, – дейді.

– Шеше-ау, ол не? Қалай болады? – дейді келіншек.

– Ойбай, қарағым, білмейді екенсің ғой! Батырлардың жаны бөлек болады. Сен бүгін шай ішпей, жылап отырып ал. «Неге шай ішпейсің?» десе: – «Жаныңды тастап кет, мен ойнап отырайын» де. Сонан кейін өзі айтады, – дейді.

– Жарайды, – деп, күйеуі келгенде шай ішпей жылап отырып алады.

– Ә, не болды? Кел, шайыңды іш! – дейді күйеуі әйеліне.

– Ішпеймін! Далада қызықтың бәрін сен көресің. Мен болсам, ойын жоқ, күлкі жоқ, үйде жалғыз отырамын. Тым болмаса, маған жаныңды тастап кет, ойнап отырайын, – дейді әйелі.

– Жарайды! Тамағыңды іш, жатқан соң айтайын, – дейді Жұмакелді.

Кемпір өтірік ұйықтаған болып, тыңдап жатады. Келіншек жатысымен-ақ байының тынышын алады. Қоймаған соң Жұмакелді өзінің жаны есіктің маңдайшасында екенін айтады. Кемпір естіп алып, ертемен тұрып, есіктің маңдайшасын шапқылап тастайды. Таңертең Жұмакелді тұрып, тамағын ішіп, аңға шығып кете барады.

– Сұрадың ба? – дейді кемпір.

– Сұрадым, айтты, – дейді.

– Жоқ, ол өтірік, сені алдаған ғой. Сен кешке жылап тағы отырып ал, – дейді кемпір.

Кешке Жұмакелді аңнан келгенде әйелі тағы жылап отырады.

– Е, не болды?

– Сен жаныңды бермейсің, айтпайсың, алдадың, – деп, өксіп-өксіп қояды.

– Жат, жатқан соң айтайын, – дейді күйеуі. Жатқан соң әйелі тағы сұрап, Жұмакелдінің тынышын алады.

– Менің жаным түндіктің бауында, – дейді Жұмакелді.

Мұны кемпір естіп жатып, түнде тұрып барып, түндіктің бауын кескілеп тастайды. Таңертең тұрса, жігіт сап-сау. Тұрып аңға кетіп қалады. Кемпір тағы сұрайды. Келіншек естігенін тағы айтады.

– Онысы қате, сені алдаған ғой. Енді айтар, – дейді кемпір.

Кешке Жұмакелді аңнан келгенде, әйелі тағы да жылап отырады.

– Е, не болды?

– Сен жаныңның қайда екенін айтпайсың! – деп еңірейді әйелі.

– Жарайды, енді айтайын. Менің жанымда қырық құлаш қанжарым бар, жаным сонда. Егер ол қанжарым кетсе, мен өлемін. Қалайша жанымды саған берейін? – дейді батыр.

Кемпір өтірік ұйықтап жатып бәрін естіп алады. Ертеңіне Жұмакелді тұрып, аңға кетеді.

– Кемпір жүгіріп барып, арақ-шарап әкеліп, бір құланның етін жақсылап асып, арақ пен шарапқа салады. Әйел еттен біраз жейді де құлап қалады. Жұмакелді де білмейді, жеп отырып, бір уақытта ол да жығылады. Кемпір ыдыстарын жинап болып, Жұмакелдіні шешіндірсе, – кісі көтере алар емес, – қырық құлаш семсерді қолтығының астына байлап алған екен. Кемпір семсерді көтере алмайды. Болмаған соң сүйретіп апарып дарияға тастап жібереді. Сөйтеді де, түк көрмеген адамға ұқсап, келіп жатып қалады.

Ертеңіне кемпір тамақ дайындап, әйелді оятады, әйел әрең тұрады.

– Тамақ пісті, Жұмакелдіні оятшы, қарағым! – дейді.

Келіншек барып, оятайын десе, Жұмакелдінің денесі былқ-сылқ етеді, жүгіріп кемпірге келеді.

– Әже-ау, балаң өліп қалыпты! – дейді.

– Қойшы, жағыңнан алғыр! Мынау не дейді? – деп, кемпір жүгіріп келіп, қараған болып жатады. Олай, бұлай қозғап көреді. Өлген адам тіріле ме? Көр жыла, жер жыла, ештеңе өнбейді. Келіншек талып қалады. Жеті күн, жеті түн тамақ татпай шала өліп жатады. Бір күні басын көтеріп:

– Әже, балаңды енді таза арулап, жуып көм, – дейді.

Кемпір де жылаған болып жүреді. Бір құлаған молаларда құламаған бүтін қабырға тұр екен. Өлген адамды кемпір соның іргесіне сүйретіп әкеліп, киімімен тастайды да, үстіне моланың қабырғасын құлата бастырады.

Күн артынан күндер өтеді. Әйел қуарған ақ шүберектей болып жүдеп-жадайды. Сонда кемпір:

– Қалқам, жылағанмен өлген адам келмейді! Маған да оңай тиіп отырған жоқ. Қайтейін, амал бар ма? Тумаса да туғандай еді. Енді жылама, басыңды көтер, тамақ іш, – деп, тамақ ішкізеді.

Мұнан кейін кемпір: Киіміңді ки, бойыңды көтер, су жиегіне барайық, – дейді. Шешесі қастық істейді деген ойында да жоқ, келіншек киімін киіп алып, су жиегіне шығады. Жиекті жағалап, қыдырып жүргенде, күннің астында көз көрім жерде жалтыраған бір нәрсе көрінеді.

– Шеше, әне бір жалтыраған не нәрсе? – дейді.

– Жүр, барайық! – дейді кемпір.

Екеуі жағалап келсе, тек алтыннан жасалған қайық. Кемпір екеуі қайыққа мініп серуендейді. Келіншек судың ар жағына қараса, үлкен сандық тұр екен. Ішін ашады. Ішінен салулы, жұп-жұмсақ бір кісілік төсекті көреді. Кемпір:

– Қарағым, ішіне жатып көрші, сыяр ма екенсің? – дейді.

Келіншек ішіне кіріп жата бергенде, кемпір сандықтың аузын жаба қойып, сумен жүзіп отырып, ханның үйіне келеді. Қызды әкелген соң, хан ат шаптырып, той қылып, мәз-мейрам болып жатады. Қызда ойын да жоқ, күлкі де жоқ, тек отыру. Күйеуінің өлімінің кемпірден келгенін

сезеді. Оған зығырданы қайнайды. Күйеуі өлмей тұрғанда, оған екі ағасы жайында айтып жүреді екен. Сол есіне түседі.

Хан қызға сөз салдырады.

– Мен қазір ханға тимеймін. Мен қайғылы болып отырып қалай тиемін? Отыз күн ойынымды, қырық күн тойымды істесін. Оған дейін ханның сол салтанаты арқасында қайғымды ұмытайын. Ханға сонан кейін тиейін, – дейді қыз.

Және маған күтуші етіп, өзімнің үйренген шешемді берсін. Өзіме жеке үй тігіп қойсын. Басқа жан онда аяғын басушы болмасын.

Сұлудың сөзі екі бола ма? Бәрі мүлтіксіз орындалып жатады. Бұлар осымен жата берсін.

Енді Әшкенге келейік. Әшкен бір күні далаға шығып, уәзірлерімен әңгімелесіп тұрса, аспанда бір жұлдыздан қан тамып тұр екен. Көре салып, Әшкен: «Уһ, менің інілерімнің бірі өлген екен!» – деп, үйге кіріп, уәзірлеріне жылдам ат, әскер, азықдайындатып, ертең бір жерге жүретінін айтып, жатып қалады. Таңертең уәзірлері келіп:

– Хан тақсыр! Кешегі айтқаныңыз даяр болды, – дейді.

Хан киімі мен сауыттарын киіп, садақтарын, қару-жарағын асынып, алты айлық азық алып, жүз сарбазымен жүз тұлпарды таңдап, жүзін жетекке алып, інілерінің кеткен бетімен жолға шығады. Тұлпарға жол алыс па? Әлден уақытта бір шаһарға жетеді. Қаланың шетіндегі бір лашық үйге тоқтап, ханның ордасын сұрайды. Біреу орданы көрсетеді. Сонда барса, қонақтар келіп түсіп жатыр екен. Бұл да соларға қосылады. Ханның даяшылары жалақтап, қонақтарды қонақ үйге кіргізіп, зыр жүгіріп жүреді. Ханның бас уәзірі келіп жүріп, Әшкенге көзі түседі: «Мынау біздің ханымыз емес пе?» – деп, бетіне қарап, киімі басқа болған соң ханның ордасына кіріп келсе, хан үйінде отыр.

– Хан тақсыр! – дейді уәзір. – Не арызың бар? Айт! – дейді хан.

– Қонақтардың ішінде бір адам бар екен, сізден ешбір аумайды. Жаңа сіз екен деп, сөйлесе жаздадым, – дейді.

– Жансыз болып білші. Менің туғаным бар еді, бірақ ол кісі хан болатын. Егер сол болса, мұнда келсін, – дейді.

Уәзір жүгіріп шығып, қонақтардың бірінен жөн сұрайды, қонақ жөнін айтады.

Уәзір жүгіріп келіп өз ханынан сүйінші сұрайды. Хан өзі келіп, Әшкенге сәлем беріп, амандасып жай-күйін айтады.

– Мүшкен, сен тірі екенсің, өлген Жұмакелді болды. Қару, күш жина, ертең іздейік, – дейді Әшкен.

Таң атқанша барлық қару-жарақ, ат, көлік, әскер даяр болды. Жұмакелдінің кеткен бағытымен екі хан жолға түседі. Тұлпарға жер алыс па? «Ә!» – дегенше, бір шаһарға жетіп келеді. Бұлардың шаһары бұл шаһарға қарағанда, шаһар емес. Бұлар шаһарға қарап, таңғалады. Жөн сұрауға қаланың шетіндегі бір лашық үйге кісі жібереді. Бұл үй Жұмакелдінің

алғашқы түскен үйі екен. Кіріп келсе, бір кемпір жылап отырады.

– Е, шеше, неге жылайсыз?

– Ой, қарағым, мен жыламай кім жыласын?! Тірі баладан тірі айырылып, өлі баладан өлі айырылып отырмын! – деп, өз баласының өлгенін, онан кейін Жұмакелдінің ақ күмбезге кеткенін, онан хабарының жоғын айтады. Ол бала іздеп кеткен қызды хан алып келіп, отыз күн ойыны, қырық күн тойы болып жатқанын айтады.

Мұны естіген соң жолаушылар судың ортасында тұрған ақ күмбез үйге бет алып келсе, жан-жағы су, теңіз, бара алмайтын болады.

Әшкен тұрып:

– Кәне, баяғы өнерің қайда? – дейді Мүшкенге. Мүшкен ішін босатып алып, ышқынып, суды бір ұрттап алғанда, табаны құп-құрғақ болып, жол ашылып қалады да, әскерлері бәрі өтіп алады.

Ақ күмбез үйге жақын келсе, жерді сызып жатқан бір із жатыр. Әшкен көрген заманда-ақ:

– Мынау Жұмакелдінің семсерінің ізі екен, – деп, ізге түседі. Үйден шығып, суға келіп тіреледі.

– Кәне, суды тағы ұрттап көр! – дейді Әшкен Мүшкенге.

Мүшкен суды ұрттап алады. Бірақ ештеңе де көрінбеді. Содан соң ұрттаған суын қайта құйып жіберді. Әлден уақытта күшін жиып, қайта тартқанда, жердің бір қабат қыртысы қоса ұртталды. Сол кезде жылтыраған бірдеме көрінді. Қазып жіберіп қараса, семсер бүктелген қалпында құмға кіріп, көміліп қалыпты. Ала-сала мола біткенді әскерлерге ақтартса, Жұмакелдінің тәні сары тат болып киімімен жатыр екен. Алып жуындырып жіберіп, Әшкеннің өзі:

«Менің қолым емес, пайғамбардың қолы», – деп, семсерді бұрынғы орнына байлап жібергенде, бала көзін ашып, орнынан түрегеледі.

– Өте қатты ұйықтап кеткен екенмін! – дейді.

Екі ағасы:

– Ұйықтаған жоқсың, өліп тірілдің, – десе, нанбайды.

Үйіне келсе, әйелі де, шешесі де жоқ, кемпірдің түбіне жеткенін сонда ғана біледі. Содан соң тоғай толған жылқыдан екі жүз ту биені айдап келіп:

– Мынаны тамақ қыла беріңдер! Мен хан жаққа барып келейін, – деп, жанына бір батырды алып, кетіп қалады.

Келсе, ұлан-асыр той өтіп жатыр екен. Ханды табанда ұстатып алып, өз уәзірлеріне бұйрық беріп, дарға тартқызады. Ханның көмекші уәзірлерінің бәрін адамына өлтіртіп, үйге келсе, келіншегі аппақ құдай болып жүдеген, құр сүйек, тек ілініп отыр екен. Жігіт кіріп келгенде, келіншегі талып қалады. Жылауға да шамасы келмейді. Оны жұбатып, қуантып алып, кемпірді ұстатып, дарға асып өлтіреді. Өзі ханның тағына мінеді. Сөйтіп туғандарын қайта қайырады.

Әке-шешесін және баяғы жолдағы – моладағы алтынды алдырып, ағайынды үшеуі үш жерге патша болып, барша мұратына жетіпті.

КҮН АСТЫНДАҒЫ КҮНІКЕЙ ҚЫЗ

ұрынғы өткен заманда бір жесір кемпір болыпты. Бұл кемпірдің перзент дегенде – жалғыз баласы, мал дегенде – он шақты ешкісі бар екен. Бала ешкілерін бағып жүреді. Күндердің күнінде ешкілерін далада жайып жүріп, бір топ киікті көреді. Оның ішінде бір алтын мүйізді киік жүреді. Бала бұл киіктерді күнде көріп жүреді, бір күндері шешесіне келіп:

– Далада бір топ киік көрдім. Ішінде алтын мүйізді бір шұбар киік бар. Осы шұбар киікті ұстап алып, ханға тарту етсем, хан маған сыйлық берер ме еді? – дейді.

Шешесі:

– Ұстай алсаң, алып бар, сый-сияпатсыз қалдырмас, – дейді.

Бір күндері бала далада ешкілерін жайып жүріп, алтын мүйізді шұбар киікті тағы да көреді. Сол арада әлгі шұбар киікті ұстап алады. Ханға алып жүреді. Ханға апара жатқанда, ханның үйінің жанында уәзір көреді де:

– Мұныңды ханға апармай-ақ қой, маған сыйлап кет, – дейді.

Бала:

– Жоқ, саған әкеле жатқаным жоқ, ханның өзіне апарам, – деп уәзірге бермейді.

Сөйтіп, алтын мүйізді шұбар киікті ханға тарту етеді. Хан уәзірін оңаша шақырып алып:

– Бұл баланың тартуына сыйлық беруге бола ма? – дейді.

Сонда уәзір:

– Жоқ, бұған сыйлық беруге болмайды. Бұл киіктің астына қоятын тақ болады. Тақтың екі қанаты болады: бірі – алтын суына малынған, бірі – күміс суына малынған. Киік сол алтын тақтың үстінде тұрып ойнағанда, дүниенің қызығын көргендей боласыз.

Сіздің салтанатыңыз сонда келіседі. Бала соны тауып әкелсін, сонда сыйлық беруге болады, – дейді.

Содан соң хан баланы шақырып:

– Бұл киіктің астына қоятын тағы болады, оның екі жағында екі қанаты болады. Екі қанатының бірі – алтын, екіншісі күміс суына малынған. Соны тауып кел. Сонда сыйлық беремін. Ал таба алмасаң, басыңды аламын, – дейді.

Бала мұны естіп, жылап шешесіне келеді. Шешесі:

– Ойбай, балам. Бұған бола жыламай-ақ қой, өзім іздеп тауып әкелейін, – деп жолға шығады.

Бір жерлерге келгенде, далада жайылып жүрген бір топ киікті көреді. Топ киіктің ар жағында жердің жарығын жамап бір кемпір отыр екен. Кемпірге келген жұмысының мәнін айтады. Сонда жер жамап отырған кемпір:

– Мысыр шаһарының бер жағында бір шаһар бар. Киіктің тағын істесе, сонда істейді. Баланың қолына мың ділда беріп, соған жібер, – дейді.

Сонан баланың шешесі үйіне қайтып келіп, барлық дүние-мүлкін, барлық ешкісін сатып, оның үстіне, өзі неше жыл мал бағуға бір байға жалданады. Сөйтіп, баласына мың ділда құрастырып береді.

Бала мың ділданы алып, киік астына қоятын тақ жасайтын Мысыр шаһарына аттанады. Бірнеше күн жол жүріп, шеберге келеді. Киіктің астына қоятын тақ жасатуға келгенін айтады. Сонда шебер:

– Мың ділда берсеңіз, мен жасап берейін, – дейді.

Сонымен, бала мың ділдасын шеберге беріп, киік астына қоятын тақ істетіп алып, үйіне қайтады. Келе жатса, жолында бір үлкен бәйтерек тұр екен. Оның түбінен екі құдық көреді. Біріншісінің ішінде – алтын су, екіншісінің ішінде күміс су бар екен. Бала сол арада алып келе жатқан тақтың бір қанатын алтын құдыққа, екінші қанатын күміс құдыққа малып-малып алады. Сөйтіп, тақты алып, үйіне келеді. Ертеңінде ханға алып барады. Айтқанындай тақты баяғы алтын мүйізді шұбар киіктің астына қойғанда, киік ойнап, сән-салтанатын келтіріп тұрады. Хан уәзірін шақырып алып, ақылдасады:

– Мұнысына енді сыйлық беруге бола ма? – дейді.

Сонда уәзір:

– Жоқ, тақсыр. Мұнысына да әлі сыйлық беруге болмайды. Енді, пәлендей жер астында өскен бір сұлу алтын ағаш бар, соны әкеліп сіздің есік алдына орнатса, сән-салтанатыңыз мұнан әрі келісер еді. Бала соны тауып әкелсін, есік алдына орнатсын. Сол уақытта сыйлық беруге болады, – дейді уәзір.

Сонда хан балаға:

– Сол жердің астында өскен алтын ағашты әкеліп, менің есігімнің нақ алдына орнат, сонда сыйлық беремін, – дейді.

Бала тағы да алтын ағашты іздеп кетеді. Бірнеше күн жол жүріп, бір жерлерге келсе, алдынан бір ақсақалды шал шығады. Бала өзінің іздеп келе жатқан жұмысының мән-жайын әлгі шалға айтады.

Ақсақалды шал:

– Осы бетіңмен жүре бер. Бір жерлерге барғанда биік тауларға кездесесің. Таудың бауырынан бір қоян қашар. Сен сол қоянды қуа бер. Ол қоян барып бір үңгірге кірер. Сен соңынан қалма. Әрі қарай ол сол жақтағы үңгірге кірер, сен оң жақтағы үңгірге кір. Сонда қырық ұрыға кездесерсің. Олар сені «өлтіреміз» дер. Сонда сен: «Мен әп-сәттің ішінде ет пісіре аламын» де. Бұдан соң қырық ұры саған ет пісіртіп, қарап тұрар. Сен етті қазанға салып, мына кездікпен түртіп қалсаң, ет өзінен-өзі пісіп шығады, – деп, шал балаға бір күміс сапты кездік береді. – Сонымен, бірнеше күнге дейін сонда ет пісіруші болып жүресің. Қырық ұры сені үңгірге тастап, өздері сыртқа шығады. Сол уақытта түкпірдегі бір ақ сандыққа көзің түсер. Сол ақ сандықты ашсаң, ішінде бір көк сандық болар. Соны ашсаң, ішінде қағазға ораулы дәріні көрерсің. Дәріні алда, пісулі тұрған етке шаш. Сол уақытта қырық ұры біріннен соң бірі келіп, есік алдына өле береді. Содан соң үңгір ішін араласаң, көп ұзамай іздеген алтын ағашың алдыңда тұрар. Сен алтын ағаштың бұтағынан кесіп, қолыңмен ұста. Екі аяғыңмен ағаштың түпкі тамырын басып, екі көзіңді жұм. Сонда таң ата ханның есігінің алдына ағаш өзі келіп орнайды, – дейді шал.

Бала шалдың айтуымен жүріп келе жатса, таудың үңгірінен қоян қашады. Бала қашқан қоянды қуа береді. Қоян бір үңгірге барып кіреді. Бала соңынан қалмайды. Сәлден соң үңгір екі тарам болып кетеді. Қоян сол жақтағы үңгірге, бала оң жақтағы үңгірге кіріп кетеді.

Үңгірдің ішіне кіріп келсе, балаға қырық ұры кездеседі.

Бұлар баланы өлтірмекші болады. Сол арада бала лезде ет пісіре алатынын айтады. Бала етті қазанға салып, баяғы шал берген кездікпен етті түртіп қалғанда, ет өзінен-өзі лезде пісіп шығады.

Сонымен ұрылар баланы өлтірмейтін болып, ет пісіруге қояды. Бала бірсыпыра уақыт сол қырық ұрыға ет пісіріп жүреді. Күндердің күнінде бала ұйықтап жатса, бүйірінен баяғы ақ сақалды шал түртіп: «Етке тойған соң, ұмыттың ба?» – дейді. Бала оянса, түсі екен. Сол арада ойлап тұрса, баяғы шалдың айтқандары есіне түседі. Жан-жағына қарайды. Шал айтқандай, бір бұрышта ақ сандық тұр екен. Жалма-жан кілтті іздеп тауып алып, ақ сандықты ашса, ішінде бір көк сандық бар екен. Оның ішін қараса, қағазға ораулы дәріге көзі түседі. Бала дәріні қолына алып, қырық

ұрының сыртқа шығуын аңдиды. Бір күндері қырық ұры түгел сыртқа шығады. Бала жалма-жан етті пісіреді де, дәріні етке шашып жібереді. Сол арада қырық ұры бірінен соң бірі есік алдына келіп, топырлап өле береді. Қырық ұры түгел өліп бітеді. Бала үңгірдің ішін еркін аралап, жан-жағына қарап жүрсе, жер астында жалғыз өсіп тұрған ағашты көреді. Сол арада алтын ағашты қолымен мықтап ұстайды да, екі аяғымен түпкі тамырын басып, екі көзін жұмады.

Бала көзін ашып қараса, таң сарғайып атқан. Өзі алтын ағашты ұстаған күйі хан есігінің алдында тұр екен.

Таңертең хан уәзірлерімен алтын ағашты көреді. Бұрынғы – бұрынғы ма, ханның салтанаты тіпті артып кетеді. Алтын қанатты тақтың үстінде алтын мүйізді шұбар киік ойнап тұрады. Мұны көріп, хан балаға риза болады. Оған сыйлық бермек болып, барлық уәзірлерін шақырып, ақылдасады. Баланың бүйтіп бағы артқанын көре алмай, уәзірлері күндейді, жиылып ақылдасады: «Ханға айтып, бұл баланы тағы да бір жерге жұмсайық. Күнікей қызды тауып келсін дейік. Ол өте алыста. Адам аяғы жетпейтін жер. Оны іздеп барушылардың өлмей қайтқаны жоқ. Бұл да солардың аяғын құшсын».

Хан уәзірлерімен ақылдасады:

– Кәне, балаға қандай сыйлық береміз? – дейді.

Сонда баяғы уәзір тұрып:

– Тақсыр, сіз өзіңіз болсаңыз қартайдыңыз. Өмір бойы нәресте сүймей, бір перзентке зар болып өтесіз бе? Біздің ойымызша, қартайған шағыңызда сізге серікке жарайтын, пәлендей жерде, күн астында Күнікей деген қыз бар. Бұл бала сол қызды тауып әкелсін, сонда мықтап сыйлық беруіңізге болады, – дейді.

Хан тағы да балаға:

– Сол күн астындағы Күнікей қызды тауып әкел, сыйлықты сонда беремін, – дейді.

Ол Күнікей қызды іздеп кетеді. Әлденеше күн өткенде, алдынан екі алақанына екі тауды салып жүрген бір дәу кездеседі. Бала дәуден жөн сұрайды. Сонда дәу:

– Күн астындағы Күнікей сұлуды іздеп бара жатқан бала сен болсаң, мен жолдас болғалы жүрмін, – дейді.

Бала:

– Сол мен боламын, – дейді.

Сонымен, екеуі жолдас болып келе жатып, бір тыңдаушыға кез болады. Бұл да балаға жолдас болып ереді. Тағы да жүріп келе жатса, алдынан екі көлдің суын екі ұртына ұрттап жүрген тағы бір дәу кез болады.

Бала жөн сұрайды. Ол екі ұртындағы суын көлдерден өзенге қайта құйып:

– Күн астындағы Күнікейді іздеп жүрген балаға жолдас болғалы жүрмін, – дейді.

Сонда бала:

– Ендеше, мен – сол бала боламын, – дейді.

Сонымен, бұл да үшеуіне қосылып, төртеуі жолдас болып жүре береді. Келе жатса, екі аяғына екі батпан тас байлап алған, ойдан-қырға жүгіріп жүрген Желаяққа кез болады. Бала жөн сұрайды. Желаяқ:

– Мен күн астындағы Күнікей қызды іздеп бара жатқан балаға жолдас болғалы жүрмін, – дейді.

Бала:

– Ендеше, сол мен боламын, – дейді.

Сонымен, бесеуі жолдас болып жүріп келе жатса, бір шұқырдан көп балаларымен тырмысып шыға алмай жатқан бір құмырсқаны көреді.

Бала құмырсқаны балаларымен шұқырдан шығарып жібереді. Сонда құмырсқа балаға риза болып:

– Сендер мені шұқырдан шығарып жібердіңдер. Менің сендерге бір пайдам тиер. Мен мына бір қанатымды жұлып берейін, керек бола қалсам, тұтатарсыңдар. Сол кезде қастарыңнан табыламын, – деп, бір қанатын жұлып береді.

Бұлар күн астындағы Күнікей қызды іздеп кете барды. Күн астындағы Күнікей қыз от тауының ар жағында тұратын бір ханның қызы екен. Ол ханның бір үлкен көк төбет иті бар екен. Сол ит, күн астындағы Күнікей қызға келе жатқан адам болса, дыбысын жүз шақырым жерден сезіп, алдынан шығады екен. Қандай батыр, мықты адамдар болса да көк төбет ит барлығын жалғыз өзі жайратып салады екен. Қызды іздеп барған адамның сау қайтпағаны содан екен. Мұны білген адамдар, көк төбеттен қорқып, қызға баруға жүректері дауаламапты.

Баланың жолдастарымен келе жатқанын ит жүз шақырымнан біліп, жер дүниенің шаңын боратып, арсылдап, алдарынан шығады. Баяғы тау көтерген дәу қолындағы бір тауын итке жіберіп кеп қалғанда, көк төбет таудың астында сеспей қатады.

Итті таумен бастырып өлтіріп тастап, бұлар тағы жүріп кетеді. Жүре-жүре күн астындағы Күнікей қыздың үйіне жетеді. Хан бұлардан жөн сұрайды. Сонда бұлар:

– Осы жақтағы күн астындағы Күнікей қызды іздеп келеміз. Іздеп келуші мына отырған бала, біз жанына ерген жолдастарымыз, – дейді.

Сонда хан:

– Жолдарыңда бір көк ит кездесті ме? – деп сұрайды.

– Жолда бір күшікке кездесіп едік, біздің лақтырған кесегіміздің астында үні өшіп, өліп қалды! – дейді бұлар.

Хан бұлардың күшіне қайран қалып отырады.

Хан ертеңіне ел-жұртын жиып, балуан күрестіреді.

– Осы топта кімде-кім күресіп шығып, күші асса, қызымды соған беремін, – дейді.

Ханның елі жағынан бір егіз балуан шығады. Бала жағынан екі қолына екі тау ұстап жүретін дәу шығады. Екі балуан күресіп, дәу жығып кетеді. Бірақ хан сөзінен танып, бұл жолы қызын бермей:

– Енді жаяу бәйгеден озып келгенге беремін, – дейді.

Жаяу жарысқа ханның елінен бір жүйрік мыстан кемпір шығады. Мыстан кемпір қолына екі шыны арақ ұстап шығады да, жолда Желаяққа ішкізіп, мас қылып, өзі жүгіріп кетеді.

Бала тыңшыға айтады:

– Кім алда келе жатыр екен, соны тыңдашы! – дейді.

Тыңшы тұра қалып тыңдап:

– Кемпірдің дыбысы білінеді, Желаяқтың дыбысы білінбейді, – дейді.

Бала сол арада баяғы кездікті қолына ұстайды. Сол кезде ұйықтап жатқан Желаяққа дыбыс беріп, оянады. Желаяқ оянып, жан-жағына қараса, кемпір жоқ. Сол арада жалма-жан жүгіріп отырып кемпірге жетеді. Қолына бір уыс топырақ алады да, кемпірдің алдынан өте беріп, топырақты көзіне шашып жібереді. Кемпір көзін уқалап аша алмай жатқанда, Желаяқ озып келеді. Хан сонда да қызын бермейді, қызын жасырып, тығып қояды да:

– Кімде-кім қызымның қай жерде екенін тапса, соған беремін, – дейді.

Бір мезгілде тыңшы тыңдап жүрсе, хан қызын жер астындағы бір үйге жасырып қойған екен. Қыз сол үйде кесте тігіп отырып, қолындағы инесін жерге түсіріп алады. Тыңшы тыңдап біліп, тауып алады.

Хан бұларды темірден салынған қонақ үйге жатқызады. Қонақасы беріп, сыйлап жатқызғаннан кейін, қонақтар жатқан үйдің сыртынан өртейді. Бұлар түн ортасында оянып кетсе, үй өртеніп бара жатыр екен, Көл ұрттаушы дәу ұртындағы бір көлдің суын бүркіп тастап, өртті сөндіреді. Содан соң, тып-тыныш ұйықтап жата береді. Хан бұларды өлді деп, күлін қарайын деп келсе, бәрі де тып-тыныш ұйықтап жатыр екен. Хан тағы ойлап, бір амал табады. Ертеңіне:

– Қырық қызбен қызымды қатар тұрғызам, солардың ішінен танып алғанға қызымды беремін, – дейді.

Ертеңіне қырық қызды бірдей киіндіріп, қатарлап қояды. Қараса, бәрінің киген киімдерінің түсі бір. Ешкім тани алмайды. Бала сол уақытта баяғы құмырсқаның қанатын тұтатып жібергенде құмырсқа келіп,

қырық қыздың арасында тұрған күн астындағы Күнікей қыздың алдынан шығады. Бала күн астындағы Күнікей қызды содан таниды. Ханның басқа істейтін амалы болмайды. Амалы таусылып, ақыры күн астындағы Күнікей қызды балаға береді.

Күн астындағы Күнікей қызды алып, бұлар еліне қайтады. Жолдастар өздері балаға ілескен жерге келгенде, қалғандарымен қоштасып, жол-жөнекей қалып отырады.

Бала келе жатып өзінің басынан кешірген уақиғаларын бастан-аяқ қызға баян етеді, оны ханға апаратынын айтады. Қыз оқымысты, сиқыршы екен. Баланың ерлігіне сүйсініп, қатты риза болады. Бірсыпыра жүрген соң:

– Ханның еліне жетуге қанша күн қалды? – деп сұрайды.

– Екі күншілік жер қалды, – дейді бала.

Сонда қыз:

– Сен озып ханға бар, менің алдымнан шықсын. Ең алдында – хан, оның соңында уәзірлері жүрсін. Ең артында өзің жүр, – дейді.

Бала ханға барып, қыздың алдынан шығарады. Қыз: келе жатқан ханды – қасқыр, уәзірлерді түлкі қылып жібереді. Қасқыр мен түлкілер бірін-бірі қуып кетеді. Ал күн астындағы Күнікей қызды бала алып, екеуі той жасап, қосылады. Ел-жұрты баланың ерлігіне риза болып, оны хан сайлайды.

ПАТША МЕН БҮРКІТ

ұрынғы заманда, ылғи аң аулауды әдет қылған бір патша болыпты. Күндердің күнінде аң аулап жүрсе, ағаштың басында бір бүркіт отыр екен дейді. Патша оны көріп, атайын деп ыңғайланған екен, бүркіт:

– Ей, патша! Мені атпаңыз, сізге бір уақытта керек болармын, – депті.

Патша оның сөзін елемей, атуға тағы ыңғайланады. Бүркіт әлгі сөзін қайта айтып, жалына беріпті. Бүркіт үш рет жалынғаннан кейін, патша ойға қалады да, бүркітті үйіне алып келіп, екі жылдай асырайды. Екі жылдан кейін патша кедейленіп, асырауға шамасы келмей, бүркітті қоя береді. Бірақ бүркіт қанатын көтеріп ұша алмайды. Сонан соң ол патшаға:

– Ей, патша, мені не қылсаң да, тағы бір жыл күт, мұратыңа жеткізейін, – деп жалынады.

Патша жұрттан қарызданып, мал алып, тағы бір жыл күтіпті. Бір жыл толған соң, бүркіт патшаны үстіне мінгізіп әкетіпті.

Екеуі келе жатып, бір дарияға жеткен екен, бүркіт патшаны дарияға тастап жіберіпті. Патша тізесінен суға батып бара жатқан кезде, бүркіт қайтадан көтеріп әкетіпті де:

– Патша, хал қалай, қорықтың ба? – депті.

Патша:

– Енді өлдім ғой деп едім, – дейді.

Тағы да бір дарияның үстіне келгенде, бүркіт патшаны және тастап жібереді. Орта беліне батып бара жатқан кезде, қайтадан көтеріп әкетеді. Үшінші дарияға келгенде, тағы тастап жібереді де, қайтадан көтеріп әкетіп:

– Қорықтың ба? – дейді.

– Енді тастасаң, өлемін! – дейді патша.

– Жоқ, енді тастамаймын. Есінде бар ма? Мен ағаштың басында отырғанда «атамын» деп, мені де үш рет қорқытып едің ғой. Мен үш рет өз істегенімді алдыңа келтірдім, – дейді де шарықтап кетеді.

Бір кезде:

– Жоғары, төмен қарашы, не көрінер екен? – дейді.

– Жоғарыда – көк, төменде жер көрінеді, – дейді патша.

– Және жан-жағыңа қарашы, – дейді.

– Оң жағымда – сахара, сол жағымда бір үй тұр.

– Ол үй менің кіші қарындасымның үйі, соған барамыз, – дейді бүркіт.

Бүркіт келген соң, қарындасы алдынан шығып, ағасын күтіп алып, патшаны көзге ілмей, қораға тастап кетеді. Ағасын тамаққа тойғызып, байлаулы тұрған итін босатып қоя береді. Ит патшаны талай бастайды. Бүркіт шыға келіп, патшаны иттен айырып алады. Қарындасына ашуланып, патшаны арқасына мінгізеді де, ұша жөнеледі. Ұшып келе жатып:

– Артымызда не бар? – дейді патшаға.

Патша артына қарап:

– Бір қызыл үй көрінеді, – дейді.

Бүркіт:

– Ол бізді күтіп алмай, сені итке талатқан үшін жанып жатқан менің бағанағы қарындасымның үйі. Енді жоғары, төмен қара, – дейді.

– Жоғарыда – көк, төменде жер көрінеді, – дейді патша.

– Оң мен солыңа бірдей қара, – дейді бүркіт.

– Оңымызда – сахара, солымызда бір үй көрінеді.

– Ол менің ортаншы қарындасымның үйі. Соған біз қонаққа барамыз, – дейді.

Екеуі қарындасының үйіне келеді. Қарындасы алдынан шығып, ағасын алады да, патшаны қораның ішіне тастап кетеді. Бұл тағы да итті босатып қоя беріп, патшаны талатады. Бүркіт оған да кейіп, патшаны иттен айырып алып, қарындасына ашуланып, патшаны үстіне мінгізіп алып, ұша жөнеледі. Ұшып келе жатып: – Артыңызда не көрінеді? – дейді.

– Қызыл үй көрінеді, – дейді патша.

– Ол – бізді күтіп алмағаны үшін жанып жатқан менің жаңағы қарындасымның үйі. Енді шешем мен ағамның үйі бар, біз сонда барамыз, – дейді.

Ұшып келеді. Ағасы мен шешесі алдынан шығып, баласы мен патшаны күтіп алады. Бүркіт патшаға:

– Тақсыр, жатып дем ал! Біраздан кейін сізді кемеге отырғызып, еліңізге қайтарам. Баяғыдан бергі сіздің істеген жақсылығыңызды ақтаймын, – дейді.

Мұнан соң патшаға бір кеме, бірі қызыл, бірі көк екі сандық беріп:

– Осы екі сандықты үйіңе барғанша ашпа. Барғаннан кейін қызыл сандықты сарайдың артқы жағына апарып, көк сандықты сарайдың алдыңғы жағына апарып аш, – дейді.

Патша мұның бәрін алып, дарияға түсіп, бүркітпен қоштасып, жүзіп кетеді. Күндердің күнінде кеме аралға кездесіп, тоқтап қалады.

Сол уақытында патша: «Бұл екі сандықты не үшін ашпасқа?» – деп, шыдамай, көргісі келіп, қызыл сандықтың аузын ашқан екен, аралдың іші малға сыймай кетіпті. Патша не істерін білмей өкініп, осынша малды бұл кішкентай сандыққа қалай сыйғызамын деп жылап отырғанда, дариядан бір кісі суды қақ жарып шыға келіпті де:

– Не үшін жылайсың? – дейді.

Патша уақиғасын бастан-аяқ баян етеді. Әлгі адам:

– Егер де сол малды сандыққа сыйғызып берсем, үйіңдегі өзін білмейтін нәрсені маған беремісің? – дейді.

Патша:

– Мен білмейтін үйімде не нәрсе бар? – деп, ойлап-ойлап, беруге уәде етеді.

Сонан соң әлгі адам барша малын жиып, сандыққа салып береді де, суға түсіп кетеді.

Патша кемесіне мініп үйіне келсе, әйелі ұл тапқан екен. Патша оны көріп, бетінен сүйіп, қапаланып, жылай бастайды. Ханым: «Неге жылайсың?» – деп сұрайды әйелі. «Сағынғаннан жылаймын», – деп, патша шынын айтпайды.

Мұнан соң сарайдың артына апарып қызыл сандықты ашқан екен, төрт түлік мал далаға сыймай кетіпті де, көк сандықтан бұлбұлдары сайраған бақша шығыпты. Сол кезде патшаның көңілі сейіліп, кедейлікті де, ғайыптан кездескен кісіге берген уәдесін де ұмытыпты.

Күндердің бір күні патша өзен бойынан аң аулап жүрсе, су ішінен баяғы кісі шыға келіп, патшаға: «Бермегіңді ұмытып кеттің бе?» – депті. Патша жылап үйіне келеді де, патшайымы мен баласына бұрынғы уақиғасын бастан-аяқ баян етеді. Ертеңіне ханымымен екеуі баласын өзен бойына апарып тастайды да, жылай-жылай қоштасып айырылысады.

Патша үйіне қайтып бармай, беті ауған жағына жүре береді. Келе жатып, бір қалың тоғайдың ішіндегі лашық үйге келіп кірсе, ішінде бір мыстан кемпір отыр екен. Ол патшаның жайын сұрап, басындағы қайғысымен танысқаннан кейін:

– Олай болса, сен дарияның жағасына барып, қамыстың ішіне жасырынып жат. Сонда аспаннан ұшып он екі аққу келеді. Олар шешініп, қыз бейнесіне түсіп, шомылады. Сонда сен, жасырынып барып, үлкен қыздың киетін кебенегін ала ғой. Ол қыздың аты – Ғайнижамал. Ол жалынып сұраса да, сен кебенегін берме. Өз атын айтып: «Мен сендік!» дегенше, көнбе. Жолшыбай саған үш кісі жолығар, оларды да тастамай, бірге жолдас қылып ал. Олар да саған дос болар, – дейді.

Патша кемпірдің айтқанын істеп, қамыстың ішіне жасырынады, айтқандай, он екі аққу келіп, дарияның шетіне қонып, он екі қыз бейнесіне еніпті де, суға шомыла бастапты. Сол кезде патша жасырынып барып, үлкен қыздың киетін кебенегін ала қойыпты. Сонда өзге қалғандары судан шығып, киініп, құс болып ұшып кетеді де, Ғайнижамал отырып қалады. Патшаға жалынады:

– Сен менің атам – су патшасына келгенде, мен саған керек болармын, мені қоя бер, – дейді.

Патша оған болмайды. Ақырында қыз өзінің атын айтып:

– Мен сендікпін! Қай уақытта болса да керек қылғаныңда әзір болармын, – деп уәде берген соң, патша аққу кебенегін өзіне қайтып береді.

Ғайнижамал киініп алып, құс болып жолдастарының соңынан ұшып кетеді.

Келе жатып патша қыстыгүнгі аяздай қаһарланған бір үш батырға жолығып, бұларды өзімен бірге су патшасына алып келеді. Ол патша:

– Досым, не үшін мұнша кешігіп, келмедің! Мен сені тоса-тоса, шаршадым. Енді сен бүгінгі түннен қалдырмай дарияның үстіне көпір сал. Егер де салып бітіре алмасаң, басыңды аламын! – дейді.

Бұл жылап келе жатыр екен, бір уақытта әйнектен Ғайнижамал қарап:

– Патша, не үшін жылап келесің? – депті.

Патша бастан-аяқ қыздың әкесінің бұған берген қызметін баян еткен екен, қыз:

– Жылама! Біздің сарайға барып, ертеңге шейін жат. Баршасы да түнде даяр болар, – депті.

Ғайнижамал далаға шығып дауыстаған екен, көпірге керек барлық ағаштар даяр болыпты. Оларға: «Таң атқанша көпір даяр болсын!» – депті. Таң атқан соң қыз келіп, патшазаданы оятып: «Тұрыңыз, көпір даяр!» – депті. Ол, қолына сыпырғыш алып, көпірдің аузында тұр екен, су патшасы келіп, көпірді ұнатып, патшазаданы мақтапты да:

– Енді сен сарайымның ішіне неше түрлі бау, шарбақ, сандал орнат, онда бұлбұл құстар сайрап тұрсын, – депті.

Ғайнижамал мұны әзірлеп береді. Таңертең су патшасы келіп:

– Жарайсың, жігіт! Енді менің он екі қызым бар, соның біреуін үш қайтара тапсаң, саған беремін. Егер де таба алмасаң, басыңды аламын! – дейді.

Патшазада келіп оны Ғайнижамалға айтқан екен, ол:

– Әуелгіде мен орамалымды алармын, екіншіде киімімді түзермін, үшіншіде менің басымнан бір шыбын ұшар, мен екенімді сонан білерсің, – депті.

Патша қыздарын көрсете бастаған екен, патшазада Ғайнижамалды

үшке шейін ұстаған соң, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап, қызын қосуға ниеттенеді, неше түрлі шараптар дайындатады. Сонан соң патша: «Шойын қып-қызыл болғанша, монша жақсын, содан кейін жастар барып түссін», – деп бұйырады. Ғайнижамал әкесінің не ойлағанын сезеді де, патшазадаға:

– Біз қашайық, осы атамыз бізге қастық істер, – дейді. Екеуі қашып жөнеледі. Бір жерлерге жеткенде, Ғайнижамал:

– Аттан түсіп, жерге құлағыңды салып тыңдашы? Артымыздан келе жатқан қуғыншы жоқ па екен? – дейді патшазадаға.

Ол аттан түсе қалып тыңдап, еш нәрсе ести алмапты. Ғайнижамал өзі түсіп тыңдап, арттарынан қуғыншы келе жатқанын біліп, үшкіріп аттарын үлкен тоғайға айналдырып жібереді, өзі құдық болып қалады, патшазаданы бір қарт шалдың бейнесіне енгізе қояды.

– Қуғыншыларға: олар өтіп кетті, көп заман болды, менің жас уақытым еді, сонда осы ағашты егіп жатыр едім де, – дейді.

Қуғыншылар жетіп келіп, шалдан:

– Ей, шал, кетіп бара жатқан бір қыз бен бір жігітті көрдің бе? – дейді.

– Көрдім, шырақтарым! Одан бері не замандар өтті ғой. Ол кезде мен жас едім. Осы ағашты жаңа ғана егіп жатқанда көріп едім, – дейді.

Қуғыншылар патшаға қайтып келіп, көргендерін баяндайды. Патша оларға ашуланып, қуғыншыларды дарға асуға бұйырады да, тағы да қуғыншылар жібереді. Бұл кезде қашқындар көп жерге ұзап кеткен екен, бірақ Ғайнижамал қуғыншылардың жететінін сезеді де, патшазаданы бір қарт қожа етіп, өзі бір ескі мешіт болады. Қуғыншылар келіп:

– Ей, қожа, кетіп бара жатқан қыз бен жігітті көрдің бе? – дейді.

– Көрдім. Бірақ одан бері ықылым заман өтті ғой. Менің онда жас кезім еді. Мына мешіт жаңа салынып жатқан, – дейді.

Қуғыншылар қайтадан қайтып, патшаға:

– Тақсыр! Еш жерден таба алмадық. Өздері түгіл ізін де көре алмадық. Бар көргеніміз – бір қарт қожа мен ескі мешіт қана, – дейді.

Патша сол қожаны алып келмегені үшін, бұларды дарға асуға бұйырады да, енді өзі аттанады. Мұны біліп, Ғайнижамал аттарын балдан тәтті бұлақ қылып, күйеуін еркек үйрек, өзін ұрғашы үйрек етіп жібереді. Сол кезде патша келіп, судан іше бастайды. Судың тәттілігіне қызығып, іше-іше патша іші жарылып өледі де, қашқындар қайтадан қалпына түсіп, үйлеріне жақын келеді. Сонда Ғайнижамал:

– Сіз бұрын барып, ата-анаңызбен амандасыңыз, мен сізді тосып отырайын. Бірақ менің сізден сұрайтыным: амандасқанда барша жұрттарыңызбен сүйіскенде, қарындасыңызбен сүйіспеңіз, – дейді.

Патшазада үйіне келген кезде, Ғайнижамалдың сөзін ұмытып кетіп,

ата-аналарымен де, қарындасымен де сүйіседі. Бұдан кейін Ғайнижамал үш күндей тосып, патшазада келмеген соң, шаһардың ішіне кіріп, бір нашар кемпірдің кейпіне еніп, бір кемпірдің үйінде тұрады. Сол кезде патшазада бір сұлтанның қызын алмақшы болып: «Кімде-кім тойға келетін болса, менің патшалығыма қараған ер кісілер бір-бір тұшпарадан ала келсін», – деп жар салады.

Бұл хабарды естіген Ғайнижамал үйінде тұрған кемпір тұшпараға қамырын илеп, даярлана бастайды. Ғайнижамал:

– Маған беріңіз, мен пісіріп алып барайын. Маған патша бір рақым қылар ма екен? – депті.

Ол нанның ішіне ірімшікпен бірге бір еркек, бір ұрғашы кептер салып пісіреді.

Ғайнижамал үй иесі кемпірді қасына ертіп, патшаның сарайына барса, той болып жатыр екен. Даяшылар бұлардың тамағын алып, патшаның алдына қояды. Патша сол жерде тұшпараны кесе бастаған екен, ішінен екі кептер шыға келіп, ұрғашысы аузына ірімшік тістеп, ұша жөнеліпті. Сонда еркегі:

– Маған жартысын бер! – деп таласқанда, ұрғашысы:

– Жоқ, бермеймін! Берсем, Ғайнижамалды ұмытқан мына патшазадаға ұқсап, сен де ұмытасың! – депті.

Сол арада патшазада Ғайнижамалды тани кетіпті де, құшақтасып, жасаған тойын енді қайта соған арнап жасапты. Екеуі қосылып, ұзақ өмір сүріпті.

аяғы заманда Асан мен Қасен деген екі дос болыпты. Екеуі де кедей адамдар екен. Асан ұлтарақтай жеріне егін егіп, Қасен өзінің аз ғана малын бағып, күндерін көріпті. Екеуінің де әйелдері өліп қалған екен. Асанның бір жұбанышы ай десе аузы, күн десе көзі бар сұлу қызы болады да, Қасеннің үміті ер жетіп қалған қайратты баласы болады.

Бір жылы көктемде Асан егін салуға қамданып жатқанда, Қасен жұтқа ұшырайды. Қыс аяғы қатты болып, азғантай малы қырылып қалады.

Көзінің жасы көл болып, Қасен досына жылап келеді:

– Асан, сенімен қоштасайын деп келіп едім. Аз ғана малым қырылып қалды. Енді аштан өлместің қамын ойлап, қайыр сұрап, тентіреп кетемін де, – дейді. Бұл сөзді естігенде, Асанның да көңілі босап, көзіне жас келіп, Қасен досын құшақтап тұрып:

– Екеуміз жан деген де айнымас жолдас едік қой, мал-жанымыз бір емес пе еді? Менің егіндік жерімнің жартысы сенікі болсын. Көңіліңді жұбат. Қолыңа кетпен алып, тырбаңдап тіршілік қыл, – дейді.

Сол күннен бастап Қасен де егін салып, тіршілік етеді.

Күн артынан күн, ай артынан ай өтеді. Арада біраз жылдар да өтеді. Бір күні Қасен өзінің жерін қазып жүріп, кетпеннің шыңылдап, темірге тигенін байқап таңғалады. «Бұл не ғажап екен?» деп, сол жерді тереңдетіп қазып жіберсе, ішіне толтырып алтын салған бір қара қазан көрінеді. Қасеннің қуанышы қойнына сыймай, қазанның кұлағынан сүйрей, досының үйіне қарай жүгіреді.

– Сүйінші, Асан! – деп айғайлайды ол жүгіріп келе жатып, сүйінші, бақытты болдың, үлкен олжалы болдың, мен сенің жеріңнен ішіне алтын толтырылған қазан тауып алдым, енді кедейліктен құтылдың!

Асан оны қуана қарсы алып:

– Сенің адалдығыңды білемін ғой, Қасен! Бірақ ол алтын менікі емес, сенікі. Сен оны өз жеріңнен қазып алдың ғой, – деп жауап береді.

Оған Қасен болмай:

– Мен де сенің пейілің кең, мейірімді екеніңді білемін ғой, Асан, бірақ маған жеріңді бергеніңмен, жеріңнің астындағы қазынасын берген жоқсың ғой, – дейді. Бірақ Асан да көне қоймайды.

– Ардақты досым, жердің асты-үстіндегі қазынаның барлығы сол жерге маңдай терін төгіп, еңбек еткен адамдікі, – дейді.

Алтынды алғысы келмей, бұл екеуі ұзақ таласады. Ақыры, Асан мынадай бір байлам айтады: «Таласты қоялықшы, Қасен, біздің балаларымыз бар ғой. Алтынды соларға берейік. Тым болмаса біздің балаларымыз кіріптарлық көрмесін», – дейді...

Бірақ алтынды балалары да алмайды...

«Енді алтынды кім алуы керек?» деген талас қайта басталады. Таласып-таласып, ақыры бір дана қарияға барып жүгінбек болады.

Талай күн, талай түн жүріп отырып, бұлар әлгі қарияның үйіне келеді.

Айналада жалғыз тұрған қарияның жұпыны ғана қараша үйі бар екен. Қария төрде төселген жыртық киіздің үстінде отыр. Оңы мен солында екі-екіден төрт шәкірті орналасқан.

– Жүгінуге келген екенсіңдер, алыстан арнап келген түрлерің бар, шаруаларыңды айтыңдар, – дейді қария келгендерге.

Жолаушылар қарияға өздерінің дау-шарларын айтады. Бұлардың сөзін тыңдап алып, қария ұзақ уақыт үнсіз отырады да, өзінің үлкен шәкіртіне бұрылып:

– Менің орнымда болсаң, мына кісілердің дауын қалай шешер едің?– деп сұрайды.

– Жер дүниедегі қазынаның иесі хан ғой, хан иеме апарып беріңдер дер едім, – деп жауап қайтарады үлкен шәкірті.

Қария оның жауабын ұнатпай, екінші шәкіртінен сұрайды:

– Ал менің орнымда сен қалай шешер едің? – дейді. Екінші шәкірті:

– Дауласқандар безген мүлік бидікі ғой, мен өзім алар едім, – дейді.

Қария бұрынғыдан да бетер ренжіп, жүзін суытса да, сыр білдірмей, үшінші шәкіртінен сұрайды:

– Ал енді сен айтшы, сен қалай шешер едің? Үшінші шәкірті:

– Бұл алтынның иесі жоқ, оны ешқайсысы меншіктенгісі келмейді. Солай болған соң-ақ қайтадан жерге көмдіріп тастар едім, – дейді.

Қарияның жүзі әбден түнеріп кетеді. Ол енді ең кішкене шәкіртінен сұрайды:

– Ал сен не дейсің, қарағым?

– Артық сөзім болса, айып етпеңіз, ұстазым, – дейді кіші шәкірт. – Мен болсам, осы алтынды жұмсап, құлазып жатқан далада гүл жайнаған саялы бақ өсірер едім. Арып-ашқан кем-кетіктер сол бақтың саясында тыныс алып, жемісін қорек етіп, рақатын көрер еді.

Осы сөзді естігенде қария көзіне жас алып, орнынан тұрып, кіші шәкіртін құшақтайды.

– «Жасы кіші болса да, ақылы артықты аға тұт» деген сөз рас екен ғой, – дейді ол. Сенің билігің әділ, балам. Осы алтынды алып, хан ордасына бар, сонда ең жақсы тұқымдарды сатып алып, қайтып кел де, өзің айтқан бағынды өсір! Саған да, мына алтынға қызықпаған кеңпейіл адал жандарға да кем-кетік, жарлы-жақыбай атаулы өмірбақи риза болып, алғыс айтар.

Жас жігіт алтынды дорбасына салып алып, жолға шығады. Ұзақ уақыт сапар шегіп, арып-ашып, күндердің күні болғанда хан ордасына келеді. Қаланың қақпасына кірісімен-ақ базарға барып миуа ағашының тұқымын іздейді.

Қызылды-жасылды мата мен әртүрлі заттардан көз алмай, базарды аралап жүргенде арт жағынан керуеннің сылдырлаған қоңырауы мен біреудің айғайлаған ащы даусын естиді. Жас жігіт артына жалт қараса, ұзыннан-ұзақ тізілген керуен келе жатыр екен. Түйенің қомына жүктің орнына ой мен қырда, су мен шөлде болатын күс атаулыны тірі күйі теңдеп алған.

Оларды аяғынан матастырып байлапты. Құстардың қанаттары қайырылып, сынып, жел ұшырған мамықтары ақша бұлттай қалқиды. Түйелер аяндаған сайын, бейшара құстар тыпырлап, адамның сай-сүйегін сырқырата шырылдайды. Осыны көргенде жас жігіттің жаны удай ашып, шыдамы жетпейді. Сығылысқан қалың жұрттың ішінен жарып өтіп, жігіт керуенбасына келіп, әдеппен тағзым етіп:

– О, тақсыр, мына бейшара құстарды осыншама қинаған кім? Мұны қайда апара жатырсыз? – деп сұрайды. Керуенбасы:

– Біз хан сарайына бара жатырмыз. Бұл құстар – ханның соғымы. Сол құстар үшін бізге бес жүз ділда береді, – деп жауап қайырады.

– Мен мың ділда берсем, осы бейшара құстарды босатып жібересіз бе? – деп сұрайды жігіт.

Керуенбасы жігіттің жұпыны түрін көріп, оның сөзін елең етпей, жүре береді. Сол кезде жігіт иығындағы дорбасын алып, керуен басына алтынның көрсетеді. Керуенбасы өз көзіне өзі сенбей, қайран қалады. Бірақ саудагер қызылшыл болмай ма, алтынды көрген соң сұғанақтығы жеңіп: «Құстарды босатып жіберіңдер!» – деп әмір етеді.

Бұғаудан босаған құстар тобымен аспанға көтеріледі. Керуеннің әкеле жатқан құстары тым көп екен. Олар жапырлай ұшқанда күннің көзін бүркеп, қанаттарынан ескен жел дауылға айналады.

Жігіт ұшып бара жатқан құстарға ұзақ қарап тұрып, құстар көрінбей кеткеннен кейін қаудырлап бос қалған дорбасын иығына салып алып, кейін қайтады. Қуанышы қойнына сыймай, аяғы жерге тимей, әндетіп келе жатады.

Бірақ ауылына жақындаған сайын көңіліне уайым кіріп, істеген ісіне өкініп, қайғыра береді. «Басқа біреудің қазынасын ойыма келген нәрсеге жұмсағаным қалай болды? Кем-кетіктер үшін бақ егемін деген өзім емес пе едім? Ұстазыма, мені тұқым әкеледі деп күтіп отырған ақкөңіл адамдарға не деймін?» – деп ойлайды.

Жігіт осылай өзіне-өзі ыза болып келе жатады. Бара-бара қайғысы үдеп, әбден арып, құлап қалады да, өзіне-өзі өлім тілеп жылайды. Ақыры қайғы-қасіреттен қажып, қалғып ұйықтап кетеді. Ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде әлдеқайдан бір әп-әдемі бұлбұл ұшып келіп, көкірегіне қонып, тамылжыған әсем әнді әуенімен:

– Уа, кеңпейіл жас жігіт! Сен көп қайғырып налыма! Еркін құстардың саған беретін алтыны жоқ. Бірақ сенің жақсылығыңды басқа жолмен қайырап. Ұйқыңнан оянып, жан-жағыңа қарашы. Көзіңнің жасы тыйылмас па екен? – дейді.

Осыны айтып, бұлбұл пыр етіп ұшып кетеді. Жігіт көзін ашып, жан-жағына қарап, таң-тамашаға қалады. Кең далаға қаптап қонып отырған құстарды көреді.

Құстар аяғымен шұқыр қазып, аузындағы дәндерді сол шұқырға салып, қанатымен топырақты сыпырып көміп жүр.

Жігіт қозғалып кеткенде, құстардың бәрі лап етіп, аспанға ұшады да кетеді. Тағы да құстар күнді қалқалап, қаққан қанаттарынан ескен жел дауылға айналады. Жігіт жан-жағына қараса, құстар қазған әрбір шұқырдан жас шыбықтар көктеп шыға келіп, өсіп, бұтағы күлтеленген, жапырағы жайнаған үлкен ағашқа айналып жатқанын көреді.

Қас қаққанша болған жоқ, ағаштың бұтақтарына жайнаған гүлдер өсіп шыға келіп, жұпар иісі аңқып кетеді. Содан кейін гүлдер ұшып түседі де, оның орнына қып-қызыл нарттай алмалар өсіп шыға келеді.

Иран бағы мұның ширегінен де келмеуші еді. Қабығы маржандай жарқыраған зәулім алма ағаштарына сан жетер емес. Қаз-қатар тізілген ағаштардың арасынан пісіп тұрған жүзім, бал татыған өрік, жарқыраған көл, көкорай шалғын, бәйшешектер көрінеді.

Жапырағы жайқалған ағаштың саясында жолдың екі жағын таспен шегендеп тастаған арықтардың суы сылдыр қағады. Ал ағаш басында

жігіттің түсінде көрген бұлбұлдары тамылжытып ән салып, пырылдап ұшып-қонып жүреді.

Жігіт қайран қалып, өңім бе, түсім бе деп сенбей, жан-жағына қарай береді. Өңі мен түсінің қайсы екенін айыру үшін қатты айғайлап жібергенде, өз даусының жаңғырығын ғана естиді. Жайнаған бақ ғайып болмай, сол орнында тұр. Өңі екеніне көзі жеткеннен кейін, жігіт өкпесін қолына алып, қарияның үйіне қарай жүгіреді. Келісімен болған оқиғаны бастан-аяқ айтып береді. Әңгімені тыңдағаннан кейін ұстазы және оның үш шәкірті, Асан мен Қасен, олардың балалары бақты көрмек болады. Жігіт жол көрсетіп, оларды ертіп әкеледі.

Көп кешікпей-ақ: «Құлазыған жапанда ғажайып бақ орнапты» деген хабар бүкіл елге тарайды. Ең алдымен өздерінің жорға жүйріктеріне мініп, баққа бай-манаптар келеді. Бірақ олар бақтың шетіне жетісімен-ақ алдарынан жеті құлып салынған темір қақпалы үлкен дуал пайда болады. Қақпадан өте алмайтынына көзі жеткен ақсүйектер ерлерінің үстіне шығып, дуалдың үстінен қолын созып, алмаларды жұлып алмақшы болады. Алмаға қолы тиісімен-ақ естерінен айырылып, жерге құлап түсіп жатады. Мұны көрген соң-ақ бай-мырзалар зәресі ұшып, аттарының басын бұрып, ауылдарына қарай қашады.

Олардың артын ала баққа жер-жерден кедейлер келе бастайды. Кемкетіктер жақындасымен-ақ қақпаның құлпы босап, есік айқара ашылады. Баққа әйел-еркек, кәрі-жас сыймай кетеді. Олар бақтың ішіндегі жолмен қыдырып, жапырақты таптап жүрсе де, арық лайланбайды, суы таусылмайды. Олар ағаштан қанша жеміс алып жесе де, жеміс азаймайды. Күні бойы бақ ішінде құйқылжыған домбыра сазы, шырқата салған ән, той-думан саябырламайды.

Ымырт үйіріліп, қараңғы түскен кезде алмалар жарқырап, нұр шашып, құстар тамылжытып ән шырқайды. Қызық-думан басылып, жарлы-жақыбайлар хош иісті көк шалғынды төсеніп, өмірлерінде алғашқы рет рақатқа кенеліп, тәтті ұйқыға енеді.

АПАЛЫ-СІҢЛІЛІ ҮШ ҚЫЗ

Ханның баласы өзіне қалыңдық іздеп шығады, алайда хандықтың барлығын аралап шықса да, небір әдемі қыздардың ешқайсысын ұнатпайды.

Бір күні кешқұрым нөкерлерімен үш әдемі қыз тұратын жалғыз киіз үйдің жанына келеді. Ханның баласы атынан түсіп, киіз үйдің ішінен естілген қыздардың сөздерін білдірмей тыңдай бастайды.

Ортаншысы үлкеніне сауал қояды:

– Егер ханның ұлы саған үйленсе не істер едің?

– Мен оның тағына жауып қоятын алтын кілем тоқып берер едім. Ал сен не істер едің?

Ортаншысы: – Егер хан үлкен той жасап халықты жинаса, барлығын бір жұмыртқамен тойдырар едім.

Кейін олар кіші сіңлілеріне:

– Ал сен не істер едің? – дейді.

Сонда кіші сіңлілері:

– Егер ханның мұрагері маған үйленемін деп шешсе, мен оған алтын басты ұл мен күміс басты қыз тауып берер едім, – дейді.

Осы кезде киізге үйге енген ханның ұлы үш қыздың сұлулығын көріп таңғалады. Ләм-мим деместен атына отырып, үйіне қарай шаба жөнеледі. Уәзірін шақыртып былай деп бұйырады:

– Әкесіне барып, қыздарына қанша қалыңмал сұрайтынын біліп кел.

Барып қайтқан уәзір былай дейді:

– Әкелері үлкен қызының басында қанша шаш болса сонша түйе, жылқы, қой сұрайды.

Ханның ұлы бұған көнеді. Уәзірлер қыздың басындағы шашын санап, әкесіне мындаған түйе, жылқы, қойлар жібереді. Үш қыз хан сарайына келеді.

Үлкен қыз уәдесі бойынша ханның тағына алтын кілем тоқып жабады.

Хан той жасап, ортаншы қыз келген қонақтарды бір жұмыртқамен тойдырады. Осыдан кейін күйеу бала мен қалыңдықтардың некелері қиылады.

Бір жылдан кейін кәрі хан өледі. Мұрагер таққа отырады.

Үшінші әйелі уәдесінде тұрып қашан ұл мен қыз тауып беруін күтіп жүреді.

Бір күндері хан аң аулауда жүріп әйелінің алтын басты ұл мен күміс басты қыз туғаны жөнінде қуанышты хабар алады.

Ханның қуанғанын естіген апаларының мазалары кетеді. Сіңлілерінің қуанышын көре алмаған апалары, оған қарсы зұлымдық ойлай бастайды.

Үлкені ортаншысына:

– Егер біз оның балаларының көзін құртпасақ, хан бізден гөрі оны жақсы көреді, – деп қорқынышын білдіреді.

Мыстанды шақырып:

– Сіңліміздің балаларын қайда апарсаң онда апар, көздерін құрт. Еңбегің елеусіз қалмайды, – дейді.

– Жарайды! – деп уәдесін берген кемпір, балаларды ұрлап алып, орындарына иттің күшіктерін салып кетеді. Балаларды сандыққа салып, аузын құлыптап, өзенге ағызып жібереді. Жұмысын бітірген мыстан ханға, үшінші әйелі балалардың орнына екі күшік тапты деп хабар жібереді. Қаһарына мінген хан әйелін күшіктерімен айдалаға апарып, жабайы аңдарға жемге тастауын бұйырады.

Ішінде балалар бар сандық өзен бойымен ұзақ жүзеді. Бір кездерде шал мен кемпір тұратын ескі киіз үйдің жанына ығып келеді де, судың астына батып кетеді.

Әдетінше шал балық аулауға келіп тілегін тілеп отырады:

– Бірінші олжам – қонақтарымның нәсібіне, екіншісі – өзіме, үшіншісі – кемпірімнің нәсібіне!

Қонақтарының нәсібіне – үлкен шортан ілінеді. Өзінің нәсібіне – көп балық түседі. Кемпірінің нәсібіне сандық шығады.

Олжасымен үйіне оралған ол кемпіріне:

– Мына сандық сенің нәсібіңе шықты. Ішін ашып көрші, не бар екен, – дейді.

Сандықты ашқан кемпір таңғалып:

– Екі бала! – дейді.

Олардың балалары жоқ еді. Балаларды өздеріне қалдырып, ұлға – Құдайберген, қызға – Күнсұлу деген есім береді.

Балалар күн санап емес, сағат санап өседі. Қарттар оларға қарап мәз-мейрам.

Арада он екі жыл өтеді. Кемпір өліп, үй шаруашылығымен Күнсұлу айналысады. Үш жылдан кейін шал науқастанады. Қорқып кеткен балалар оның төсегінің жанынан шықпайды.

Бір кеште шал балаларына:

– Бүгін мен өлемін. Таңсәріде ақ түйе шауып келіп киіз үйдің алдына жатар. Менің денемді соған артып жіберіңдер, ол қай жерге тоқтаса, мені сол жерге көмерсіңдер. Мені жоқтап жылаушы болмаңдар. Менсіз де сендер бақытты боласыңдар, – дейді.

Осылайша балаларының бетінен сүйіп, шал өліп кетеді. Балалар өздерін асыраған әкелерін жоқтап жылайды, себебі өте жақсы көретін.

Екінші күні айтқанындай ақ түйе шауып келеді. Құдайберген әкесінің денесін түйеге артып, өзі жанына отырады. Ұзақ шапқан түйе бір мезгілде шөптері адам бойындай биік көгалға келіп тоқтайды. Құдайберген түйеден түсіп, күрегін алып шұңқыр қазады. Ол моланы қазып біткенше, түйе көзден ғайып болады. Құдайберген әкесін жерлеп болып демалуға отырған кезінде қалғып ұйықтап кетеді.

Түсінде қымбат ер-тұрманы бар ат, ер-тұрманға байланған қымбат киім, болаттан құйылып, алтын жалатқан қару көреді. Ат өзіне қарай шауып келеді екен. Құдайберген оны ұстай берген кезде оянып кетеді.

Оянса, шындығында да ат жайылып жүрген екен. Құдайберген атқа отыра сала үйіне қарай шаба жөнеледі.

– Менің жүрдек атым бар, енді аңға шыға аламын – дейді қарындасына. Осыдан кейін Құдайберген аңға шығып кетеді.

Осы кезде далада Құдайбергеннің туған әкесі де нөкерлерімен киік қуып жүрген болатын.

Киікті көріп қалған Құдайберген қуып жетіп, атып алады да, ердің артына байлап қояды. Ханның нөкерлері аң-таң болады. Өмірлерінде мұндай жүйрік атты көрмепті. Ол желден жүйрік болатын.

Сол күні Құдайберген бес киік атып алады. Ал басқа аңшылар болса, бірде-біреуін ата алмапты.

Хан уәзірлеріне былай дейді:

– Бүгін мына жас аңшы менің беделімді айрандай төкті. Астындағы аты менің атымнан жүйрік, мергендігі соншалық – мен бірде-бір киік ата алмайтын жағдайға жеттім.

Еңіреп жылаған хан сол күні жанына ешкімді жолатпайды.

Мұны көріп абыржыған үлкен әйелдері бір адамды мыстанға жібереді.

– Сен бір кезде бізді басымызға түскен қауіптен құтқарған болатынсың, осы жолы да көмектес, – деп жалынады әйелдер. Жас аңшы ханды кемсітіпті. Соның көзін құртып ханның жолында енді кездеспейтіндей қыл. Біз аянып қалмаспыз.

Мыстан:

– Жас аңшы – мен суға ағызып жіберген сендердің кіші сіңділеріңнің баласы. Тілектеріңді орындауға тырысамын.

Мыстан Құдайбергеннің аңға шыққан кезін әдейі біліп алып Күнсұлуға келеді.

– Аманбысың, қызым! – Ағаң қайда кеткен?

– Аңға шығып кеткен.

– Аңшылықта ол көңілін көтереді, ал сен болсаң жалғызсың, көңілің жабырқау шығар?

– Жалғыздықтан жалығамын, – дейді Күнсұлу.

– Ағаң нашар адам, – дейді мыстан. – Саған қамқорлық жасамайды. Сен одан өздігінен ойнайтын домбыра тауып бер деп сұра. Домбыра сенің көңіліңді көтереді. Ағаң сені шынымен жақсы көрсе, тауып береді. Тек жақсылап сұра.

Мыстан кетіп қалады, Күнсұлу ағасының қайтып келуін күтеді.

Әдетте ол ағасының алдынан шығып мойнына асылатын. Бұл жолы ол киіз үйден шықпайды. Құдайберген қобалжып, атынан секіріп түсіп киіз үйге жүгіріп кіреді. Кірсе, қарындасының түрі бозарып кеткен, жылап отыр екен.

– Қарындасым, жаным саған не болған?

– Саған аңшылықта көңілді шығар, мен үйде жабырқап отырамын. Егер сен мені шынымен жақсы көрсең, маған өздігінен ойнайтын домбыра тауып бер.

– Жарайды, – деп келіседі ағасы. – Алып беремін.

Аңға шығып, киіктер атып алып келеді де, ағасы қарындасына былай дейді:

– Мен өздігінен ойнайтын домбыра іздеуге кеттім. – Сен есікті құлыптап ал, ешкімге ашушы болма. Тамағың жеткілікті.

Қарындасымен қоштасып, атына отырып, беті ауған жаққа кетеді.

Келе жатып таудың етегінен шығып жатқан көк түтінді байқап қалып, қасына жақындап келеді. Қараса: екі таудың ортасында бір жұпыны киіз үй тұр. Құдайберген үйге кіреді. Қараса Жалмауыз кемпір отыр екен.

– Аманбысың, балам! – дейді кемпір. – Қайдан келесің, бұл жерге не шаруамен келдің? Осыған дейін менің үйіме жан баласы кіріп көрмепті.

– Әже! Ең алдымен менің қарнымды тойғыз, сосын сұрарсың, – дейді Құдайберген.

Қонағына ас-су берген Жалмауыз кемпір шаруасын сұрай бастайды. Құдайберген барлығын баяндап береді.

– Қауіпті іске бара жатырсың, – дейді Жалмауыз кемпір. – Өздігімен ойнайтын домбыра жасы ғасырға толған кәрі еменнің діңгегінің ішінде.

Ол менің иелігімдегі жердің шет жағындағы перілердің жерінде. Сен оны бірден танысың: ол топырақ жамылған және маңайында бірде-бір шөп шықпайтын жер. Еменді сындырып ал да, менің иелігіме қарай жүгір. Мұқият бол, артыңа қараушы болма. Егер жүгіріп жетсең, құтыласың, ал үлгірмесең – өлгенің. Атыңды маған тастап, өзің жаяу бар. Перілердің иеліктері осы жерден алыс емес.

– Құдайберген сыртқы киімін, етігін шешіп, перілер иелігіне аттанады. Ол ғасыр бойы тұрған бұтақты еменді көреді. Құдайберген оны теңселтіп көрсе, орнынан қозғалатын түрі жоқ. Қайратты қолдарымен еменді құшақтап алып, тамырымен жұлып алады да, иығына салып, жүгіре жөнеледі.

Бар пәрменімен жүгірген кезде, күн күркіреп, найзағай жарқылдап, үйректің жұмыртқасының үлкендігіндей бұршақ жауып, дауыл тұрады. Құдайбергеннің құлағына арыстанның ақырған, аюдың бақырған, жылқының кісінеген, сиырдың мөңіреген, қойлардың маңыраған, иттің ырылдаған, қасқырдың ұлыған, тіпті қарындасының көмек сұраған дауысы да келеді.

Бұл жануарлардың, күркіреген күн, найзағай кейпіндегі ызаланған перілердің үндері болатын.

Құдайберген артына бұрылмастан, шегарадан жүгіріп өтіп, бір сәт тыныс алуға тоқтайды.

– Шегарадан өтіп үлгерген сен бақыттысың! Егер біздің жерімізде ұсталған болсаң, сүйегінді жинап ала алмас едің! – деп айғайлайды перілер.

Құдайберген Жалмауыз кемпірдің алдына еменді әкеліп қояды.

– Шаршадың, демал. Мен өздігінен ойнайтын домбыраны өзім шығарамын, – дейді кемпір.

Құдайберген ұйықтап кетеді. Оянса, домбыра ойнап, әндетіп, оның үніне елтіген ауладағы Құдайбергеннің аты билеп тұр екен.

Құдайберген кемпірге рақметін айтып, қоштасып, өздігінен ойнайтын домбырасын алып жолға шығады.

Күнсұлу ағасының аман-есен оралғанына және домбыраға қатты қуанады.

Олар бұрынғыша тату-тәтті өмір сүре бастайды.

Құдайберген тағы да аңға шығып кетеді. Хан мен нөкерлерінің көзінше тағы да бірнеше киік атып алады. Ханның көңілі одан бетер түседі.

Ханның әйелдері мыстанды шақырып алып кінәлайды.

Мыстан Күнсұлуға қайтып келіп:

– Қызым, амансың ба! – Ағаң алып келген домбыранды көрсетші, – дейді.

Қыз домбырасын көрсетеді.

– Домбыраң тамаша екен! – деп мақтап қояды мыстан. – Енді ағаңнан әлемнің барлығын көріп отыратын айна сұра.

Аңнан қайтып келген ағасына қарындасы:

– Мен өздігінен ойнайтын домбырадан жалықтым. Маған әлемнің барлығын көріп отыратын айна керек, – дейді.

– Жарайды, – деп Құдайберген жолға шығады.

Жолдан Жалмауыз кемпірге соғады.

– Шешей, амансыз ба!

– Амансың ба, балам! Қайда, қандай шаруамен барасың?

– Мен қарындасыма әлемнің барлығын көріп отыратын айна іздеп шығып едім. Қайдан табамын, кеңес берсеңіз екен.

Сонда Жалмауыз кемпір былай деген екен:

– Бұл – қиын да, қауіпті іс. Айна шыңдары аспанмен таласқан екі таудың арғы жағындағы сандықтың ішінде. Бұл таулар жиі бірде бірігіп, бірде аралары ашылып тұрады, кейде арасынан құстар ұшып өте алмайды. Осы жерден оңтүстікке бағыт ал. Жолда биік ағашты кездестіресің. Сол ағаштың басында қасиетті Самұрық құстың ұясы бар. Сол ағаштан алыс емес жерде Айдаһар тұрады. Ол күніне Самұрықтың бір балапанымен қоректенеді. Егер сен айдаһарды өлтірсең, Самұрық саған айнаны алуға көмектеседі. Ол құстан басқа ешқандай құс таудың арғы жағына өте алмайды. Құдайберген атына отырып оңтүстікке қарай шаба жөнеледі. Бірнеше күн өткенде, ол биік ағашты көреді. Құдайберген атынан түсіп, ағаштың басына өрмелеп шыға бастайды. Қасиетті Самұрық құстың ұясында үш балапан: біреуі жылап, екіншісі жабырқап, үшіншісі күліп отыр екен.

Құдайберген біріншісінен:

– Сен неге жылайсың? – деп сұрайды.

Балапан оған:

– Бүгін Айдаһар мені жейді, – дейді.

Құдайберген екінші балапаннан:

– Сенің көңілің неге жабырқаулы, – деп сұрайды.

Балапан оған:

– Мені Айдаһар ертең жейді, – депті.

Құдайберген үшінші балапанға:

– Сен неге күлесің? – дейді.

Балапан:

– Мен өзімнің ағаларымнан кейін өлемін, – деп жауап берген екен.

Құдайберген атынан түсіп, Айдаһардың келуін күтеді. Кенет ағаштың жапырақтары сыбдырлап, балапандар аянышты үнмен шиқылдай бас-

тайды. Бұл ұшып келген Айдаһар болатын. Айдаһар ағашқа қонып, ұяға қарай өрмелей бастайды. Құдайберген байқатпай келіп Айдаһарды екіге бөліп шауып тастайды. Өлген Айдаһар жерге құлап түседі.

Осы кезде Құдайберген қайтадан ағашқа өрмелеп шығады.

Балапандар оған:

– Сен біздің біреуіміздің қанатымыздың астына жасырына тұр. Олай істемесең, анамыз келіп, сені жұтып жібереді.

Құдайберген балапанның қанатының астына жасырынады. Осы кезде ұясына ұшып келген Самұрық құс өліп жатқан Айдаһарды көріп:

– Айдаһарды өлтірген кім, – деп сұрайды.

Балапандар оған:

– Біз саған көрсетеміз, бірақ сен оған тиіспейсің, – дейді.

– Жарайды, – деп уәде етеді Самұрық құс.

Балапандар оған Құдайбергенді көрсеткен кезде, ол оны жұтып жібереді.

Балапандар жан-жақтан аналарын шұқып, тырнай бастайды. Осы кезде жұтқыншағынан Құдайбергенді шығарып алған Самұрық құс одан:

– Өлтірген Айдаһардың орнына не тілегің бар, – деп сұрайды.

– Маған әлемнің барлығын көріп отыратын айнаны алуға жәрдемдес.

Сонда Самұрық құс былай деген екен:

– Осы жерге атыңды таста да менің үстіме мін, көзіңді жұмып отыр!

Құдайберген қасиетті құстың мойнына мініп алып, Жалмауыз кемпір айтқан тауларға қарай ұша жөнеледі. Ұзақ ұшып, ақыры бір жерлерге келгенде Самұрық құс:

– Енді көзіңді аш! – дейді.

Құдайберген көзді ашып-жұмғанша шыңдары аспанмен таласқан таулардың арғы жағында болады.

Олар айна салынған сандықты алып, кері қарай жол тартады. Тау болса өзінің қосылып ажырайтын жылдамдығын үдете түседі.

Самұрық тағы да:

– Көзіңді жұм! – деп бұйырады.

Самұрық құс ұшуын бұдан да шапшаңдатады, сонда да құйрығы таудың арасына қысылып, жұлынып қалады. Жұлынған құйрығымен ұясына келіп жетеді. Осы кезде Самұрық құсқа рақметін айтқан Құдайберген сыйлығын қарындасына беруге асығып, атына мініп жолға шығады.

Күнсұлу ағасының оралғанына қатты қуанады. Айнаны алдарына қойып, әлемде не болып жатқанын тамашалап отырады. Көп нәрселерді көреді, бірақ соның ішінде бір қайғылы көрініс оларды ерекше таңғалдырады: далада үсті-басы жыртық-жыртық бір әйел құмның

үстінде жалғыз отыр, екі ит оған қызмет қылып жүр. Міне, олар әйелге құс ұстап алып келді.

Күнсұлу иттердің өзінің бақытсыз қожайынын асырағанын көріп жылап жібереді.

Екінші күні Құдайберген тағы аңға шығады. Тағы да ханның аңшылық жасауына кедергі келтіреді. Хан бірде-бір киік ата алмайды. Ызадан ауырып төсек тартып жатып қалады.

Әйелдері тағы да мыстаннан Құдайбергенді келмеске кетіруін сұрайды.

Мыстан Күнсұлуға келіп:

– Енді сенде дүниенің бәрі бар, тек жеңгең ғана жоқ, – дейді. Ағаң аңға кетеді, сен болсаң үйде жалғызсың. Сөйлесетін де ешкімің жоқ. Ағаңнан Тасшылардың қызына үйленуін өтініп сұра. Ол саған жақсы жеңге болады, – дейді.

Аңнан қайтып келген ағасына Күнсұлу:

– Аға! Неге саған Тасшылардың қызына үйленбеске? Маған тамаша жеңге болар еді. Үшеумізге көңілдірек болар еді, – деп өтінеді.

Құдайберген қарсы болмайды. Атына мініп алып тағы да Жалмауыз кемпірге ақылдасуға келеді.

– Балам, бұл – қиын да қауіпті іс, – дейді кемпір, – бірақ мен саған оның жолын айтамын. Тасшыларға бар да былай де: «Ұлы Тасшылар, мен сіздің күйеу балаңыз болуға лайықпын ба?». Егер ол үн қатпаса, оның келіскені, онда оған қорықпай кіре бер. Ал егер көнбесе: «Тас бол!», – деп ақырар, олай болған жағдайда сен мәңгі тас болып қатып қаласың. Егер жолың болып, Тасшылар қызын саған беретін болса, оның ордасының оң қанатында орналасқан тауға жан бітіруін сұрарсың.

Кемпірді мұқият тыңдаған Құдайберген атына мініп, Тасшыларға қарай шаба жөнеледі. Ордасына жақындап келіп:

– Ұлы Тасшылар, мен сіздің күйеу балаңыз болуға лайықпын ба? – деп сұрайды.

– Тас бол! – дейді Тасшылар.

Бір сәтте Құдайберген мен аты тас төбеге айналады.

Тасшылардың қызы Айсұлу су астында тұрып Құдайбергеннің бұрын өлген балықшы әкесінен сабақ алады екен. Әкесі Тасшылардың баласын төбеге айналдырғанын көріп, қатты ашуланады. Баласының қаруын қайтару мақсатында өзінің оқушысына қысымшылық көрсете бастайды.

Айсұлу әкесіне:

– Әке! Менің ұстазым өзгерген сияқты. Менің сәл кемшілігіме бола тиісе кетеді. Өмірім қиын болды, – деп ескертеді.

Тасшылар ұстазға уәзірін жіберіп жағдайды білуін сұрайды. Ұстаз уәзірге:

– Кеше Тасшылар менің ұлымды төбеге айналдырыпты. Айтып бар, ол менің ұлымды тірілтіп, қызын әйелдікке берсін, – дейді.

Айсұлу мен Құдайберген бір күнде туған, оның менің баламның қалыңдығы болуы заңды.

Уәзір ұстаздың сөзін Тасшыларға жеткізеді. Тасшылар Құдайбергенді тірілтіп:

– Маған күйсеу бала бол!– дейді.

Құдайберген Жалмауыз кемпірдің соңғы айтқан сөзін есіне түсіріп, Тасшылардан ордасының оң қанатындағы тауға жан бітіруін сұрайды. Тасшылардың әмірімен тау дәуге айналады.

Құдайберген дәуді, қалыңдығын алып, үшеуі Жалмауыз кемпірге келеді. Кемпір алдарынан жүгіріп шығады. Алдымен Құдайбергенмен, содан соң қалыңдығымен, одан кейін ғана дәумен амандасады. Кейін Құдайберген дәудің Жалмауыз кемпірдің баласы екенін біледі.

Анасына ашуланған дәу:

– Көріспегелі қанша жыл болды, сен болсаң менімен мыналардан кейін амандасқаның не? – деп ренжиді. Сен балаңды ұмытқан сияқтысың?

Анасы оған :

– Маған сені ертіп алып келген мына адам болмаса, екеуміздің кездесуіміз неғайбіл еді, – дейді.

Ол оған Құдайбергеннің істеген жақсылықтарын баяндап береді.

Осыдан кейін дәу иығына қонақтарды аттарымен бірге отырғызып алып үйлеріне жеткізіп тастайды.

Күнсұлу ағасының қайтып оралғанына қуанып, жеңгесімен тіл табысып кетеді. Енді олар үшеуі тұратын болды.

Құдайберген аңшылыққа шығып тұрды. Тағы да ханға және оның уәзірлеріне киік атуға кедергі болып, ренжітеді. Хан уайымнан ауырып қалады.

Әйелдері тағы да мыстанды шақырып алып оған:

– Сен бізді жас аңшыдан қашан құтқарасың? – дейді.

Мыстан тағы да Айсұлуға келеді. Киіз үйге кіріп келіп:

– Амансыңдар ма, жандарым!

Айсұлу кемпірдің мыстан екенін сезе қояды. Ол:

– Ине бол!– деп айғайлап жіберді.

Мыстан бір мезетте инеге айналып кетеді.

Енді Құдайбергенге оның ешқандай қаупі болмайды. Ол күнде аңшылыққа шығып, хан мен оның уәзірлерін үнемі олжасыз қалдырып отырады. Олар Құдайберген бар кезде бірде-бір киік атып ала алмайды.

Бірде хан уәзірлерін жинап:

– Жас аңшымен не істеуге болады? – дейді.

– Оны өлтіру керек! – дейді уәзірдің біреуі.

Хан бұған көнбейді, ол әдемі жас жігітті өлімге қимайды. Екінші уәзірі:

– Әміршім! Сен онымен достас. Сол кезде ғана оны жеңе аласың, – деп ұсыныс жасайды.

Ханға бұл ұсыныс ұнап қалады. Екінші күні аңға шыққан хан Құдайбергенді көріп:

– Жігіт! Менімен достасқың келмейді ме? – дейді.

Құдайберген келісімін беріп, ханды үйіне қонаққа шақырады.

Хан Құдайбергеннің үйінде үш күн қонақ болып, үйіне қайтып келген соң уәзірлеріне:

– Уәзірлерім, мен бұрын естіп көрмеген ғажайыпты көріп келдім: жас аңшының киіз үйі сыртынан қарағанда өте жұпыны болғанымен, ішкі жағы менің сарайымнан артық. Оның ішінде таңғажайып заттар бар. Мен өздігінен ойнайтын домбыра мен әлемді көріп отыратын айна көріп келдім. Жас аңшы маған айнадан далада тұрып жатқан бақытсыз әйелді көрсетті, оны екі ит асырайды екен. Мен өзімнің әйелімді таныдым. Қайғыдан жүрегім қарс айрылып жылап жібердім. Менімен қосылып жас аңшы және оның сұлу әйелі мен қарындасы да жылады. Мен ол әйелді үйіме аламын деп уәде бердім. Уәзір! Бұйырамын: тез барып бақытсыз бейбақты сарайға алып келіңдер. Ертең осында жас аңшы әйелімен, қарындасымен келулері керек. Мен олар келгенше уәдемді орындауым керек.

Құдайберген ханға қонаққа барғысы келгенімен, қалай баратын жолын білмеді. Оның астындағы аты жалғыз ғана болатын.

Құдайбергеннің қиналып тұрғанын сезген Айсұлу оған:

– Уайымдама, жаным, жатып, ұйықта! – дейді.

Құдайберген батырдың ұйқысымен ұйықтап кетеді. Айсұлу аулаға шығып орамалын бұлғап қалған кезде, перілер келіп жетеді. Ол перілерге:

– Таң атқанға дейін мына жерден өзен ағатындай етіп қазыңдар. Ол шөл дала арқылы ханның ордасының жанынан өтетін болсын. Алтын көпір салыңдар, алтын жалатқан ер-тұрманы бар ат жегілген арба алып әкеліңдер, – деп тапсырма береді.

Екінші күні бір жігіт сарайдың жанынан өтіп бара жатады. Ағып жатқан өзен мен алтын көпірді көріп ханға айтып келеді. Хан ойланып былай деген екен:

– Бұны жасаған жас аңшы!

Ол қонақтарын қарсы алуға шығады.

Кенет алтын арбаны көзі шалады. Арбада Құдайберген, қарындасы және әйелі отыр екен. Арбадан түскен Айсұлу жанындағыларға сыбырлап:

– Менен бұрын тамаққа қол салмаңдар, – деп ескертеді.
Қонақтар керемет сарайға енеді. Құдайберген ханнан:
– Әлгі бір айнадан көрген бейшара әйелді үйіңізге алдыңыз ба? – деп сұрайды.

– Алғанмын.

Осы кезде Айсұлу ханға:

– Біз сол кісінің бізбен бірге қонақ болғанын қалаймыз, – дейді.

Хан келісе кетеді. Әйелді екі итіменен алып келеді. Айсұлу әйелді жанына отырғызады, ал иттер болса босағаның жанында жатады. Қызметшілер күміс ыдыстармен – жылқының, қойдың еттерін, қымыз алып келеді.

Айсұлу екі кесек жылқының етін кесіп алып, иттерге лақтырып:

– Олар адамдар қуып жіберген бейшара әйелді асырады, демек бұлар бізден артық!– дейді.

Иттер етті жеп өліп қалады. Хан уланған тамақты алып кетуін бұйырады. Ол әйелдерінің етке у салып жібергенін түсінеді.

– Оларды қапқа салып, аузын жақсылап байлаңдар! – деп бұйырады хан.

Кенет Айсұлу жерге инені тастап жіберіп:

– Қайтадан мыстан қалпыңа кел!– дейді.

Иненің мыстанға айналғанын жұрттың бәрі көреді. Сол кезде хан қонақтарынан:

– Бұл сендерге барды ма? – деп сұрайды.

– Болған, – деп жауап қатады Күнсұлу.

Хан мыстаннан:

– Сен оларға не үшін бардың? Шыныңды айт зымиян мыстан!– дейді.

Мыстан болған оқиғаны: әпкелерінің қалай сіңлілерінен құтылғандарын, қалай Құдайбергеннің артынан түскендерін бастан-аяқ айтып береді.

Мыстанның әңгімесін естіген бейшара әйел есінен танып қалады. Есін жиған кезде хан оны құшақтап, кешірім сұрайды. Балаларымен көріскен әйел жылап, беттерінен сүйеді.

Осылайша, арада бірнеше жылдар өткеннен кейін отбасы мүшелері қайтадан қауышқан екен.

Хан мыстанды отқа салып өртеп жіберуді бұйырады. Қаптың аузын ашып әйелдерінен:

– Нені қалайсыңдар: қырық пышақ па, әлде қырық бие ме, – деп сұрайды.

Әйелдері:

– Бізге қырық пышақтың қажеті қанша? Қырық бие болса! – дейді.

Осыдан кейін хан оларды қырық биенің құйрығына байлауды бұйырады. Айдалаға қарай шапқан биелер екі әйелді бірнеше бөлікке бөліп жібереді.

Хан өзіне шын берілген әйелі мен балаларын тапқанына қатты қуанады. Ұлан асыр той жасап, халқы онымен бірге қуанышын бөліседі.

ҮШ ТАПСЫРМА

Илияс деген жас жігіт Танап атты қызға ғашық болады. Ол қызға өз сезімін білдірген кезде, Танап та оны да көптен сүйетінін, бірақ сезімін білдірмегенін айтады.

– Бірақ,— дейді Танап, – сен менің үш тапсырмамды орындасаң ғана мен саған тұрмысқа шығамын, – дейді.

– Жаным, Танап, – сен үшін мен қандай тапсырма болса да орындауға бармын, – дейді Илияс.

– Олай болса бірінші тапсырмамды тыңда, – дейді қыз орманның ішіндегі бір ағашты нұсқап. – Ағашты көріп тұрмысың? Осы ағашты сөйлетуің керек.

Көңілі жабырқағанымен Илияс тапсырманы орындаудан бас тартпауға бел буды. Ағашты сөйлетудің жолдарын көп ойлағанынан еш нәрсе шығара алмаған ол қалаға барып, тұрғындардан сұрағанды жөн көреді. Ауылдың адамдары екі ай бойы оның қайда кеткенінен хабарсыз болады. Бір күндері қалада болған біреулер оның бір атақты шеберден ағашты қалай сөйлетуді үйреніп жүргенінен хабардар болады. Таңғалған ауылдастары Илиястың келуін асыға күтеді.

Үшінші айдың басында Илияс ауылға оралады. Иығына ауыр қап арқалаған. Ешкімге тіс жармастан Танап көрсеткен ағашты балтамен шауып алады. Ағаштың жалпақ діңін арамен кесіп, бірнеше жұқа тақтайшалар жасап, әрқайсысына әртүрлі көлемдегі тесіктер теседі. Қаптан неше түрлі таныс емес құралдарды, бұрандалар, сурет салынған қағазды шығарады. Кешікпей, жігіт Танаптың үйіне шағын жәшік әкеліп ұзын сырғауылға орнатты.

Осы кезде бір тамаша көрініс: ағаш жәшік сөйлей жөнелді! Өзіне-өзі риза болған Илияс жан-жағына қарайды, қуанышын жасыра алмаған

Танап оған қарап күліп тұрды. Бірақ келесі күні қыз Ілиясқа тағы да екі тапсырмасының бар екенін есіне түсірді.

– Мен әзірмін, – деп байыппен жауап қатты ол, – тапсырманды айта бер.

– Түрі өзімнен айнамайтын қызды көргім келеді.

Тапсырманы орындаудың жолын Ілияс көп ойланды. Танап сияқты екінші әдемі қызды жер бетінен табу мүмкін емес.

«Қаладағы достарыммен ақылдасып көрейін»,– деп шешіп қайтадан қалаға жол жүріп кетеді.

Күн артынан күн, ай артынан айлар өтіп жатады, бірақ Ілияс қайтып оралмайды. Осылайша жыл өтіп, бір күні Ілияс қайтып оралады. Ол өзімен бірге кішкене әртүрлі пішіндегі қалақшалар мен пышақтар ала келеді. Өзімен бірге ала келген арбасының ішінде үлкен кесек ақ саз жатқан болатын. Танаптың үйінің жанына сазды төгіп, арасында Танапқа қарап қойып Ілияс іске кіріседі. Жұмысты бітірген Ілияс көз салып қараса, алдында дене бітімі, бойы Танапқа ұқсаған қызды көреді. Бейтаныс қыздың көйлегінің пішімі де Танаптікіндей, бірақ жансыз бейне. Қасына таяп келген Танап қыздың өзіне өте ұқсайтынын көреді. Көршілер жиналып, барлығы бір дауыстан: – Қараңдар, тағы бір Танап пайда болды!– деп айғайлай бастайды.

Осылайша Ілияс екінші тапсырманы да орындайды. Екінші күні Танап жігітке:

– Үшінші тапсырмамды орындасаң, мен саған тұрмысқа шығамын, – дейді.

– Үшінші тапсырмаң қандай? – деп шыдамсызданып айғайлап жібереді Ілияс.

– Сен таулар мен теңіздердің арғы жағындағы үлкен бақыт құсын ырқыңа көндіріп, маған алып келуің керек,– дейді де , Танап Ілиясты терең ойға батырып кетіп қалады.

Сол күні жігіт үшінші рет ауылын тастап кетеді. Тағы да күн артынан күндер, ай артынан айлар өтіп жатады. «Бір жыл өткен соң келетін шығар», – деп ойлайды Танап. Бір жыл өтеді, бірақ жігіттің қайтатын түрі жоқ. Бір күндері үшінші жылдың аяқ кезінде адамдар ауылдың үстімен ұшып келе жатқан үлкен құсты көреді. Орасан зор көк қанаттарын кең жайған құс ұшып келіп Танаптың үйінің жанына қонады. Қанатының астынан бір жігіт секіріп түсіп, Танапқа қарай келе жатты.

– Ілияс, бұл сенбісің? – деп айғайлап жібереді қыз.

– Әрине, менмін. Ал мынау болса – бақыт құсы. Мен сені алып кетуге келдім, – дейді.

БАЙ МЕН ЖАРЛЫ

ткен заманда екі ағайынды өмір сүріпті. Кішісінің баласы болмапты, бірақ саудамен айналысып, дәулетті өмір сүріпті. Үлкені жарлы екен, бірақ оның басты байлығы екі ұлы – Қасені мен Құсайыны болыпты.

Жаз шығып жеміс піскен кезде, аналары жемістерді базарға шығарып сатады екен. Бұл барлық отбасының күнкөрісі болатын.

Бір күні шаңқай түс, табиғаттың тымық күндерінің бірі болатын, Қасен мен Құсайын тал-шіліктің арасынан әзер өтіп, өзеннің жағасымен келе жатады. Кенеттен шөптің ішінен әдемілігіне көз тоймайтын жұмақ құсы ұшып шығады. Балалар қарап үлгергенше құс аспанға қалықтап ұшып кетеді. Қасен мен Құсайын оның ұясын іздеп, тез арада тауып алады. Ұяда жатқан өздері ақ, көкшіл жолақтары бар жұмыртқаларын көреді. Қарындары ашқан балалар табылған олжаларына қатты қуанады. Бірақ жұмыртқалардың көлемінің кішкене екенін көрген Қасен мен Құсайын былай деп шешім қабылдайды: «Егер тамақ етіп жесек, одан келетін пайда шамалы. Одан да бай ағамызға апарып берейік». Үйге кірместен ағаларынан жұмақ құсының ақ-көк жолақтары бар жұмыртқасын алатын-алмайтынын сұрайды.

– Бұны қайдан алдыңдар? – дейді ағалары.

– Даладағы шөптің арасынан, – дейді балалар.

Ағалары Қасен мен Құсайынға жүз сом беріп былай дейді:

– Егер сендер құстың өзін ұстап алып келсеңдер, мен сендерге екі жүз сом беремін.

Ағаларына жұмақ құсының неге қажет екеніне ойланбастан Қасен мен Құсайын қақпан алып құсты көрген жерлеріне қайтып келеді. Ұяны

тез тауып алған олар қақпан құрып қойып, өздері бұталардың арасына тығылып жатады. Кешікпей жұмақ құсы ұшып келіп, жан-жағына қарап, пыр етіп ұшып, қайтадан ұясына қонған кезде қақпанға түсіп қалады. Балалар бұл тамаша құсты қанша қимағандарымен ағаларына апарып береді.

Әдетте ол өте сараң болатын, осы жолы сөзінде тұрып Қасен мен Құсайынға екі жүз сом ақша, қант және киім береді. Балалар табыстарын үйлеріне алып келеді.

Әке-шешелері қатты қуанғанымен, отбасының бақыты ұзаққа бармайды.

Ағалары құсты сойып, әйеліне беріп:

– Мен кешке келгенде, тамақ істеп қой. Мұқият бол, құстың бір кесегін де жан баласына берме! – деп кетіп қалады.

Әйелі бұған ойланып қалады: «Бұдан қандай тамақ істеуге болады?». Бірақ еріне қарсы шықпай, құсты тазартып, кесіп, қазанға салып, үстіне су құйып, отқа қойып, өзі көршілеріне кіріп, әңгіме айтып отырып қалады.

Қасен мен Құсайын құстың жағдайын білгенше асығады. Бөлмеге кірген олар буы шығып, қайнап жатқан қазанды көреді, қараса, ешкім жоқ.

– Қайнап жатқан біздің құсымыз емес пе? – деп сұрайды таңданған Қасен.

– Мүмкін емес? – дейді таңғалғандығын жасыра алмаған Құсайын. Жақындап келіп, қазанның қақпағын ашса, пісіп жатқан өздері алып келген құс екеніне көздері жетеді.

– Неге біз өзіміз ұстап алған құсымыздың етінен дәм татпасқа? – дейді Қасен.

– Әрине, бір кесегін жеп көреміз! – деп жауап береді Құсайын.

Олар құстың жүрегін сүзіп алып, екеуі тең бөліп жеп, шығып кетеді.

Әйелі келіп, тамақты тексеріп көрмек болады. Қасықты алып еттің барлығын түсіріп алған кезде, түсі боп-боз болып кетеді: құстың жүрегі жоқ. «Енді күйеуім құртатын болды, көршілерде сонша отырып нем бар еді!» – деп өзіне-өзі ұрсумен болады. Бірақ сөзбен іс бітпейді. Аулада жүрген қоразды ұстап алып, сойып, жүрегін кесіп алып, қазанға салып, жаны жай табады.

Кешкісін күйеуі қайтып оралады. Тамақ өте дәмді болып шығады. Тамақ ішіп отырған кезде, күйеуі әйеліне қулана көзін қысып, күліп былай дейді:

– Ал, кемпірім, Құдай бізге бақыт сыйлады! Таңертең тұрған кезде жастығымыздың астынан алтын шығады.

Әйелі үн қатпастан, көзін төмен түсіріп, төсек салуға кіріседі. Ертеңгісін тұрып жастықтың астын қараса, ешқандай алтын жоқ. Төсектің барлығын аударып сілкілесе де, еш нәрсе шықпайды.

Ертеңгісін оянған Қасен мен Құсайын бас жақтарынан бір-бір қап алтын көрген кезде, естері шығып кетеді. Ата-аналары да балалардан кем қуанбайды. Өмірінде бұндай көп ақшаны көрмеген ағасы інісімен ақылдаспақшы болады.

– Ойбай, інім, не болғанын білмедім? Таңертеңгісін екі баланың бас жақтарынан бір-бір қаптан алтын таптық. Бұл – жамандық па, әлде жақсылық па?

Қызғаныштан саудагердің көзі жайнап кетеді, қабағын шытып төмен қарап, дауысын көтеріп:

– Бұл – жақсы іс емес. Бұған аруақтардың қатысы бар. Мен бір кездерде осы жөнінде хазіреттен сұраған болатынмын, ол маған Алланың рақымшылығымен былай деп жауап берген болатын: «Бұл адамды шайтан жолдан тайдырған, тез арада асып өлтіру керек...». Екеуін бір жерге алып барып өлтір, олай болмаған жағдайда, саған бұл балалар жақсылық әпермейді!

Әкелері үйге ренжіп оралады. Олай да, бұлай да ойланған ол бір шешімге келеді: «Жоқ, мен өзімнің балаларымды өлтіре алмаймын. Мен оларды адамның көзі көрмейтін, құлағы естімейтін айдалаға немесе орманның ішіне апарып тастайын». Таңертеңгісін көршінің арбасын сұрап алып, балаларды отырғызып былай дейді:

– Қазір мен сендерді жеміс-жидегі көп жерге апарамын. Кешке қарай келемін, бір қап қара бұлдірген теріп қоюларың керек.

Айдаламен ұзақ жүріп, ақырында қалың орман шетіне жетеді. Ағаштардың діңдерінің арасында қалың тал-шіліктер шырмалып жатқан жерден балалар көп жидекке тап болады.

– Ал, балалар, осы жерде қалып жидек теріңдер.

Әрі қарай сөйлеуге шамасы келмеген әкесі теріс айналып, жылап, арбасына мініп кете барады.

Қасен мен Құсайын ұзақ күнге қара бұлдірген теріп, әкелері әне-міне келіп қалар деген үмітпен демалуға отырады. Ақыры әкелері келмейді. Балалар орманда қонып шығады. Таңертеңгісін тұрса, бас жақтарында тағы да бір-бір қаптан алтын тұрғанын көреді. Балалар алтынға ұрынбай, сол орнында қалдырып, өздері бастары ауған жаққа кетіп қалады. Жолда қарт аңшыны кездестіреді.

– Сәлеметсіз бе, ата, – дейді дауыстары бір жерден шығып.

– Амансындар ма, балалар! Қайдан келесіндер, қайда жол тарттыңдар?

– Қайдан келе жатқанымызды білмейміз, орман үлкен, біз бір жан

баласын кездестіреміз бе деген үмітпен келеміз. Егер біреудің қыздары болмаса, қыздарының орнына, ұлдары болмаса, ұлдарының орнына бала болуға жараймыз.

– Менің ұлдарым жоқ, маған бала боласыңдар ма?

– Боламыз, – деп келісе кетеді балалар.

Шалдың аты бар болатын. Балаларды атқа мінгізіп:

– Жүре беріңдер, ат өзі-ақ сендерді менің үйіме жеткізеді, – дейді.

Балалар рақметтерін айтып, шалдың алдында қарыздар болмау үшін:

– Ата, біз ұйықтаған жерде, екі қап алтын жатыр, – дейді Қасен мен Құсайын.

Қасен мен Құсайын көп жылдар бойы шалмен бірге тұрып, ормандағы өмірге, мергендікке әбден үйренеді, тәжірибелі, батыл аңшыларға айналады. Сөйтіп бір кездегі жарлы шал осы аймақтың ауқатты адамына айналады.

Балалар есейген кездерінде жастықтарының астынан алтын шықпай қояды. Бір күндері екеуі өзара әңгімелесіп отырып, өздерінің өткен өмірлерін еске алады.

– Құсайын, сен мына бір ескі мақалды білесің бе? – «Ит қайда жүрмесін, сүйек тапқан жеріне оралады, ал адамды үнемі туған жері тартып тұрады». Құсайын, кеттік, ата-анамызды іздеп тауып алайық! – дейді Қасен.

– Ағамның ойы қандай болса, менің ойым да сондай, сен қайда болсаң – мен де сондамын, – деп жауап береді Құсайын. – Кеттік!

Олар өздерінің шешімдерін айтпақшы болып шалға келеді. Жас жігіттерге жаны ашыған аңшы шал былай дейді:

– Сендерге бір отар мал берер едім, бірақ оның сендерге қажеті не?.. Жолдарың болсын, ата-аналарыңды іздеген мақсаттарың орындалсын.

Шал Қасен мен Құсайынға екі жүйрік ат береді, олар қоштасып жолға шығады. Бір ай жол жүріп, ақырында жолайырыққа тап болады.

– Осы жерден жолымыз айрылысады, – дейді Қасен, – сен оңға қарай кет, мен солға қарай кетемін.

– Жарайды солай болсын, – дейді Құсайын. – Біз қайда болмасақ та кері қайтар жолда осы жерде кездесеміз!

Жолдың айырығына пышақ қадап кетеді.

Біздің өлі немесе тірі екенімізден осы пышақ хабар беріп тұрады, – дейді екеуі. – Егер біреуміз өлсек, пышақтың жолдың сол бағытына қарап тұрған сабы өртенуі керек.

Қоштасып, Қасен мен Құсайын екі бағытқа қарай жол жүріп кетеді. Жарайды, Құсайын жүре берсін – оның жолы өз алдына, қазір Қасен жөнінде әңгімелейік.

Қасен бірнеше шоқ орманнан өтіп, ашық далаға шығады, алдынан үлкен қала көрінеді. Жақындаған сайын, Қасен қаладағы көрініске аң-таң

болады, қаланың барлық жерлеріне қара жалаулар ілінген, жалаулардың көптігі соншалық – үйлерді қаптап қойғандай.

– Қалаларыңыз неге қаралы? – деп сұрайды алғаш кездескен кемпірден.

– Сенің бұл қаланың адамы емес екендігің көрініп тұр, – деп жауап береді кемпір. – Рұқсат болса айтып берейін! Қаламызда тамақсау жетібасты жылан пайда болды. Күніне бір қыз бен бір қоян беріп отырамыз. Бүгінгі кезек ханның қызына келіп тұр. Хан егер жыланды өлтіріп, қызымды құтқарып қалатын кісі болса, қызымды соған күйеуге беремін деп жар салған. Бірақ өкінішке орай ондай адам табылмай тұр, қала ішіне қара жалаулар ілу ханның бұйрығы.

Қасен бірден ханға бет алады. Хан үйінде болмай шығып, бірақ бір бөлмеден байлап қойған қоян мен көркіне көз тоймайтын қызды көреді. Қыз жылтыраған қара қолаң шашты, өңменіңнен өтетін сұлу, ғажап қара көзді екен. Қасенді көрген Ханшайым селк ете түседі.

– Қорықпа, – дейді Қасен. – Егер, мен сені жыланнан құтқарсам, борышымды қалай өтер едің?

– Егер құтқарсаң, саған тұрмысқа шығар едім.

Қасен қыздың алдына тізесін бүгіп отыра қалып, азырақ ойланып былай дейді:

– Мен ұзақ жолдан шаршап келдім. Біраз жатып тынығып алайын, жылан келген кезде мені оятарсың.

Қасен қатты ұйықтап кетеді. Кенет бір нәрсенің тасыр-тұсыр дауысы естіліп, есік айқара ашылады. Табалдырықтан жыланның басын көріп, есі шығып, қорқып кеткен Ханшайым Қасенді оята бастайды.

Қасеннің ұйқысы қатты еді. Қыздың айғайына оянбай қояды. Жыланның жақындап қалғанын көрген Ханшайым жан ұшыра айғайлап, құдайға жалбарына бастайды, бір кезде тағдырына мойын ұсынып, Қасеннің бас жағына келіп, ажалының жақындағанын сезіп еңіреп жылап жібереді. Осы кезде бір тамшы көз жасы Қасеннің бетіне тамып, жігіттің бетін күйдіріп жібере жаздайды.

Ұйқысынан оянған Қасен жыланды көреді. Белдігінен екі жүзді қанжарын суырып алған Қасен сермеп қалған кезде жыланның барлық бастары жан-жаққа ұшып кетеді. Ханшайым қуанғанынан қолындағы жүзігін шешіп алып Қасенге береді. Осы кезде Қасен сарайдан шығып кетіп, есіктен кенет ханның уәзірі енеді. Қыздың аман-есен қалғанын көрген уәзір ханның алдында беделін көтеруді ойлап, басына бір арам ой келеді. Ол қызға көрінбестен ханға асыға қуанышты хабарды жеткізеді.

– Мен жыланды өлтіріп, Ханшайымды ажалдан алып қалдым! – дейді уәзір. – Хан, берген уәдеңде тұр: Ханшайымды маған әйелдікке бер!

– Дегенің болсын! – дейді хан. Хан қаланың халқына жеті басты жыланнан құтылғанын жариялау мақсатында, қаланың ішіне ақ жалаулар тағуды бұйырады. Уәзірі мен қызының некесін қиюға молдаларды шақырады. Осы кезде хан сарайына Қасен келеді. Жыланның басын қалай алғанын мақтанышпен әңгімелеп отырған уәзірге сұқ саусағымен нұсқап, Қасен былай дейді:

– Мынау қорқақ, әрі алдамшы! Сен сөзіңнің шындығын қалай дәлелдейсің? Жыланды өлтірген сен емес, мен!

Жұрттың барлығы Қасен жаққа бұрылып қарайды.

– Сен қалай дәлелдейсің? – дейді тәкаппарлана уәзір.

– Ал менің дәлелім бар, – деп Қасен, қалтасынан жүзікті шығарып, жиналған дүйім жұртқа көрсетеді.

– Ол бұл жүзікті Ханшайымнан ұрлап алған! – деп айғайға басады жынданған уәзір.

– Егер сен жыланды өлтірген болсан, – дейді Қасен, – онда оны көтеріп басқа орынға қоя аласың ба?

Уәзір қанша мықшындағанымен жыланды көтермек түгілі, орнынан да қозғай алмайды. Осы кезде Қасен жыланды көтеріп алып, терезеден өзенге тастап жібереді. Хан куәгерлікке Ханшайымды шақыртады. Ханшайым Қасенді көрсетіп:

– Мені құтқарған мына жігіт, мен оған жүзігімді бергенмін, – дейді.

Хан уәзірді сарайдан қуып, Қасенге қызын беріп, оны өзіне ең жақын адамдардың қатарына қосады.

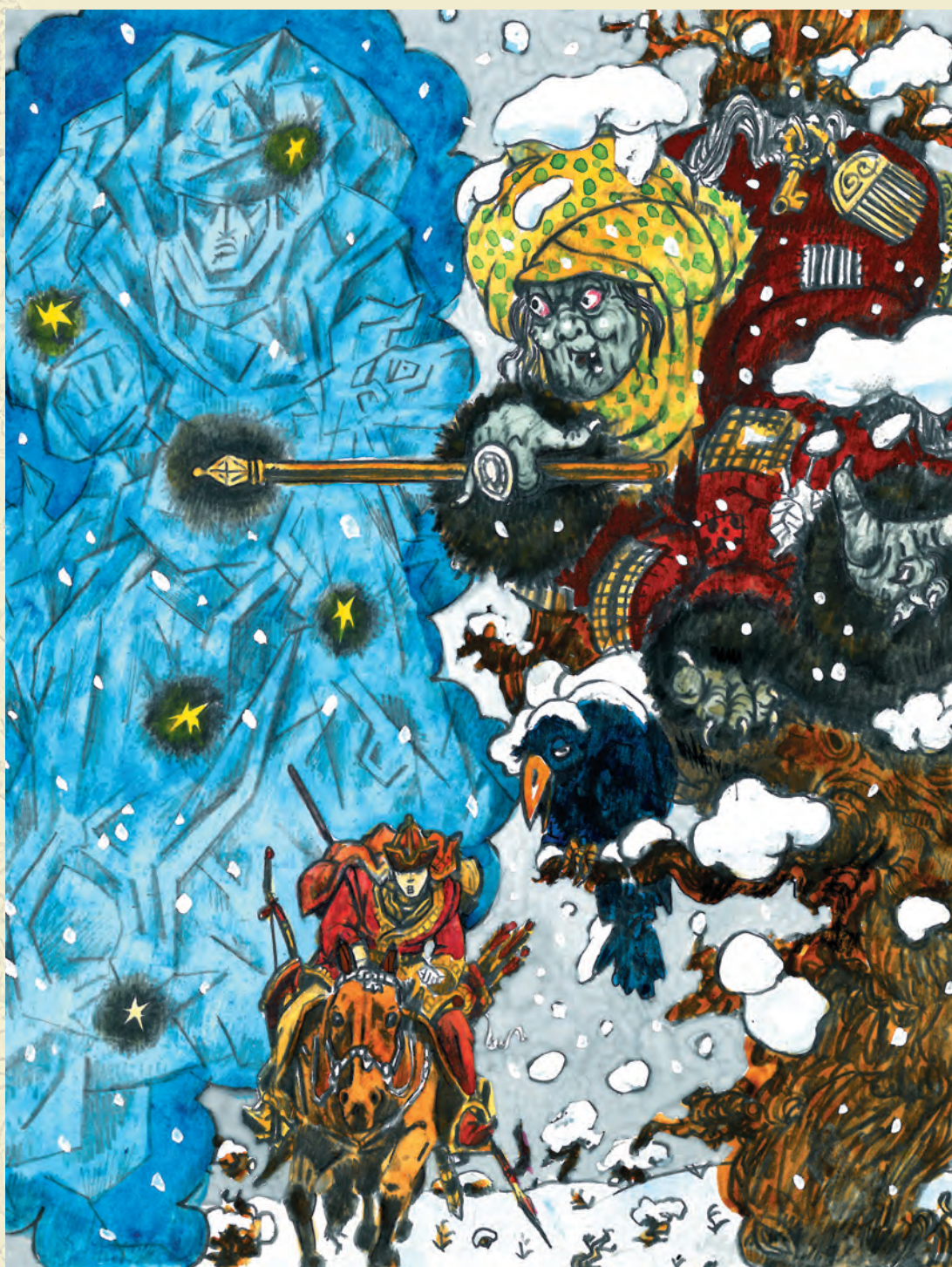
Кешікпей Қасен ханның бай сарайынан жалығып, аңға шығып кетеді. Бір күні өзен бойын жағалап келе жатады. Жанында әдемі аңға шығатын тазы иті бар. Кенеттен жел тұрып, күн суытып, жерге қалың қар түседі. Қасен паналайтын жер іздеп тұрған кезінде көзіне жалғыз тұрған шырша түседі. Биік те тұзу, қар жамылған шырша оған үлкен шатырдай болып көрінеді. Қасен шыршаның астына атын, итін қойып, өзі ағаштардың бұтақтарын сындырып, от жағып жылынады.

Осы кезде ағаштың бұталарының арасынан жылап отырған кемпірді көзі шалады.

– Неге жылайсың? – деп сұрайды Қасен. – Мүмкін тоңған шығарсың? Түсіп жылын.

– Балам-ау, түсер едім, бірақ иттен қорқамын, – дейді кемпір. Маған таяғымды алып берші!

Қасен оған таяғын ұсынады, таяғының сиқырлы екенінен оның хабары жоқ еді. Кемпір таяқты аттың, иттің, Қасеннің басынан сілтеп қалғанда үшеуі де тасқа айналып, шыршаның түбінде қала береді.

Қасен ормандағы шыршаның түбінде тас болып тұра тұрсын, ал қазір әңгіме Құсайын жөнінде өрбиді.

Ағасынан кеткен ол да кешікпей бір елдің ханы атанып, үлкен қалада тұрып жатады. Қасен тасқа айналған күні Құсайынның көңіл күйі болмай, ағасын іздеуге шықпақшы болады. Аттарын ерттеп, жолға шығады, бір кездерде екеуінің жолдары айрылысқан жерге келіп жетеді. Пышақ сол орнында тұр, бірақ Құсайын кеткен бағыттағы сабы бүтін де, Қасен кеткен бағыттағы сабы күйіп кеткен. Құсайын Қасеннің өлгенін түсінеді. Жылап тұрып мынадай шешімге келеді: «Тірі болмаса – өлігін табамын!».

Атының басын жолға бұрған Құсайын кешікпей Қасен тұрған қалаға келеді. Бұл жерде оны құрметпен қарсы алып, сарайға кіргізеді. Сарайдан Құсайын жас келіншекті кездестіріп, ағасының әйелі екендігін біледі.

Көрсетілген құрмет пен сарайға қайтып оралған уәзірдің көтеріңкі көңіл күйі Құсайынды күдіктендіреді. «Бұл жерде бір гәп бар, – деп ойлайды ол. – Ағамның ажалы осы уәзірден емес пе екен?» Құсайын түнімен ойланып шығып, ертеңгісін ағасының аңшылыққа кетіп келмегенін естіп, өзеннің жағасына іздеуге өзі шығады.

Қасен сияқты Құсайын да боранға тап болады. Ағасына пана да, мола да болған шырша Құсайынға да пана болады. Жылынайын деп от жаққан кезде бұталардың арасынан ол да кемпірді көріп аяп кетеді.

– Шешей, ағаштан түсіп, жылыныңыз, – дейді ол.

– Балам-ау, түсер едім, бірақ иттен қорқамын; тұра тұршы, мен оны таяғыммен қорқытайын!

Құсайын кемпірге қараған кезде бір нәрсе жүрегіне шаншылғандай болады. Ол өзі отырған тастың үстінен түрегеліп, мылтығын көтереді.

– Кәне түс, болмаса атып тастаймын, – дейді кезеніп. Дірілдеген кемпір ағаштан түседі.

– Менің байқауымша, сен менің ағамның қайда екенін білетін сияқтысың; айт, болмаса өлтіремін, – деп бұйырады ол.

– Сен отырған тас, сенің ағаң, – деп жауап береді кемпір. – Уәзір маған оны алдап, өлтіруімді бұйырған. Маған аяушылық көрсет, мен саған ағанды қайтарамын. Шыршаның бұтағына жасырынған таяқты алып, сілтеп жіберсең болғаны.

Құсайын таяқты сілтеп жіберген кезде – көзді ашып-жұмғанша ол отырған тас Қасенге айналады. Ағайынды екеуінің табысқандарын көрсеңіз!

Қасеннің үйінде Құсайын ұзақ бірге болады, бірақ бір күндері оған:

– Ал, Қасен, саған аңшышалдың үйінде болған кезде айтқан мақалыңды есіңе түсіргім келіп отыр: «Ит қайда жүрмесін сүйек тапқан жеріне ора-

лады, ал адамды үнемі туған жері тартып тұрады». Ата-анамызды іздейтін кез келген сияқты?

– Егер олардың көздері тірі тұрған кезде тапқымыз келсе, әрі қарай соза бергеннің мәні жоқ сияқты.

Екеуі осылайша шешімге келеді. Алғашқы сауда керуеншілерімен Қасен мен Құсайын жолға шығады, дәл сол күні қаланың сауда алаңында жәрмеңке өтіп жатқан болатын. Осы жерден олар ауқатты көпес, баяғы сараң әкесінің інісін кездестіреді. Әрине ол жиендерін танымайды, жөн сұрасқаннан кейін көпес оларға жағымпазданып қолдарын сүйеге әзір болады.

– Біздің әке-шешеміз қайда? – дейді дауыстары бір жерден шыққан Қасен мен Құсайын.

– Осы қалада. Бірақ сендерге көздері көрмейтін шалдардың не қажеті бар? Көріп тұрмын, сендер ауқатты сияқтысыңдар, – дейді ағалары.

Сұрай-сұрай Қасен мен Құсайын шет жақтағы жартылай қирап жатқан лашыққа келіп жетеді. Терезесі жоқ болғандықтан, ішінде кім бар екенін көріп болмайтын еді. Қасен мен Құсайын от жаққан кезде алдарында отырған соқыр, үстеріндегі киімдері шоқпыт-шоқпыт әке-шешелерін көреді.

– Әке! Шеше! Сендерге не болған? – дейді Қасен.

– Сендер тіптен жарық күнді көрмейсіздер ме? – деп сұрайды Құсайын.

Таныс дауыстарды естіп шешесі жылап жібереді. Әкесі қолын бір сілтеп былай дейді:

– Ойпыр-ай, бұл өмірде мені де іздейтін адамдар бар екен-ау? Қалайша менің өліп қалған балаларым мені іздеп келген?

Қасен мен Құсайын бастарынан өткен оқиғаның барлығын рет-ретімен баяндап береді.

– Сен неге сол кезде екеумізді орманға тастап кеттің, шынымен алтынның артынан кеткенің бе? – деп сұрайды әкесінен Қасен.

– Неге сен бізді іздеп келмедің, одан кейін де бізде қанша алтын болды? – дейді ренжіген Құсайын.

– Балаларым, сендер маған ренжімеңдер, басқа амалын таппадым, – деп жылап жібереді шал. – Інім маған алланың әмірімен балаларыңды өлтіруің керек, оларды шайтан айналдырып алған, – деді. Бірақ мен сендерді өлтіруге қимадым. Сендерсіз өткен күндеріміз бізге өте ауыр соқты, қалай тұрып жатқанымызды көріп тұрсыңдар ғой, – бай ағаларыңнан бізге ешқандай көмек болмады. Жазаның ең ауыры – біздің сендерді көре алмайтындығымыз.

Шал үнсіз отырып қалады. Осы кезде Қасен мен Құсайын уақытша лашықтан шығып кетіп, жәрмеңкені аралап жүріп, сараң ағаларын тауып алып, терең құдықтың түбіне тастап жіберген екен.

ХАЙУАНАТТАР ТУРАЛЫ ЕРТЕГІЛЕР

ТЫШҚАН МЕН ЖЫЛАН

ем іздеп кеткен тышқан ініне қайтып келсе, орнына бір жылан жатып алыпты. Тышқан зәресі зәр түбіне кетіп, не істерін білмей, ақыл сұрауға көршілеріне жүгіріпті. Көрші тышқандар өзара кеңесе келе:

– Зорлықшыға не амал бар? «Күштінің арты диірмен тартады» деген. Қылар айлаң жоқ. Жақындасаң, жаныңнан айырыласың. Одан да ол інді тастап, өзге ін қазып ал», – деп ақыл беріпті.

Тышқан бейшара үндемепті. Жаңа ін қазу оңай болып па? Сондықтан қалайда жыланнан өз інін тартып алуды ойлапты.

Бір күні ол жем іздеп жүріп, шалғында шалқасынан түсіп ұйықтап жатқан кісіні көреді. Оған мән бермей, ұзай береді. Өзінің інінің жанынан өтіп бара жатса, жылан іннің аузында күнге қыздырынып жатыр екен. Тышқанның ойына бір амал түсе қалады да, жүгіріп адам жатқан жерге қайтып барады. Барады да оның мұрнын тістеп алып, қаша жөнеледі. Шошып оянған адам оны көре салып, тұра қуады. Тышқан жүгірген бойы жыланның жанынан өтеді. Адам жыланды көріп, оны өлтіруге аялдап қалғанда, тышқан ұзап кетіп, жасырынып қалады.

Жыланды өлтіріп, ол кісі кетіп қалған соң, тышқан қайтып келіп өз інін иемденіпті.

ТҮЛКІ, ҚОЙШЫ, АЮ

Бір қойшы қой бағып жүрсе, бір түлкіні бір аю қуып келеді екен. Бірі қуып, бірі қашқан бетімен екеуі бір тамға жақындайды. Түлкі ішке жылп етіп кіріп кетеді де, аю бір тамға келіп кіреді. Аю тамның тар тесігіне кеудесі сыйып, бөксесі сыймай кептеліп қалады. Түлкі тамның бір кішкентай тесігінен жалт етіп шығып, айналып есікке келеді де, есіктен не әрі кетпей, не қайта шыға алмай ілініп жатқан аюдың артында тұрып, мазақтап, үстіне сарып кетеді. Оны қойшы көріп тұрады. Аю әрең деп қайта шығып, қайта-қайта жан-жағына қарап, қойшыға келеді.

– Е, сен не көрдің? – дейді аю оған.

Қойшы:

– Мен не көрейін?.. Бір аюға бір түлкі сарып кетті. Соны ғана көрдім, – дейді.

Аю ашуланып:

– Егер де осыны біреуге айтсаң, сені жеп қоямын! – дейді.

– Ойбай, ендеше айтпаймын! – дейді қойшы.

– Жарайды. Әйтеуір айтсаң, өлесің! – деп, аю кетіп қалады.

Кешке ауылға келген соң, қойшы шыдай алмай, мұны ауылдағыларға баян етеді. Ауылдағы бала-шаға мұны өлең қылып айтып, ойнап жүреді. Мұны аю естіп, ыза болып, ертеңіне қой жайып тұрған қойшыға келеді.

– Е, сенің «тірі жанға тіс жармаймын» дегенің қайда? Енді сені жеймін! – дейді.

Қойшы жылап:

– Үш күнге рұқсат бер, үй ішіммен, ағайын-туысқаныммен қоштасып келейін! – дейді.

– Жарайды. Үш күнге рұқсат бердім, – деп, аю кетіп қалады.

Қойшы далада жылап отырса, түлкі келеді:

– Е, қойшым, неге жылап отырсың? – дейді.

– Ойбай, бәрі сенің кесірің! Енді өлетін болдым, – дейді қойшы.

Түлкі:

– Ойбай, үндеме, аюдан құтылатын амалды мен табайын! Не бересің?
– дейді.

Қойшы қуанып:

– Ойбай, не қаласаң, соны берейін! – дейді.

Түлкі:

– Маған бір бүйрегінді бер, – дейді.

– Берейін, – дейді қойшы.

Түлкі айтады:

– Аулыңа бар да бір үлкен қап әкел! Аю келгенде, анау жерде шанды бұрқыратып мен жүрейін. Аю сұрар: «Анау не?» деп, – сонда сен: «Ол ханның баласы. Қатыны аюдың жүрегіне жерік болып, соны іздеп жүр» де. Аю қорқып: «Ойбай, ендеше мені жасыр. Қайда тығыламын!» – дер. Сонда сен: «Мына үлкен қапқа тығыл», – деп, қапқа тығып, қаптың аузын мықтап буып, шоқпармен ұрып өлтір! – дейді.

Екеуі уәделесіп, түлкі кетеді. Келем деген күні аю келеді. Аю қойшымен сөйлесіп, енді жейін деп тұрғанда, алыстан бұрқылдаған шанды көреді.

– Қойшым, анау не? – деп сұрайды аю.

Қойшы:

– Ол – ханның баласы. Қатыны аюдың жүрегіне жерік болып, соны іздеп жүр! – дейді.

– Ойбай, қойшым, мені жасыра көр! Қайда тығылам, – деп, аю сасады.

Қойшы:

– Ендеше мұнда тығыла ғой! – деп, қаптың аузын аша қояды. Аю қапқа кірген соң, қаптың аузын шылбырмен мықтап буып, шоқпармен ұрып өлтіреді.

Сол кезде сықылықтай күліп түлкі жетеді.

– Е, енді бүйрегінді бер! – дейді.

Қойшы қипақтап, жыламсырап белбеуін шешеді. Белбеуін шешкенде қойшының іші шұрылдайды. Түлкі құлағын тіге қойып:

– О не, қыңсылаған? – дейді. Сол арада қойшы:

– Түнеугүні бір тазының күшігін жұтып едім, сол енді үлкен тазы болып, ішімнен шығайын деп, қыңсылап жатыр, – дейді.

Түлкі қорқып:

– Ойбай, қойшы, ендеше дос болайық! Тазы шығып кетпесін, мен қашайын! – деп, қаша жөнеліпті.

АЛТЫН МӘШІ* ЖӘНЕ СИҚЫРЛЫ ҚОЯН

те ерте заманда жарық дүниеде Абыралы деген бай мен Сабыралы атты кедей өмір сүріпті. Абыралы мал сататын саудагер де, Сабыралы егінші еді. Сабыралы ерте таңнан кеш батқанша өзінің шағын жерінде еңбектенеді. Оның көмекшісі – бір мүйізі сынған жалғыз қара өгізі. Сабыралы түтіннен қап-қара болып ысталған, жыртық киіз үйде әйелі екеуі тұратын. Қырық жасқа келгенше өмір сүрсе де, балалары болмаған екен.

Сабыралы әйеліне:

– Егер сен маған бір ұл туып берсең, мен оны оқуға жіберемін, ол ғалым болады. Ал егер қыз тусаң, біз оны кім «Қырық жеті»** берсе, соған күйеуге береміз, – деуші еді.

Күндердің күнінде Сабыралының әйелі ұл туады. Оның қуанышында шек жоқ. Ұлын мектепке апару үшін оның тоғыз жасқа толудың төзімділікпен күтеді.

Ал ұлы – күрескенді жеңетін, алысқанды жығатын, зор денелі, күшті әрі алғыр болып өседі.

Әкесі ұлына қарап: «Менің бақытым өсіп келеді», – деп өз-өзінен күбірлеп, сүйсінетін.

* Мәші – ұрғашы есек.

** «Қырық жеті» – қалыңмал, «Қырық жеті» бас мал.

Баласы тоғыз жасқа келгенде Сабыралы оны молдаға алып келеді де:

– Осы баламды ғалым етіп шығар, – деп сұрайды.

Молда келіседі де баланы алып қалады. Сабыралының ұлы ғылымды меңгеруде өз қатар-құрбыларынан көш ілгері болады. Бірде молда өзінің оқушысына былай деді:

– Әкеңе барып айт, сенің оқуыңа үш ділда төлесін. Ақшасыз маған қайтып келме.

Бала үйіне келіп, молданың айтқанын әкесіне жеткізеді.

«Үш ділданы қайдан табамын», – деп ойлайды кедей. Егер жалғыз көмекшім қара өгізді сатсам, онда жерімді қалай жыртамын?

Сабыралы түнімен көз ілмей, ақшаны қайдан тапсам екен деп ойлайды. Баласын білімсіз қалдырғысы келмейді. Ақыры жалғыз өгізін базарға апарып сатпақшы болады.

Күн шықпастан тұрып, мал қораға барады. Сабыралы өгізінің мойнынан сипап:

– Қош бол, менің көмекшім! Сен маған түйе мен аттың орнын адал ісіңмен алмастырдың. Байғұс жануар, енді сен ұры, алыпсатар, сараң саудагер Абыралының қолына тиесің! Өгізімен қоштасқан кедей, ұлын оятады.

– Таңғы салқынмен өгізді базарға апарып сат та, молдаға оқуың үшін төле.

Оған таңғалған баласы:

– Мен өгізді сата аламын ба? Қу адамдар мені алдап кетпей ме?

Әкесі:

– Қорықпа, балам. Базарда Абыралының алыпсатарларынан басқа алушылар жоқ. Өгізді базарға сен апарсаң да, мен апарсам да, оның барар жері біреу-ақ – Абыралының қолы.

– Абыралы деген кім? – деп сұрады бала.

– Ол да – хан, саудагер, басқарушы және қазы. Оның рұқсатынсыз базардан ешкім де мал сатып ала алмайды.

Кедей ұлына өгізді қалай сату керек екенін түсіндіреді.

– Өгізді базарға алып келген бетте саған бірінші алыпсатар келеді. Одан он бес ділда сұра. Ол саған бір ділда ұсынады. Сен келіспе. Содан кейін екінші алыпсатар келеді. Одан жиырма ділда сұра. Ол сенен екі ділдаға беруінді сұрайды. Соңынан үшіншісі келеді. Сен одан жиырма бес ділда, ал төртіншісінен отыз ділда сұра. Солай әр келгенінен бес ділда артық сұра. Ең соңында аласа бойлы, ат жақты, пұшық мұрын ақсақал келеді. Одан үш жүз ділда сұра. Таңғалған ақсақал сенен: «Өгізіңді неге сонша қымбатқа бағалайсың?» – деп сұрайды. Оған, өгіздің еш ерекшелігі жоқ, бірақ маған оқытқаны үшін, молдаға төлейтін ақша керек деп шынықты

айт. Мүмкін ақсақал үш ділда берер, әйтпесе мұндай бағаны бізге ешкім де бермейді.

Бала өгізді базарға алып келеді де, көрнекті орынға тұрып алушыларды күтеді.

Абыралының малайы келіп сұрайды:

– Өгізіңе қанша сұрайсың?

– Он бес ділда.

– Жарайсың, саудагер, – деді алыпсатар мысқылдап. Қисық қадаңды бағалай білесің. Осы да өгіз бе? Қу сүйек пен тері және бір мүйізі жоқ. Мына өлексеңе бір ділда берсем жете ме?

– Жоқ. Он бес ділда.

Екінші алыпсатар келеді.

– Өгіз қанша тұрады?

– Жиырма ділда.

– Мұндай ақшаны саған кім береді? Ең жақсы деген өгіз екі ділда тұрады, ал сенің өгізің сойысқа ғана жарайды.

– Бір жарым ділда ал да, соған рақмет деп үйіңе қайт!

– Жоқ. Жиырма ділда.

– Онда саған сонша ақша беретін ақымақты күт.

Екінші алыпсатар кетіп қалады. Үшіншісі келеді, содан кейін төртінші, бесінші, алтыншы. Бәрі саудаласады, ешқайсысы да екі ділладан артық бермейді.

Базардағы адамдар тарқай бастайды. Баланың қасына ат жақты, аласа бойлы ақсақал келеді.

– Өгізің қанша тұрады?

– Үш жүз ділда. Ақсақал басын шайқап:

– Сен саудагер емес, ақымақсың! Үш жүз ділдаға базардағы бар малды сатып алуға болады. Кәрі, жалғыз мүйізді өгізге кім саған мұнша ақша береді? Нақты бағасын айт.

– Үш жүз ділда.

– Мұнша алтын сұрауыңа қарағанда сенің өгізің ерекше өгіз болды ғой?

Бала:

– Жоқ, ақсақал. Бірақ мені оқытқаны үшін, молдаға төлеуге көп ақша керек. Менің оқып ғалым болғым келеді.

– Молдаға сен қанша берешексің?

– Үш ділда.

Әкесінің айтқан ақылын жақсы түсінген бала өгізді беріп, ақшаны алып, қуанғаннан үйіне жүгіріп кетті.

Сабыралы тағы ой үстінде: Не істеу керек?

Үш ділданы молдаға берсе, онда өгіз де, ақша да қалмайды. Ал жарты жылдан кейін молда тағы да төлем төлеуді талап етеді.

Кедей ойлай-ойлай мынандай шешімге келеді.

Сабыралы екі ділдаға ұзынқұлақ мәші сатып алады, оған түнімен жоңышқа жегізіп, таңертең базарға алып барады.

Алаңға жетпей мәшіні суық сумен суарады. Мәшінің іші кеуіп, демалуы ауырлай бастайды.

Сабыралы базарға келеді. Оған Абыралының алыпсатары келіп:

- Мәші қанша тұрады?
- Екі мың ділда. Ыза болған алушы:

Мынандай ұзынқұлақ мәшіге екі мыңды кім берсе, өмірінде бір ділда да көрмейді! – деп теріс айнала береді.

Сабыралы оны жеңінен тартып сыбырлап:

– Егер мәшіні алмасаң, өмір бойы өкінесің. Тағдыр саған мол қазына сыйлап отыр. Егер сен мәшіні Абыралыға сатып алсаң, оның ең қымбатты досы боласың. Ол сенен еш нәрсесін аямайтын болады.

Алыпсатар қызығып:

– Сенің мәшің несімен ғажап?
– Алдыңа салып қу да былай де: «Ділда бер!» Мәші сүрінген кезде тезегімен бірге ділда шығады. Күніге екі рет қусаң – екі ділда аласың. Міне, сондықтан да ол қымбат тұрады.

Дүниеқорлықтан алыпсатардың көздері оттай жанды. Мәшіні сатып алып, Абыралыға сыйға тартуды ұйғарды. Ол сатушыға:

– Егер осы айтқандарың шын болса, оның алтынды қалай беретінін көрсет, сонда мен оны сатып аламын.

– Жақсы!

Сабыралы мәшіні бірнеше рет қамшымен осып-осып жібереді. Қашқан мәшінің тезегімен қоса Сабыралы базарға әкелерде құйрығының астына тығып қойған ділда да түседі. Өтірік емес екеніне көзі жеткен алыпсатар мәшіні алмақ болып мың ділда ұсынады.

Ұзақ уақыт саудаласқаннан кейін Сабыралы:

– Жарайды, мәшіні мың ділдаға ал, – деп келіседі.
– Ақшасын беріп, мәшіні алып келе жатып алыпсатар ойға шомады:
«Мың ділданы мәші тез арада береді, ал әрі қарай таза түсімін жинауға болады. Мұндай сыйлыққа Абыралы қуанады».

Алыпсатар мәшіні алып келіп бірден үйге кіргізеді. Ызаға булыққан Абыралы:

– Әй, мисыз, сен неге есекпен бірге таза бөлмеге кіресің? Бұл саған мал қора емес. Жоғал!

Алыпсатар:

– Ашуланбаңыз, әміршім! Бұл алтын мәші. Оны сізге бір алланың өзі жіберіп отыр!

– Әй, жынды, сен не сандырақтап отырсың?

– Мен шын айтып отырмын. Егер мәшіні қуып «Ділда бер!» десе, оның тезегімен бірге алтын ақша түседі.

Алыпсатар Сабыралыдан алған ділдасын көрсетіп:

– Бір ақымақ маған бұл қазынаны мың ділдаға сатты. Мен мұны сізге тарту етемін, әміршім! Барлық дос-жарандарыңды шақыр. Мәшінің қалай алтын беретінін олар да көрсін. Бұл көріністі мен өз көзіммен көріп, өз қолыммен ділданы көтеріп алдым. Бұл жерде ешқандай көзбояушылық жоқ.

Абыралы ақшаны тістеп байқады, жалған емес!

Қуанған бай барлық байлар мен молдаларды қонаққа шақырады да, оларға алтын мәші туралы айтады. Қонақтар оны құттықтайды.

– Ақсақал, сіздің қолыңызға өте сирек кездесетін олжа тиіп отыр.

– Алтын мәшіні иелену зор бақыт! Молда:

– Абыралы аға, бұл сіздің алланың сүйіктісі екеніңіздің тағы бір дәлелі! Қонақтар ең үлкен бөлмеге жайғасты.

Алыпсатар мәшіні бөлмеге кіргізіп, кілемнің үстімен қуа жөнелді. Қуа жүріп былай деді:

– Ділда бер! Ділда бер!

Бірақ мәші ділда түгілі боқ та бермейді.

Қонақтар көздерін ашып-жұмуға да қорқып, мәшінің құйрығына телміріп қарап отырады. Мәшінің алтын ақша шығарғанын әрқайсысы өз көздерімен көргісі келеді.

Алыпсатар мәшіні бар пәрменімен ұра бастайды, өзі де әбден қара терге түседі. Әбден шаршаса да айғайлап:

– Ділда бер, малғұн! Ділда бер!

Міне, мәші құйрығын көтерді, бүкіл кілемнің үстін бүлдірді, бірақ алтын ақша шығармады.

Байлар Абыралымен әзілдесе бастады:

– Мұндай ойын-сауықты әр уақытта көшеден де көруге болады! – деп күледі.

Кейбіреулері ашуланып:

– Егер саған ұнаса, мәшінің құйрығына жалғыз өзің-ақ сүйсініп қарауыңа болатын еді ғой. Сен неге бізді келеке еттің?

Байдан қорқып, именгендері еш нәрсе деместен ренжіп қайтты.

Абыралы алыпсатарды қатаң жазалауды ұйғарды. Бірақ қонақтар оған былай деді:

– Кінәлі ол емес. Оған жәй мәшіні алтын деп сатқан өтірікші кінәлі. Міне, кімді жақсылап тұрып жазалау керек.

Абыралы қонақтарының айтқанын тыңдап, алыпсатар өтірікшіні іздеп тауып алып келуге жібереді.

– Оны тауып маған алып кел. Сазайын өзім тартқызамын!

Бұл уақытта Сабыралы байға жаңа сыйлық дайындап жатыр еді.

Түсі бірдей екі қоянды ұстап алып, оларға бірдей етіп мойын жіп жасады. Оның біреуін бөлмеге байлап қойды да, екіншісін өзімен алып кетіп, үйге жақындау жерге бой тасалауды ойлады.

Ол әйеліне:

– Егер келген кісілер болса, оларды сыпайы қарсы алып жақсылап сыйла. Ал мені қайда деп сұраса, былай түсіндір: «Күйеуім егіндікте жұмыс істеп жатыр, бірақ оны шақыртуға болады!» Содан соң қоянның қасына келіп былай деп бұйыр: «Жылдам барып Сабыралыны шақырып кел». Содан кейін қоянды босатып жібер.

Сабыралының тығылып үлгергені сол еді, үйге Абыралының жіберген екі өкілі келіп:

– Сабыралы осында тұра ма? – деп сұрайды.

«Осында тұрады» деп жауап берген әйелі шақырылмаған қонақтарды үйге кіруге шақырады.

Олардың аттан түсуіне көмектесіп, бөлмеге енгізіп, астарына ең жақсы көрпелерін төсейді де, сый-сияпат дайындауға кіріседі. Дастарқанға бауырсақ төгіп, қонақтарға шай құяды.

– Ал, қадірменді қонақтар, қай ауылдан келдіңіздер? – деп сұрайды бәйбіше. – Сіздерге менің күйеуім не үшін қажет болды?

– Біз Абыралы байдың ауылынанбыз!

– Солай ма! – деп қуанады бәйбіше. Онда сіздер біздің үйдің ең қымбатты да аяулы қонағы боласыздар. Өтінемін, біздің үйде бірнеше күн қонақ болыңыздар.

Ал қонақтардың көңілі қоянға ауады. Оның мойын жібі не деген әдемі? – деп ойланады, ал үй иесінен сұрауға ұялады – ер адамның әйел адамның алдында әуестік танытуы ыңғайсыз.

Қонақтар:

– Біз үйдің қожайынын көрсек деп едік!

– Жақсы. Онда күйеуімді шақыртайын. Қоянға жақын келіп, байлаудан босатып:

– Сабыралы кешегі істеген жерінде. Сен жылдам барып, үйге Абыралы байдың ауылынан қымбатты қонақтар келіп отырғанын айт, – деді де, қоянды қоя берді. Ол оқтай атылып, орманға кіріп жоқ болды.

Бір сағаттан соң Сабыралы келеді. Қонақтар еш нәрсе түсінбей дал: олардың көзінше үй иесінің күйеуіне жіберген әдемі мойын жібі бар қоянын кедей қолына ұстап алыпты.

Қоянды сол бұрынғы орнына байлаған Сабыралы қонақтармен сәлемдесті.

Ешқашан мұндай қоянды көрмеген қонақтар бір-біріне қарасты.

Кедей:

– Абыралы байдың адамдары, қандай жұмыспен келдіңіздер?

Ал өзі қоянды сипап, еркелетеді.

«Егер біз Сабыралыны өз әміршімізге алып барсақ, одан бізге тиетін пайда қанша. Ал, егер Сабыралының орнына сиқырлы қоянды алып барсақ, бай бізге сыйлық тарту етер еді»,– деп ойлайды қонақтар.

Олар қожайынға:

– Біз сенде адам тілін түсінетін сиқырлы қоян бар деп естідік. Соны Абыралыға алсақ деп едік. Сатпайсың ба?

– Жоқ, – дейді Сабыралы. – Сатпаймын. Менің ұлым да, жолдасым да, күзетшім де осы қоян.

– Біз саған мың ділда береміз.

Олар кедейді ұзақ уақыт көндіре алмады. Соңында ол:

– Сендерді де, Абыралы байды да қынжылтқым келмейді. Солай-ақ болсын, сиқырлы қоянды мың бес жүз ділдаға алыңдар.

Қуанған қонақтар ақшасын санап береді де, қоянды алып қайтады.

– Өтірікшіні әкелдіңдер ме? – деп сұрайды Абыралы.

– Жоқ, біз саған сиқырлы қоян әкелдік, Абыралы аға! – дейді алыпсатар.

Ол өзінің алған затын мақтай жөнеледі. Оны мұқият тыңдаған бай былай дейді:

– Сен мені бір рет ұятқа қалдырдың. Қояныңмен қосылып көзіңді құрт. Сені Сабыралы тағы да алдап соққан ғой.

Алыпсатар:

– Жоқ, бұл нағыз сиқырлы қоян. Егін басына барып, Сабыралыны үйіне шақырып келгенін өз көзімізбен көрдік. Бұл жерде ешқандай алдаудың болуы мүмкін емес.

Ол байды иландырады. Абыралы сыйлықты қабылдап, оны өзінің бөлмесіне байлап қоюды бұйырады.

Абыралы тағы да қонақтарын жинап оларға былай деді:

– Қадірменді қонақтар, біз сендердің алдарында алтын есектің орнына жай есекті көрсеткеніміз үшін кінәліміз. Ал бүгін біз сендерге нағыз сиқырлы қоянды көрсетеміз.

Байдың төрт әйелі болатын. Үлкені оның үйінен екі шақырым жерде тұратын. Абыралы қоянды шешіп алып, оған:

– Жүгір, қоян, менің үлкен әйеліме барып, таяуда оған қонақ келетінін айт. Қарсы алуға дайындалсын, ет пісіріп, бізді күтсін.

Абыралы қоянды есіктен шығарып қоя береді. Сол-ақ екен, қоян жылдам көзден таса болады.

Біраз Абыралының үйінде отырған қонақтар, онымен бірге Абыралының үлкен әйелінікіне кетеді.

Келсе – үй-іші ыбырсып, шашылып жатыр. Оларды күткен ешкім де жоқ, ет піспеген, үй иесінің үстінде ескі, кір көйлек.

Ызаға булыққан бай:

– Қонақтарды қарсы алуға дайындық жасасын деп қояннан айтып жіберген едім. Сен неге менің айтқанымды орындамадың?

– Не деп тұрсың? – деп таңғалды әйелі. – Қоянды көрсем көзім шықсын. Сен өзің есіңнен ауысқансың ба! Қоян адам тілін түсінуші ме еді? Сені алтын мәші сияқты тағы да біреу ақымақ еткен ғой.

Әйелі өзінің ақымақ күйеуіне ұрсып тастады. Қонақтар ақымақ болған байды күлкі етті. Қаһарланып ашуланған Абыралы малайларына алыпсатарды өлтіруді бұйырады. Малайлар бас салып ұрып, оны өлтіріп қоя жаздады. Тағы да жақтаушылар табылып, байға былай дейді:

– Оны өлтірмей қоя тұр. Одан да ол өтірікшіні ұстап әкелсін. Алдамшы алаяқты біз де көрейік.

Абыралы келіседі. Өзінің екі малайын алыпсатарға қосып, Сабыралыны алып келуді бұйырады.

Келемеждегенін байдың кешірмейтінін түсінген кедей одан алысырақ қоныс аударуға ұйғарады.

Алтын мәшіге мың, сиқырлы қоянға мың бес жүз ділда алған оның ақшасы көбейген еді.

Жаңа жерде Сабыралы еш қиындықсыз, бақытты өмір кешеді. Ол өзінің ұлын ең жақсы деген мектепке оқуға береді.

ТҮЙЕ СУ ІШКЕНДЕ НЕГЕ ҮНЕМІ АРТЫНА БҰРЫЛЫП ҚАРАЙДЫ?

ұрын түйе өте әдемі болған көрінеді. Оның ағаштың бұтағы сияқты тарам-тарам мүйізі мен ұзын, қою құйрығы болыпты.

Бірде ол өзенге су ішуге келеді. Су ішіп, өзіне-өзі қарап сүйсініп тұрады.

Кенеттен жанына бұғы шауып келіп:

– Түйежан, бүгін менің қонаққа баруым керек еді. Бір кешке мүйізінді бере тұрсаң қайтеді! – дейді.

Түйе бұғыға мүйізін береді.

Ол кездерде жылқыда да құйрық болмапты. Жылқы түйенің жанына шауып келіп, бір күнге оның ұзын, жібектей құйрығын сұрайды. Түйе өзінің құйрығын береді.

Көп уақыттар өтеді. Түйеге бұғы мен жылқының мүйізі мен құйрығын қайтаратын түрлері жоқ.

Ол бұғыға борышын еске салған кезде, мысқылдап:

– Мүйізінді құйрығың өсіп, жерге жеткен кезде қайтарамын, – дейді.

Ал жылқы болса:

– Құйрығыңды мүйізін өсіп шыққан кезде қайтарармын, – дейді.

Осыдан соң түйе өзінің қарызын қайтарады деген үмітпен өзеннен су ішкен сайын бұрылып артына қарайды екен.

ТҮЛКІ, ТАСБАҚА ЖӘНЕ КЕНЕ

Бір уақыттарда түлкі, тасбақа және кене – үшеуі жолдас болып келе жатса, бір жерде бір уыс тары жатыр екен, үшеуі ойласып:

– Мұны тұқым қылып, жерге егіп, көбейтіп, бөліп алайық, – дейді.

Түлкі бір жарды көріп:

Мен осы жарды сүйеп тұрайын, болмаса құлап кетер, – деп, жардың астында саялап, жатып алады.

Тасбақа байғұс жерді тырналап, кене сорлы тарыны жиып, егіп, әлекке түседі.

Сөйтіп, көп бейнет шегіп, піскен соң ол тарыны орып, жинап алады. Мұны бастырған кезде бір аяқ тары шығады. Біреуі барып, түлкіні шақырып келеді, түлкі келісімен:

– Бұл тарыны үшеуімізге бөлуге болмайды. Үшке бөлген кезде әрқайсымызға қаншадан тиеді дейсің. Онан да үшеуіміз жарысып, қай озғанымыз алайық, – дейді.

«Мақұл!» деп, үшеуі бір жерге келіп, қатарласып тұрып, түлкі: «Ал кеттік!» деп, жөней бергенде, кене түлкінің башпайына жабысып, бірге кетеді. Түлкі өліп-өшіп, барынша жүгіріп келіп, қырманға отырайын деген кезде, кене:

– Әй, сорлы, мені басып өлтіресің бе? – дейді.

– Әй, сен қашан келдің? – дейді түлкі.

– Сен бағана «Ал кеттік!» дегенде-ақ мен келіп қалғанмын! – дейді кене.

Екеуі дауласып жатқанда, аузы-мұрны қан-қан болып тасбақа келеді. Келе сала:

– Ойбай, түлкі, мен бір бәле көріп келдім! Жаңа сендердің арттарыңнан екі қарагер аты бар, қара бүркіті бар және екі тазысы бар екі адам келіп, жаңағы қасыңдағы түлкі жолдасыңды тауып бер деп, менің аузы-мұрнымды қан қылды.

Сонда да мен сені айтқаным жоқ, әйтеуір осы жаққа қарай келе жатыр, – дейді тасбақа.

Түлкі:

– Айналайындар-ай, мені айта көрмендер! Мына тарыны екеуің тең бөліп алыңдар, мен сендерге риза болайын. Олар келсе: «Білмейміз қайда кеткенін» дерсіңдер, – деп тұра жөнеліпті.

Сөйтіп, тарыны тасбақа мен кене бөліп алыпты.

БӨДЕНЕНІҢ ҚҰЙРЫҒЫ НЕГЕ КЕЛТЕ?

ұл былай болған екен. Ертеде бір биіктау болыпты. Олтаудан әрі қарай ешбір құс асып өте алмапты. Нелер ұшқыр қыран құстар талаптанып көріпті. Бірақ шамалары келмепті. Бүркіттің атақтысы асқысы келіпті, ол да аса алмапты.

Қырғидың да атақтысы келіпті, ол да аса алмапты.

Ең соңында:

– Енді кім қалды?– дегенде, бөденеден басқаның бәрі сыннан өтіп біткен екен.

Бөдененің атақтысы шақырылыпты.

– Тәуекел! – деп, бөдене ұша жөнеліпті.

Шырқап көтеріліп барып, таудан ол да аса алмапты.

Сонан соң ызаланған бөдене зымырап, құйылғаннан құйылып кеп тауды көкірегімен соққан екен, сонда таудың арғы жағына бір-ақ тесіп өтіпті.

Міне, содан бері қарай бөдене қонғанда аяғымен қонбайды, көкірегін жерге соға қонады екен.

Ал құйрығы неге келте десек, әлгі таудың арасында жұлынып қалып қойыпты... Әйтпесе, бұрын бөдененің құйрығы ұзын болған екен.

Сөйтіп, биік таудан аса алмаған құстар таудың арғы бетіне бөдене тескен тесік арқылы өтіп барса керек.

рте, ерте, ерте екен, Ешкі жүні бөрте екен. Қырғауылы қызыл екен. Құйрық жүні ұзын екен. Қырғауылы қырқылдап, жылтыр мұзға сыртылдап, алшая келіп қоныпты, шаты айрылып қалыпты. Қисая жатып қырғауыл сонда мұздан сұрапты:

- Мұз, мұз, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, бауырымды жаңбырға тестірес едім.
- Жаңбыр, жаңбыр, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, жерге жұтқызар ма едім.
- Жер, жер, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, көк шөпке бауырымды жарғызбас едім.
- Көк шөп, көк шөп, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, көк тоқты мойнымнан жұлқымас еді.
- Көк тоқты, көк тоқты, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, көк шұнақ қасқырға құйрығымды жұлқытпас едім.
- Қасқыр, қасқыр, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, көк мылтыққа құйрығымды ойдырмас едім.
- Көк мылтық, көк мылтық, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, қоңыр шолақ тышқанға білтемді қидырмас едім.
- Тышқан, тышқан, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам, құмырсқаға інімді алдырмас едім.
- Құмырсқа, құмырсқа, сен неден күшті болдың?
- Алты батпан ауырды арқалаған күштімін, жеті батпан ауырды жел-келеген күштімін, – деген екен құмырсқа.

ҚОЯННЫҢ ЕРНІ НЕГЕ ҮШЕУ?

әрі соқыр жолбарыс қоянды ұстап алып жеп қоймақшы болады.

– Саған бір қуырым еті жоқ мен емес, бұқа керек!– дейді қоян. – Онан да мен сенің жетектеушің болайын.

Жолбарыс көнеді. Қоян соқыр жолбарысты тау, шатқал, құздар өтіп болмайтын қалың жыныстардың арасымен алып жүреді. Кешкісін әбден шаршаған олар тауда дамылдауға тоқтайды. Қоян тік жардың қасына от жағады. Жолбарыс жатып, бір кезде ұйықтап кетеді. Қоян болса отты қалай түседі. Жолбарыстың бір бүйіріндегі жүні өртене бастайды. Ұйқылы-ояу бірдеңе деп міңгірлеп аунап түсіп:

– Ыстық! – дейді.

– Шетке қарай ығысып жат, сонда жақсы болады, – дейді қоян.

Жолбарыс жардың жанында жатқанынан хабарсыз еді. Ығысам деген кезде төмендегі үшкір тастардың үстіне құлап түседі.

Қоян өлген жолбарысқа қарап қойып, ысқырып, алқапқа қарай жүгіре жөнеледі.

Алдынан атып алған түлкілері бар аңшы шыға келеді.

– Жартастың жанында өлген жолбарыс жатыр. Барып терісін сыпырып ал! – деп қоян айғайлайды. Аңшыға түлкілерді көтеріп жүрген ауыр болып, жалғыз аяқ жолдың бойына қалдырып кетеді.

Әрі қарай жүгіре жөнелген қоян жолдан кездескен қойшыға :

– Анау жалғыз аяқ жолдың жиегінде өлген түлкілер жатыр, – дейді.

Қойшы отарын тастай салып, түлкілерге қарай жүгіре жөнеледі.

Қоян болса алдынан шыққан қасқырға:

– Қараусыз қойлар жайылымда жүр. Аузыңды ашып бос қалма! – дейді. Қасқыр отарға қарай жүгіре жөнеледі, ал қоян болса жанынан ұшып бара жатқан қарғаға:

– Бөлтіріктер індерінде қараусыз қалды. Олардың дәмді көздерінен дәм татуыңа болады, – дейді.

Қарға бөлтіріктерге қарай ұша жөнеледі, қоян болса киіз үйдің жанында жіп иіріп отырған кемпірге келеді. Ұзынқұлақ оны да орнынан тұруға мәжбүрлейді:

– Әже, қарғаның ұясын алып ал, кейін от тамызуға қажет болады! – дейді.

Кемпір иіріп отырған жүнін тастай салып, қарғаның ұясына қарай жүгіре жөнеледі.

Қоян желдің құлағына сыбырлап:

– Ашық ауыз болма! – дейді.

Жел жүнді далаға ұшырып ала жөнеледі.

Түлкілерінің жоқ екенін көрген аңшы, қойшының артынан жүгіре жөнеледі. Қойшы қасқырдың артынан, қасқыр қарғаның артынан, қарға кемпірдің артынан, ал кемпір болса желдің артынан қуа жөнеледі.

Есер қоянның төбенің басына шығып алып күлгені соншалық – үстіңгі ерні жырылып кеткен екен.

Сол кезден бастап қоянның үш еріні бар екен.

Есек ұзақ жыл жүк таси-таси арып, әбден қалжырапты. Бұл азаптан құтылудың амалын ойлапты. Бір күні ол өзімен бірге жолдас болып, жүк тасып жүрген түйеге:

– Әй, түйе, мен жүк таси-таси арқам тесіліп, әлім бітіп, өлердей қажыдым. Жон терімнің тамтығы қалмады! – дейді шағынып. Бұған түйе өз жағдайын айтады:

– Мен де оңып жүрген жоқпын.

– Кел, ендеше екеуміз жолдас болып, қожамыздан қашып кетейік те, өз ойымызға келгенді істеп, өз бетімізше еркімізбен өмір сүрейік, – депті.

Бұдан басқа бір амалын таба алмаған түйе біраз үндемей отырады да, ойланыңқырап барып, солғындау жауап қайырады:

— Расында да қожамыздың нашар кісі екені анық. Тыным таптырмай жұмсай береді. Күтіміміз де жоқ. Сенің бұл айтқаныңды мен қостаймын. Ал сонда қалай, қайтіп қашамыз?

Есек бұл іске әлі де батылы жетпей тұрған түйеге ақыл айтып, қайрай түседі:

– Қалай қашудың жөн екенінің жай-жапсарын мен алдын ала ойлап қойғанмын. Оған қам жеме. Ертең қожамыз екеумізге тұз артады да, базарға алып жүреді. Бастапқы кезде біз оның айдағанына көніп, тыныш жүре берейік. Одан әрі таудың үстіне шыққан соң титықтап, болдырған боламыз да, жол жиегіне қылжиып құлай кетеміз. Содан орнымыздан тұрмай қоялық. Қожамыз бізді қарғап-сілеп, таяқтың астына алатыны анық. Жемей жүрген таяғымыз ба, шыдап бағайық, қанша сабаса да орнымыздан тұрмай, жатып алайық. Әбден шаршаған соң қожамыздың өзі тоқтайды да, бізді тастап, басқа көлік алып келу үшін үйіне қайтып кетеді. Біз айдалада оңаша қаламыз. Тек тұяғың берік болса болғаны, қайда кетем десең де еркің өзінде. Қалаған жағыңа жүре бер.

Есектің тапқырлығына түйе қуанып кетеді де:

– Жаным-ау, мынауың нағыз табылған ақыл екен, данышпансың ғой өзің. Ебіңе лайық қисыны деген осы. Тура сенің айтқаныңды бұлжытпай орындауға мен әзірмін,– деп, уәде береді.

Осыған сөз байласқан есек пен түйе келесі таңның атуын асыға күтеді. Таң сарғайып атып келе жатқанда қожалары тұрады да, есек пен түйеге қап-қап тұз артып, қаланы бетке алып, алыс жолға жүріп кетеді.

Түйе мен есек жарты жолға дейін бірқалыппен бұрынғысынша жүріп отырады. Түйе алдында, есек артында, тізбектеліп келе жатады. Ең соңдарында қолына таяқ ұстаған қожалары. Көліктердің жүрісін тездете түспек болып, ысқыра айдап қояды. Осы жүріспен таудың үстіне шыққаннан кейін түйе мен есек қалжырап, болдырған болып, тәлтіректей басып, жығыла кетеді де, орындарынан қозғалуға шамалары келмегендей жатып алады.

Бұған қожасы кіжініп:

– Ой, оңбаған жалқаулар, жатып ішер арамтамақтар! Жон терілеріңді сылып тұрып, көздеріңе көк шыбын үймелетем! Тұрыңдар тез!– деп тебініп, бақыра балағаттайды.

Түйе мен есек қожасының сөзіне былқ етпейді. Қалжыраған болып жата береді. Қожасы ызаға булығып, көліктерді таяқтың астына алады. Сөйтіп түйеге отыз таяқ соғады, сонда да былқ етпейді. Ал қырқыншы таяқ тигенде, түйе бақыра ойбайын салып, орнынан ұшып түрегеледі.

– Ә, солай ма екен, оңбаған жалқау? Саған әлдеқашан осылай істеу керек еді,– дейді де, қожасы енді есекті таяқтауға кіріседі. Есекке қырық таяқ соғады, сонда да былқ етпейді. Одан кейін елу таяқ соғады, сонда да қыңқ етпейді. Алпыс таяқ соғады, есек қозғалмайды, жатқан орнында жата береді.

Ақыры, қожасы бұл расында да қалжыраған екен деп, істің қиынға айналғанын байқайды. Содан кейін есектің өлетін түрі бар деп ойлайды. Бұл жол-жөнекей тап болған қаза ғой, амал қанша?! Содан кейін есектің үстіндегі жүкті түсіріп, түйеге артады да, сол жерге есекті тастап, жолға шығады. Өз жүгінің үстіне есектің жүгі қоса артылған соң түйе аяғын зорға басып, белі қайысады, есекті қарғап-сілеп, қатты күйінеді.

– Арам қатқыр ұзын құлақ, сенің тіліңе еремін деп қаншама азап көріп, таяқ жедім. Онымен қоймай, сен көтеріп келе жатқан жүкті де үстемелеп маған артты,– деп, қайғырып кете барады.

Есек қожасы түйені жетелеп, бір қырдан асып кеткенше орнынан қозғалмай жатады. Олардың қарасы көрінбей кеткен соң барып, орнынан тұрады да, дала кезіп қаша жөнеледі. Сол бетімен тоқтамай, үш күн бойы жол жүреді. Үш таудан асады, үш алқаптан өтеді. Ақырында Тентек өзенінің жағасындағы кең алқапқа жетеді. Сондағы қалың тоғайдың

іші қою көлеңке екен, шалғынды алаңқай ұнайды да, сол жерді мекендеп тоқтап қалады. Бұл тоғай өз маңына жан жолатпайтын айбарлы бір жолбарыстың тұрағы екен.

Бір күні жолбарыс өз мекенінің маңайын аралап, серуендеп қайтуға шығады. Таң ата орнынан тұрады да, түс кезінде бір алқапта жайылып жүрген есекті көреді. Есек құйрығын шапшаңдата қағып, емін-еркін жайылып, жайбарақат тұр екен.

«Бұл осы күнге дейін мен көрмеген неғылған аң болды екен» деп ойлайды жолбарыс, өзі тапалдау, көсеу құйрық есекке таңдана қарап. Сол кезде өзіне тесірейе қарап тұрған жолбарысты көрген есек есінен тана қорқып, үрейі ұшады.

«Ажалым жеткен екен, – деп ойлайды қалшылдап. – Босқа өлмейін, амалдап қарсыласайын. Бұл үрейлі жыртқышқа өзімнің батылдығымды танытып өлейін».

Есек өзін-өзі осылай қайрайды. Содан кейін құйрығын шаншылта көтеріп алады да, құлағын қағып-қағып жіберіп, бар даусымен ақырып қоя береді. Оның ащы айқайынан шошынған құстар шулап, көкке көтеріледі. Секем алған жолбарыстың көзі қарауытады, айналасы бұлдырап кетеді. Содан жалт бұрылып, кейін қарай бар пәрменімен зытады. Артына бұрылып қарауға да мұршасы келмейді. Тілі салаңдап, ырсылдай қашып келе жатқан жолбарысқа жолда қасқыр жолығады. Құты қашқан ұсқынын көріп:

– Соншама кімнен қорықтың, жөке?– деп сұрайды қасқыр таңданып.

– Бұрын өзім көрмеген аса айбарлы бір аңнан секем алып қашып келемін. Ондай қорқынышты аң бұл дүниеде жоқ шығар. Құлағының орнында қанаты бар, бас дегенің қазандай. Ақырғанда даусынан жер сілкініп, көк жарылғандай.

– Сабыр, сабыр ет, – дейді қасқыр басу айтып. – Кездескенің есек деген айуан болып жүрмесін? Сенің айтуыңша ұсқыны соған келеді. Ал қазірше демінді ал, жүрегіңді орнықтыр. Ертең екеуіміз барып арқан құрып, оны ұстап аламыз.

Келесі күні Қасқыр арқан тауып келеді. Бір ұшын жолбарыстың мойнына, бір ұшын өзінің мойнына байлайды. Сөйтіп, екеуі есек жайылып жүрген алаңқайға қарай бет алады. Қасқыр алда. Соңында оның қалқасына тығылып жолбарыс келеді. Есек бұларды алыстан көреді де, аузын кере ашып, бұрынғыдан да күшті дауыспен ақыра бастайды. Үрейленген жолбарыс тартқыншақтап, шегіне түседі. Қасқырға ашу шақырады:

– Е-е, жарқыным. сенің мені мына сұмырайға ұстап беріп, жем қылғалы әкеле жатқаның белгілі болды,– деп, артына қарай жұлқи тарта

жөнелгенде, қасқырдың басы арқанға шырмалып қалып, біраздан кейін мойны үзіліп кетіпті.

Сол бетімен жолбарыс тынысы бітіп, жатағына жеткенше жүгіріпті. Ентігін баса алмай алқынып отырғанда жолбарыстың қасына бір сауысқан ұшып келіпті. Ол шықылықтап, секеңдей жорғалап, бұтақтан-бұтаққа қонады да, жолбарыстан болған оқиғаны түгел сұрап біліпті. Содан кейін:

– Жөке, сабыр етіп, демала тұр. Мен сол алаңқайға ұшып барып келейін, қандай жыртқыш екенін, не істеп жүргенін байқап қайтайын. Барлап көріп, білгенімнің бәрін саған келіп айтайын. Сен осында тоса тұр, – дейді де, ұша жөнеледі.

Сауысқан тоғайдың есек жүрген алаңқайына ұшып келеді. Есек сауысқанның қалбалақтап келе жатқанын алыстан көреді. Оның хабаршы екенін сезіп, төрт аяғын тарбита серейіп, өлген болып жерге аунай кетеді. Мұны көрген сауысқан жазым болған екен деп ойлап, әй-шайға қарамастан тіп-тіке есектің үстіне шүйіле төнеді де, жорғалап алдыартын шолып шығады. Ол жолбарысқа бұл қаһарлы жыртқышты өзім өлтірдім деп мақтанудың сылтауын іздеп, өзінше амал ойлай бастайды.

Сөйтіп жүргенде жерде жатқан бидайдың бір түйір дәнін көзі шалады. Оны шұқығалы тұмсығын соза бергенде, соры қайнап сүрініп кетеді де, басы есектің тірсегіне ілініп қалады. Сол заматта өліп жатқан есек тіріліп кетіп, сауысқанды тірсегімен қысып алады да, құйрығымен сабалай береді, сабалай береді. Сабап-сабап, түте-түтесін шығарады. Сауысқанның жұлынған жүні бұрқырап, жан-жаққа қаптап кетеді. Дәрмені кетіп, әлі біткен сауысқанды теуіп кеп жібергенде, есік пен төрдей жерге ұшып түсіпті.

Орнынан зорға түрегелген сауысқан сәл жоғары көтеріліп, төменге бір қарайды да, өзіне-өзі өкіне шықылықтаған бойы үһілеп-аһылап, бір жамбастай қиқалақтап ұшып, кері қайтады. Сол бетімен жолбарысқа жетеді. Алыстан айқай салып:

– Ойбай, жөке, жаныңның барында бұл тоғайдан тез жоғал! Қарғыс атқыр бір оңбаған айуан екен. Қанаты бар, мені ұстап алып сабап, жарым-жан етіп жіберді. Абайла, менің күнім саған да келіп жүрмесін! – дейді ба-жылдап.

Мұны естігенде жолбарыстың зәре-құты қалмайды. Жан-жағына алақтай қарап, алды-артына қарамастан қаша жөнеліпті. Сол қашқан бойы күні-түні жортып, жалпақ бір көлдің бойындағы қалың қамысқа жетіп, сондағы қопаны паналапты. Ешкімге көрінбей, жалғыз өзі ғана оңаша жүріп, сол қамыс арасын мекендепті.

Сөйтіп, батыл есек жауларынан құтылып, қалың тоғайдың кең алқабында еркін өмір сүріпті.

ТҮРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІ

ҚАРТТЫҢ ҰЛЫНА ӨСИЕТІ

зінің өлер уақытының жақындап қалғанын сезген бір бай ұлын шақырып алып:

– Балам, мен өлген соң, жұма сайын қыз алып, қала сайын үй сал. Ас жесең, бал же, – деп өсиет айтыпты.

Бай дүниеден өтіп, ұлы атасының өсиетін орындай бастайды: жұма сайын қыз алып, қала сайын үй салады. Ас ішсе, бал ішіп, ақшасын бітіреді. Сөйтіп, жігіт жарлы болады. Бір күні ол далаға шығып, біраз жүріп, бір үйілген тастың тасасына келеді де, бөркін қолына алып, басын ұстап отырады. Сол уақытта бір жақтан бір шал келіп, жігітке сәлем береді. Жігіт сәлемін алған соң, ол адам жанына тізе бүгеді де, жігітке:

– Не қып отырсың?– дейді.

Жігіт:

– Жай отырмын, – деп жауап береді.

Шал:

– Шыныңды айт! – деп қыса бастайды. Жігіт еш нәрсе айтпайды.

Шал:

– Сырынды жасырма! Мен саған жақсылық көрсетемін, – дейді.

Жігіт:

– Менің атам бай болған адам еді, сол атамның өлер алдында айтқан өсиетін орындаймын деп, тақыр кедей болып қалдым, – дейді.

Шал:

– Қандай өсиет айтып еді? – дейді.

Жігіт:

– Әуелгі өсиеті: «Мен өлген соң жұма сайын қыз ал», – деп еді, мен атамның сол өсиетін тұтып, жұма сайын қыз алдым. Екінші өсиеті: «Қала сайын үй сал», – деп еді. Мен қала сайын үй салдым. Үшінші өсиеті: «Ас ішсең, бал же», – деп еді. Мен бұл өсиетін де орындап, әр күн бал жедім. Солай етіп, үш жылда барлық ақшам таусылды, – дейді.

Шал тұрып жігітке:

– Сен атаңның өсиетін ұқпаған екенсің. Атаңның: «жұма сайын қыз ал» дегені: «Әйеліңмен жұмасында бір кездес, денсаулыққа жақсы» дегені; «Қала сайын үй сал» дегені: «Қала сайын достарың болсын, барғанда түсетін» дегені еді. «Ас ішсең, бал же» дегені: «Еңбек істеп ас ішсең, балдан тәтті болады» дегені еді, – деп, қарт өз жөніне кетіпті. Жігіт әкесінің терең мағыналы өсиетін сонда ғана түсініпті.

ТОҒЫЗ ТОНҚЫЛДАҚ, БІР ШІҢКІЛДЕК

ртеде екі қатыны бар бір адам болыпты. Бәйбішесінен тоғыз ұлы, тоқалынан бір-ақ ұлы бар екен. Бәйбішеден туған тоғыз ұл зорлықшыл болыпты. Сондықтан оларды жұрт: «Тоңқылдақ» деп атапты. Бәйбішеден туған тоғыз, тоқалдан туған жалғыз ұлды шырылдатып, зорлық қыла беретін болған соң, оны жұрт: «Шіңкілдек» деп атапты.

Әкесі өлген соң, бұлар аз ғана малдан айырылып, жұтап қалады. Бәрі қаңғырып, мал іздеп, бір жерге келеді. Тоғыз Тоңқылдақ малды бірге жаяды. Шіңкілдек бөлек жаяды. Тоғыз Тоңқылдақ бір Шіңкілдекке қастық қыла береді. Бір күні Шіңкілдектің далада жайылып жүрген жалғыз ешкісін Тоғыз Тоңқылдақ өлімші қылып кетіпті. Шіңкілдек жылап, ешкісін бауыздап, сойып отырса, бір алты ақ ала бас атан жайылып, мұның қасына келіпті. Шіңкілдек ешкісінің қанын түйелердің басына жағыпты. Содан кейін бұлардың бәрі де қызыл ала бас атан болыпты.

Біраздан соң бір кісі келіп, Шіңкілдекке:

– Шырағым! Бір алты ала бас атан көрдің бе?.. Мына бір алты қызыл ала атан сенікі ме? – депті. Шіңкілдек:

– Басқа түйе көргенім жоқ, – дейді.

Кісі кетіп қалған соң, Шіңкілдек ешкісінің етін қызыл ала бас атанның біреуіне өңгеріп, өзгесін үйіне айдап келеді. Шіңкілдектің алты атан айдап келгенін көріп, Тоғыз Тоңқылдақ келіп:

– Е, Шіңкілдегім! Бұл алты қызыл ала бас атанды қайдан әкелдің? – деп сұрайды.

Шіңкілдек:

– Ойбай, құдайдың өзі берді! Осы түйелер келді де, ешкімнің қанын бастарына жағып, иесіне танытпай, менің түйем болып қалды. Ешкінің қаны таусылып қалды. Егер көп болғанда, көп түйе басын бояп, бәрі менікі болатын еді, – дейді.

Тоғыз Тоңқылдақ жалма-жан өзді-өзі ақылдасып: «Ойбай, біз де түйелі болайық!» деп, ертеңіне барлық ешкілерін далаға апарып бауыздап, қандарын әр жерге құйып, күні бойы андып отырады. Бірақ бір де түйе келіп, басын боямайды. Сонан соң бұлар: «Қап, бәлем, Шіңкілдек бізді алдаған екен!» деп, үйлеріне қайтып, Шіңкілдекті өлтірмек болады. Шіңкілдек мұны біліп, өзі далаға барып, жасырынып жатады. Түнде Тоғыз Тоңқылдақ келіп, «Шіңкілдек екен» деп, Шіңкілдектің ұйықтап жатқан шешесін өлтіріп кетеді.

Таңертең Шіңкілдек өлген шешесін киіндіріп, басына жаулығын орап, тірі кісіше, бір түйесіне отырғызып, өзі артына мініп, бір елге қарай жүреді. Жүріп бара жатқанда, бұларды Тоғыз Тоңқылдақ көріп: «Бұл не қып өлмеген?» – деп, таңғалысып, Шіңкілдектен сұрай бастайды.

– Әй, Шіңкілдек, сен өлген жоқ па едің? – деседі. Шіңкілдек:

– Түсімде бір тоғыз кісі келіп, өлтіріп еді, құдайдың өзі тұрғызып жіберді. «Сені өлтірем дегендердің өзі мерт болады!» деді, – деп жүре береді.

Тоғыз Тоңқылдақ қорқып, үрейлері ұшып қала береді. Шіңкілдек жол жүріп, бір ауылдың жанынан өте бергенде, топ бала-шаға, қыз-келіншектер шығып, Шіңкілдекке ит қосып, түйесін үркітеді. Түйесі үркіп, шешесі мен Шіңкілдек жығылып қалады. Шіңкілдек ойбай салып, жылап, өліп жатқан шешесінің басын құшақтап отырады. Жұрт жиналады.

– Не болды?.. Не болды?.. – деп келіп сұраған жұрт Шіңкілдектің өлген шешесін көреді.

Шіңкілдек:

– Мына қыздар түйемді үркітіп, шешемді өлтірді. Ең алдымен келіп, түйені үркіткен ана қыз! – деп бір сұлу қызды көрсетеді.

Ауыл адамдары олай сөйлесіп, былай сөйлесіп, құнға Шіңкілдекке сол қыздың өзін береді. Шіңкілдек қызды алып, үйіне келеді. Келген соң, Тоғыз Тоңқылдақ жиналып:

– Ой, қызды қайдан әкелдің? Қызды қайдан әкелдің? – деп сұрайды.

Шіңкілдек:

– Бір ауылға барып едім, өлген кемпірді жинап, базарға апаруға дайындалып жатыр екен. Әрбір кемпірдің орнына бір қыздан беріп жатыр екен. Сонан соң шешемді өлтірдім де, оны апарып беріп, мына қызды алдым! – дейді.

Тоғыз Тоңқылдақ жалма-жан өз шешесін өлтіріп, қыз береді деген жерді іздеп жөнеледі. Өлген шешесін алып, неше күн жүріп, бір ауылға апарып: «Мына өлген кемпірге кім қыз береді?» – деп сұраса, жұрт: «Мына оңбағандар не айтады?» деп өздерін сабап-сабап жіберіпті. Тоғыз Тоңқылдақ Шіңкілдекке қатты ашуланып қайтады.

Олар шешесін өлтіріп, алып кеткенде, Шіңкілдек өзінің әкелген қызы мен екеуі үйінің жанында тұрған екен, бір кісі келіп Шіңкілдектен жөн сұрапты.

– Шырағым, мына бала қарындасың ба? – депті. Шіңкілдек.

– Иә, қарындасым, – дейді.

Кісі:

– Қатыным өліп, әйел іздеп шығып едім. Жүз қой алып, қарындасыңды маған берші? – дейді.

Шіңкілдек: «Тағы да бірдеме қылып, қатын тауып алармын» деп ойлайды да:

– Жарайды, берейін, – деп, қызды әлгі кісіге береді. Кісі уәделесіп:

– Өзің келіп қойыңды алып кет, – деп қызды әкетеді.

Тоғыз Тоңқылдақ өз шешесін өлтіріп, қыз ала алмай, ашуланып: «Енді қайтсек те Шіңкілдекті өлтіреміз» деп келсе, Шіңкілдектің қызы жоқ, өзі отыр.

Тоғыз Тоңқылдақ:

– Е, қызың қайда?– дейді.

Шіңкілдек:

– Ойбай!.. «Енді өлі кемпірдің де, тірі кемпірдің де керегі жоқ!» – деп, қыз берген ауылдың адамдары келіп қызын тартып алып кетті,– дейді.

Тоғыз Тоңқылдақ:

– «Ой, сен иттің кесірінен біз де шешемізді өлтіріп алдық», – деп, былай шығып, «бәрібір, мұны өлтіру керек!» десіп, уәделесіп қояды.

Шіңкілдек оны сезіп, кешке: «Түйемді күзетіп жатам», – деп киініп, сыртқа шығады. Құм мен жүнді араластырып, көйлек-шалбарын толтырып, басына жаман тымағын баса кигізеді. Өзі тәрізді адам қылып, түйелерінің қасына жатқызып қояды. Өзі аулағырақ барып жасырынады.

Түнде Тоғыз Тоңқылдақ келіп, Шіңкілдектің өзі деп, манағы оның қолдан жасаған «адамын» буындырып өлтіреді де, көтеріп апарып, ағып жатқан терең өзенге тастайды. Оны Шіңкілдек көріп алып, қызды алған кісіні іздеп, түнде жүріп кетеді. Қызды алған кісіден екі-үш күнде жүз қой алып келеді.

Мұны көріп, енді Тоғыз Тоңқылдақ тіпті қатты таңданады. Бәрі Шіңкілдекке келіп:

– Ой, сен суға кетіп өлген жоқ па едің? Мына қойды қайдан әкелдің?– дейді.

Шіңкілдек:

– Анау күнгі мені өлтірген тоғыз кісі тағы да өлтіріп, суға тастап еді. Суға батқан соң, құдай тағы да тірілтіп жіберді. Көзімді ашып қарасам, судың асты толған қой екен. Содан мына жүз қойды әрең айдап шықтым. Егер де көп кісі болғанда, аяқ астынан көп қой айдап шығатын екен. Барғанда, кісі қойын-қонышыңа тас толтырып бару керек екен. Әйтпесе, кісі судың түбіндегі қойдың көп жеріне бара алмайды екен! – дейді.

Мұны естіп, Тоғыз Тоңқылдақ:

– Ойбай, ендеше дәл қойдың көп жерін көрсет, біз де түсіп айдап шығайық! – дейді.

Бір Шіңкілдек тоғыз Тоңқылдақты ертіп, ағып жатқан өзеннің ең терең, шымырлаған жеріне келіп:

– Ең қойы көп жер осы екен, – дейді. Тоғыз Тоңқылдақтың әуелі біреуі тас байлап, суға түсіп, қолын ербеңдетіп, батып кетеді. Шіңкілдек:

– Ойбай, анау қолын былғап: «Бәрің де тез түс!» – деп жатыр. Қалың қойға киліккен екен. «Бәрің де тез түсіңдер!» деп барады, – дейді.

Тоғыз Тоңқылдақтың өзгелері де суға қойып-қойып кеткенде, оларды су ағызып ала жөнеледі. Сөйтіп тоғыз Тоңқылдақтың бәрі де суға кетіп, Шіңкілдек тапқырлықпен аман қалып, мұратына жетеді.

*Ерте-ерте, ерте екен,
Ешкілері бөрте екен,
Қырғауылы қызыл екен,
Құйрықтары ұзын екен.*

ұрын-бұрын бұрында Қаңбақ шал деген шал болыпты. Мал мен басқа зар болыпты. Кедейліктен шықпапты. Ол ау салып, балық ұстап, тамағын асырапты. Жел соқса, шал домалай жөнеледі екен. Содан Қаңбақ шал деп атанып кетіпті.

Күн сайын Қаңбақ шалдың ауына ілінген екі балығының біреуін бір түлкі әлімжеттік жасап, тартып алып жеп кетеді.

Түлкінің қорлығына шыдай алмай, шал бір күні екінші жерге көшем деп, дүние-мүлкін арқалап жолға шығыпты. Шаршаған соң, дүние-мүлкін бір жерге көміп кетіпті. Тағы бір жерге елдің сойған малынан жинап алған ішек-қарнын, тағы бір жерге қарындағы айранын көміпті. Жүктің салмағымен желге ұшып кетпей келген Қаңбақ шал жүктен арылған соң, желмен ұшып, бір жерге түсіпті. Қараса, бір дәу екі тауды біріне-бірін шақпақ қылып, ұрып тұр екен.

– Қайда бара жатқан шалсың? Кел екеуіміз күш сынасайық! – деп, қазандай бір қара тасты көтеріп, аспанға лақтырып жібереді де, қайта қағып алып: – ал, шал, осыны осылай қақпақыл етші! – дейді.

Шал сасып, қайтерін білмей, тасты құшақтап, аспанға бір, тасқа бір қарап, күнімен тұрады.

Сонда дәу:

– Е, не қып тұрсың? Лақтыр! – дейді.

Шал тұрып:

– Аспанға лақтырсам, «аспан айналып жерге түседі-ау!» деп, жерге қақпай түсірсем, «жер ортасынан ойылып түсе ме?» деп, қауіптеніп тұрмын! – дейді.

Сонда дәу келіп, шалдың қолынан ұстай алады да:

– Ақсақал, лақтырмай-ақ қой, текке қырыламыз! – деп жалынып қойғызады.

Дәудің ақылы таяздығын біліп, шал ерленіп дәуге:

– Кел, жердің ішек-қарнын шығарайық! – дейді.

– Шығарсақ, шығарайық, – дейді дәу. Сөйтіп, жүгіріп келіп жерді теуіп қалады. Жер тізеден ойылады. Ештеңе шықпайды. Шал өзі бұрын көміп қойған қан-жыны арылмаған ішек-қарны жатқан жерді жүгіріп барып теуіп қалса, бырқ етіп ішек-қарын шыға келеді. Дәу қорқады.

Сосын шал:

– Кел, енді жердің миын шығарайық, – дейді.

Дәу пәрменімен келіп, жерді теуіп қалады. Жер тағы да тізеден ойылады. Ештеңе шықпайды. Шал манағы айранын көміп кеткен жерді жүгіріп барып теуіп қалса, бырқ етіп айран шыға келеді. Дәу одан бетер қорқады. «Мына шал не деген орасан күшті!» деп, шалдың айтқанын істей береді. Ақыры шал онан қалай құтыларын білмей:

– Енді қайт! Ертең бізге қонаққа кел, – дейді.

Дәу:

– Жарайды, – деп, кетіп қалады. Шал үйіне келіп, кемпіріне:

– Ертең дәу қонаққа келеді, – дегенде:

– Ойбай, немізді береміз? – деп, сасады кемпір. Шал тұрып:

– Дәудің төбесі көрінгенде, мен есіктің алдында отырармын. Сонда сен оның көзінше: – Не істеймін, шал? – деп, маған қара, мен не десем, істемекші болып, пышақты алып тұра ұмтыл! – деп, кемпіріне үйретіп қояды.

Ертеңіне үш дәу келіп, досының үйінде отырады. Сол кезде кемпір отырып:

– Шал, не асамын үйдегі қонаққа? Түк жоқ! – депті. Сонда шал тұрып:

– Басқы дәудің басын ас, ортаншы дәудің төсін ас, болмаса, досым дәудің өзін ас! – дегенде, кемпір пышағын алып, тұра ұмтылады.

Үш дәу тым-тырақай қаша жөнеледі. Досы лашық үйін басымен көтеріп, ала кетеді. Шал айғайлап:

– Әй, досым, лашығымды тастап кет! Қайда барсаң да, құтылмайсың! – дейді.

Дәу лашықты тастай сала, қашып бара жатса, баяғы әлімжеттік қып шалдың балығын тартып жей беретін түлкі жолығады.

– Тақсыр, қайда қашып келесің? – дейді түлкі.

– Бір пәле шалдың қырсығынан құтыла алмай қашып келеміз, – дейді дәулер.

Түлкі:

– Сол Қаңбақ шалдан қорқып жүрсің бе? Менімен жүр, өшінді алып берейін, – дейді дәуге. Ол басқа дәулерді шақырып алып, бәрі түлкіге ілеседі. Шал лашықтың жанында тұр екен. Түлкінің дәулерді қайтып ертіп келе жатқанын көріп:

– Ей, түлкі-ау! Арғы атаңда алты атамның құны бар, бергі атаңда бес атамның құны бар, өзінде бітіспейтін кегім бар еді, үш дәуді соның үшін бергелі келе жатырсың ғой! Бәрібір онымен бітпеймін! – деп айғайлайды.

Сонда дәу қорқып: «Бұл бізді сол аталарының құнына беруге алдап әкеле жатыр екен ғой!» – деп ойлап, түлкіні құйрығынан алып жерге бір ұрып өлтіріп, алды-артына қарамастан қаша жөнеледі. Сөйтіп, Қаңбақ шал дәулер мен түлкіден осылай құтылған екен дейді.

рте заманда бір Тазша бала әке-шешесі өліп, жетім қалыпты. Күндердің күнінде Тазша базарды аралап жүрсе, мұңайып отырған бір шалды көреді. Жайлап келіп қасына отырады.

Шал:

- Не қылып жүрген баласың? – деп жөн сұрайды.
- Баласы жоққа бала болайын деп жүрмін, – дейді Тазша.

Шал:

– Ендеше, балам жоқ еді, маған бала бола ғой! – деп, тазшаны ертіп, үйіне алып келіпті. Бір күні шал Тазшаға:

– Анау көрінген ағаштың басында ақсары деген құстың ұясы бар. Ұяда құстың жұмыртқасы бар. Сен барып құсқа білдірмей, астынан бір жұмыртқасын алып келші, – дейді.

Тазша:

– Жарайды, – деп, жүгіріп барып, ағаштың бұтақтарын сылдыратпастан басына шығады да, құсқа білдірместен бір жұмыртқасын алып келіп, шал әкесіне береді.

Сонда шал:

– Енді жұмыртқаны апарып, құсқа білдірместен ұясына салып келе қойшы, – депті.

Тазша:

– Жарайды, – деп апарып, құсқа білдірместен, жұмыртқаны ұяға салып келіпті.

Сонда шал:

– Жарайсың, балам! Қолыңнан іс келеді екен, – депті. Бір күні Тазшаға өгей әке-шешесі:

– Анау көрінген үйде өздері бай, бірақ өлгенше сараң бір шал мен кемпір бар. Үйіндегі мол тамақтан өздері де жарып жемейді, кісіге де нәр татырмайды. Түнде жатқанда екеуі қаптағы құртын басына жастанып, қарындағы сары майын қойнына алып жатады.

Солардың жұмысын табаным тесіліп, талай істесем де, жарытып ақымды да, ауыз толарлық тамақ та бермеді. Сонда көп ақым кетіп барды. Мені әке десен, сол кеткен ақым үшін сол қу, сараң шалдың қойнына тығып жатқан сары майын алып келші, – дейді.

– Жарайды, – дейді де, Тазша түнде жұрт ұйықтаған уақытта барып, кемпір мен шалдың үйіне кіріп, екеуінің аралығына кіріп жата қалып, кемпірдің даусына салып: «Әрі жат!» – деп, шалды шынтағымен бір түртіп, бір уақытта шалдың даусына салып: «Әрі жат!» – деп, кемпірді шынтағымен бір түртіп, ақырында, сары майын алып жөнеліпті. Артынша, ұзамай-ақ майды жоқтап, шал шығыпты.

Шалдың өзі де жасында бір қу тазша екен: «Пәленше шалдың асырап алған бір Тазша баласы бар еді, сол алып кеткен шығар», – деп орнынан тұра сала жүгіріп, Тазшаға көрінбей, оның үйіне бұрын жетіп, қолына бір шелек алып, тазша үйіне кіре бергенде, кемпірдің даусына салып шелекті Тазшаның қолына ұстата береді де:

– Шырағым, майды маған бер де, мынау шелекпен бір шелек су әкеле ғой! – дейді.

Аңқау Тазша бөтен адам екенін аңғармай, майды беріп, шелекті ала сала жүгіріп, суға кете беріпті. Шелекпен суды алып келіп, шешесіне:

– Мә, су! – деп, берсе, шешесі:

– Мен саған су әкел дегенім жоқ! Май әкел демедім бе? – дейді.

Тазша алданғанын біліп: «Майдың иесі қу неме екен, майын өзі алып кеткен екен, мен де жетейін! Қайсымыз басым екенбіз?» – деп, байдың үйіне қайта жүгіреді.

Шалдың көзіне түспей, төтелеп барып бұрын жетіп, басына бір ақ жаулықты орай салып, шалдың алдынан айғай салады:

– Тілеуің құрғыр, шал, қайда кетіп едің?.. Қоралы қойыңды қасқыр қуып кетті. Тез жетіп, жылдамырақ қайырып, айдап келмесең, қасқыр қырып кетеді! – дейді.

Тазшаның кемпір даусына салып сөйлеген сөзіне шал нанып, қолындағы сары майды:

– Ал мынаны! – деп лақтырып тастап, қойларын іздеп жүре беріпті.

Тазша бала шалды алдап жіберіп, майды алып үйіне келіпті. Манағы шал о жақ, бұ жаққа жүгіріп, қойдан дерек таба алмай, шаршап, сандалып, қайтып үйіне келіп қараса, қойлары аман-есен, қорасында жатыр. Шал байғұс алданғанын енді біліп: «Қап! Өзім де жас уағымда осындай

қулықты көп істеп едім, қартайғанда алдыма келгені ғой!» – деп, ерте тұра сала, Тазшаның әкесіне айтыпты:

– Сенің Тазшаң менің бір қарын сары майымды алып кетті. Қайтарып бер! Болмаса, Тазшанның көзін құртамын, – депті.

Сонда Тазшаның әкесі бұл шалға:

– Мен майыңды көргенім жоқ! Егер анық Тазшаның алғанын сезген болсаң, не қылсаң о қыл, мен ара түспеймін, – депті.

Майын алдырған шал қолына бір өткір балта алып, жұрттан жасырынып, көп қорымның ішіне барып, бір тесілген қабірдің ішіне кіріп, жасырынып жатыпты. Бұл шалдың кемпірі еш нәрсе сезбеген кісі болып, манағы Тазшаны шақырып алып:

– Шырағым! Көп қорымда әкемнің моласы бар еді. Соған мына пісірген нанды апарып, жұмалық деп құран оқып, басына отырып жеп келе ғой, сенен басқа балаларға сенбеймін, – депті.

Тазшаның қапелімде ойына еш нәрсе түспей:

– Мақұл! – деп, нанды алып, кете беріпті.

Молаға барып, құран оқып, нанды жеп отырғанда, бір көрдің тесігінен бір шал арбаңдап шығып келе жатады. Қолында балтасы бар екен. Кәдімгі аңдысып жүрген шалды Тазша тани кетеді. Өзі айлакер Тазша болса, оңайлықпен өле қойсын ба? Шалдан бұрын қам қып, қолындағы балтасын жұлып алады:

– Сен көрден тірілген көрқаппысың? – деп шалдың өзіне дүрсе қоя беріпті. Шал жалынып, әзер құтылыпты. Бұлар тұрған шаһардың ханы халқына өте қатал болыпты. Елге салықты көп салып, кедей мен жалшыны зар жылатып, сорлата беріпті. Солардың қатарында Тазшаның әкесіне де салғыртты мол салып, шал қатты қысылыпты. Бұл жайды білген тазша әкесіне:

– Сіз қысылмаңыз, ханның алтынын өзіне берейік! – депті.

Содан кейін Тазша ханның қазынасына кіріп, бір құмған ділдасын алып кетіпті. Ертеңіне хан ділданың жоғалғанын біліп, барлық уәзірін жинап:

– Ұрыны қалайша тауып, ұстауға болады? – деп ақылдасыпты.

Сонда бір уәзірі:

– Қазынаның есігінің алдынан шұңқыр қазып, белбуардан бататын шырыш желім толтырып қоялық. Қараңғыда білмеген адам түсіп кетсе, шығып кете алмайтын болсын! Осындай амалмен ұсталық, – депті.

Хан осы амалды мақұл көріп, айтқандай қылып, желімді даярлата беріпті. Қу Тазша қалайша білсе де, бұл кеңесті біліп алып, енді қазынаның есігіне жоламапты.

Хан бұл тәсілімен де қазынаға түсіп жүргеннің кім екенін анықтап біле алмаған соң, ойлап-ойлап екінші амал істепті.

Ханның бір бақырауық нары бар екен. Ұстамақ түгілі, біреу маңына жақын барғанда бар дауысымен бақырады екен. Сол нарды шөгеріп жатқыздырып, бірнеше аңдушы қойдырыпты. Егер нар бақырса-ақ, ұрыны ұстамақ екен. Тазша мұны да біліп, түнде қолына бір бау жоңышқаны алып барып, алыста тұрып нарға көрсетсе, нар жоңышқаны жеймін деп, орнынан тұрып, жоңышқаға қарай жүреді. Тазша ақырындап алыстай береді, нар соңынан ере береді. Нардың даусы естілмейтін жерге барған соң, нарды ұстап апарып, бір тоғайдың қалың жеріне байлап тастапты.

Ертеңіне ханның жасауылдары нарды таба алмай, дағдарып ханға келіп хабар беріпті. Хан бұл амалы да іске аспаған соң, ойлап-ойлап, тағы бір амал тауыпты: далаға бір отау тіккізіп, ішіне жақсы төсектер жайдырып, соған өзінің қызын жатқызып: «Қызымменен кім сөйлесіп, махаббаты келіссе, қызымды соған беремін!» – деп, жұртқа жар салыпты. Ондағы ойы: «Егер сол ұры амалы көптігіне сүйеніп, қызыма келсе, қыз қолына беріп қойылған алмас қылышпен қолын кесіп алып қалсын. Ертең шаһар адамдарының қолын тегіс көрейін: кімнің қолы кесілген болса, соны ұстатып, дарға астырайын!» – дегені екен.

Қу Тазша бұл амалды да біліп алыпты. Қалада бір бай қасапшы бар екен. Түн ішінде жатып қалған қасапшыға барып, терезесінен: «Ханға бір қойдың қарны керек еді, терезеден бере ғой», – деп дауыстапты. «Ханға керек» деген соң лажы бар ма? Қасапшы бір қарынды терезеден қолымен шығарып: «Ал!» дегенде, Тазша қолындағы алмас қылышпен қасапшының қолын қарнымен шауып түсіріпті. Сөйтіп, қарын мен кесілген қолды ала жөнеліпті. Әлгі қарынды суға толтырып, аузын байлап, оңаша отауда жатқан ханның қызының қасына келіпті. Әрі-бері сөйлескеннен кейін, Тазша сыртқа шығып келуге рұқсат сұраса, қыз: «Сені тәуір көрем, жата тұр!» – деп жібермейді. Тазша: «Кетіп қалады десеңіз, менің қолымды ұстай тұрыңыз!» – дейді. Қасапшының кесілген қолын қызға ұстатып, қарынның бір жерін тесіп, суды шырылдатып ағызып, өзі кетіп қалыпты. Бір уақытта қыз: «Осы әлі дәретін сындырып болған жоқ па?» – деп байқап қараса, ұстап жатқаны бір кесілген қол екен.

Қыз таңертең тұра сала әкесіне: «Ұрыны ұстап едім, өз қолын өзі кесіп, қашып кетіпті», – дейді. Хан жарлық қылып, шаһар адамдарының қолын түгендесе, қолы кесілген қасапшы болып табылып, хан алдына алып келіп тергегенде, ол көрген-білгенін айтады. Хан мұның кінәсіз екеніне сеніп, қоя беріпті.

Хан бұл амалы да іске аспаған соң, ойлап-ойлап, төртінші амал тауыпты. «Егер ұры келе қойса, өзім ұстап алайын!» – деп, оңаша отауда өзі жатыпты. Тазша мұны да біліп қойыпты. Әйелдің әдемі киімдерін тауып

киіп, бір сұлу келіншек болып, түнде келіп, отауға кіріп, ханның қасына отырыпты. Сонда хан:

– Не қылып жүрген әйелсің? – деп сұрапты.

Тазша:

– Ерім өліп еді, қайнағаларыма тигім келмейді. Сол себепті, тақсыр, сізге арызға келдім. Сүйгеніме тиюге басымды ашықтап берсеңіз екен! – деп жауап беріпті.

Хан сұлу «келіншекке» қызығып.

– Олай болса, маған ти! – депті. «Келіншек» тұра келіп:

– Құлдық, тақсыр! Олай десеңіз, арманым жоқ! Сізге тиемін! – депті.

Сөйтіп отырғанда, орданың алдында тұрған ағаштарды көрсетіп, «келіншек»:

– Тақсыр, мынау қиқайып тұрған ағаштар не? – деп сұрапты.

Хан:

– Кінәлі адамдарды асып өлтіретін дар деген осы, – депті.

Сонда «келіншек» бұрын дарды естімеген, көрмеген кісідей болып таңырқап:

– Япырмай, мұнымен кісіні қалай асып өлтіреді? Мені асып көрсетіңізші? – депті.

Хан «келіншекті» дарға асуға ыңғайсыз көріп, дардың арқан тұзағын өз мойнына салып «келіншекке» түсіндірмек болып:

– Арқанның анау ұшын сен бар күшіңмен тарт. Бірақ менің аяғым жерден көтеріліп, буынып бара жатқан кезімде, арқанды босатып қоя бер! Болмаса мен өліп қалармын! – депті.

«Келіншек» арқанның ұшын қолына алып тартыңқырап, ханның өкшесі жерден көтеріле берген кезде, аяғының ұшы жерге тиер-тиместей, арқанның ұшын бір ағашқа мықтап байлап қойып, өзі ханның қазынасына кіріп, тағы бір құмыра ділдасын алып кетіпті.

Ертеңіне ханның адамдары дарға асулы, өлі мен тірінің арасында тұрған ханды көріп, босатып алыпты. Хан тәуіптер жинап, емделіп жатып зорға жазылыпты. Бұл хабарлар ұзын елдің иіріне, қысқа елдің қиырына жайылып болыпты.

Бұл ханның елімен шегаралас бір елдің ханы да мынау іске талай күліпті. Олар: «Болымсыздығынан екі рет қазынасын, бір рет нарын алдырып, үшінші ретте қызын базарға салып, онымен тұрмай, өзін дарға тартқызып, жұртқа масқара болғанша, хан болмай-ақ біреудің қойын бақса болмай ма?» – деп келемеждепті. Ол ханның мазағын естіп, бұл хан әбден ыза болып: «Құдай атымен ант ішемін» осы істерді істеген қу кім болса да, кінәсін кешемін, маған келіп мәлім болсын. Бірақ бір тапсыратын ісім бар, соны орнына келтірсе, бұрынғы кінәларын салауат қылып,

қызымды беріп, күйеу қыламын!» – деп, жұртына жар шақырыпты. Мұны естіп, баяғы тазша: «Қайыр! Не де болса, тәуекел қылып көрінейін!» – деп ханға келіпті. Сонда хан:

– Пәлен ханды амалын тауып, пенде қылып, маған әкеліп берсең, барлық кінәнді кешемін, қызымды да саған беремін! – депті.

Ханның бұл тапсырған қызметін Тазша қиынсынбай, қабыл алыпты. Шаһардағы ұсталарды түгел жидырып, әуелі бұларға темірден бір бітеу арба соқтыртыпты. Оның іші-сыртына қоңырау байлатыпты. Жүп-жүк қаңылтырдан үлкен шоқпар, қалқан жасатыпты. Бір көк серкені сойдырып, терісінің жүн жағын сыртына қаратып үстіне киіп, терінің қылшығына бірнеше қоңырау байлапты. Сөйтіп, бір көрім секілді болып, арбаға мініп, қаңылтыр қалқаны мен шоқпарын иініне іліп, манағы ханның шаһарына келіп кіріпті. Теке болып бақылдап, қоңырауларын шыңғырлатып айғай салыпты.

– Мен, мен құдайдың жіберген періштесімін! Бұл шаһардың ханы залым болыпты. Ей, бұқара халық! Құдай тағала сендерге залым ханыңызды өз қолдарыңызбен ұстап, байлап, менің бітеу арбама салып беруге бұйрық қылды. Сонда құдай тағала сендерге риза болады. Егер оны жасамай, ханға болыссаңдар, маған бұйрық қылды: біреуіңді тірі қалдырмай, қолымдағы он мың пұт шоқпармен шаһарыңның кірпішін тас-талқан қып топырақ етіп, шаң-тозаңын ұшырып жіберемін! – депті.

Сонда шаһардың халқы Тазшаның айбатынан қорқып: «Қой, өз басымыздың амандығы керек! Мынау құдайдың жіберген пәлесіне қарсы тұрып болмас!» – деседі де, ханын ұстап, байлап, бітеу арбаға салып беріп, «періште» Тазшаны жалынып-жалпайып жөнелтіпті.

Тазша өзі пенде қылып алып келген ханды өз ханына тапсырыпты.

Сонда бұл хан тұрып, тұтқын ханға:

– Я, маған күле беруші едің, өзің не қып мұндай күйге жолықтың? Мұнан былай күлме! Менің жұртымда осындай өнерлі адамдар бар! – деп, қоқиланып, мақтаныпты.

Ақырында, екі ханның екеуі де Тазшаның өнеріне риза болып, екеуі де бұған қыздарын беріп, Тазшаны өздеріне әрі күйеу, әрі ақылгөй қылып ұстапты.

ҚЫЗ БЕН ТАЗША

Бұрынғы өткен заманда бір қыз патша болған екен. Қыз патша күндердің бірінде қол астындағы халқына: «Кімде-кім мені алғысы келсе, жатқан жерімнен қозғамай, үш рет тек сөзбен көтерсе, сол кісіге тиемін», – деп жар салады. Сол уақытта бұл хабарды бір тазша естіп, қыз патшаның үйіне келеді.

– Тақсыр, арызым бар. Рұқсат етсеңіз, айтар едім! – дейді.

Қыз патша рұқсат етеді. Тазша арызын айта бастайды.

– Бұрынғы уақытта бір молда, бір балташы, бір зергер бірге жүрген екен. Күндердің бірінде балташы бір сұлу қыздың мүсінін жасапты. Зергер алтын мен күмісті араластыра қызға лайықты киім жасапты; молда дұға оқып, сұлу қызға жан салыпты. Сонан соң үшеуі: «Мен аламын! Мен аламын!» деп қызға таласыпты.

Балташы:

– Қыздың суретін жасаған мен, сондықтан қызды мен алуым керек! – дейді.

Зергер:

– Қыздың қыз болуына лайық қылып, ажар берген мен емес пе? Сондықтан бұл қызды мен алуға лайықпын, – дейді.

Молда:

– Менің дұғамнан бұл қызға жан бітті. Сондықтан бұл қызды мен алуға тиіспін! – дейді.

Тазша осы сөзді айтып болып, қыз патшаға:

– Қызосы үшеуінің қайсысына тиісті? Төрелігін беріңіз! – деп сұрайды.

Қыз үндемей жата береді. Сонда Тазша:

– Мұның төрелігін айту сізге қиын болғанмен, бізге оңай. Ол қыз ағаш ұстасына тиісті. Ағаш ұстасы қыздың мүсінін жасамаса, ол қыз тіпті болмас еді, – деген кезде, қыз патша басын көтеріп алып:

– Ақымақ екенсің! Ол қыз молдаға тиісті емес пе? Молда дұғасын оқымаса, қыздың суретінен не пайда? Молданың дұғасымен қызға жан бітіп тұрған жоқ па? – дейді.

Сонда тұрып Тазша:

– Тақсыр, бір мәрте басыңызды көтердіңіз, соны ұмытпаңыз! – депті.

Қыз патша қайтадан жатады.

Енді Тазша тағы да:

– Тақсыр! Енді бір арызым бар еді, айтуға рұқсат етсеңіз! – деп сұраса, қыз патша үндемей жата беріпті.

Тазша тағы да сөзге кірісіпті.

– Бұрынғы уақытта бір қырағы, бір мерген, бір аспаннан зулап түсіп келе жатқан нәрсені қырық кез жерден жоғары қарғып, жерге түсірмей қағып алғыш кісі – үшеуі жолдас болып, бір қалаға келіпті. Қалаға жақындап келсе, бір ақ отау тұр екен. Ішіне кірсе, бір сұлу қыз отырыпты.

Бұларды көріп, қыз «Сендер бұл жерден жылдам кетіңдер!»– депті. Үш жігіт себебін сұраған екен, қыз айтыпты: «Мен осы қаланың патшасының қызымын. Көп жылдан бері қаламызды бір айдаһар мекендеп келеді. Әуелі келгенде ол қаламызды ойран қылып, адам атаулыны шетінен жұтып, тауысып бара жатқан соң, менің әкем сол айдаһармен сөйлесіп, оның әр күнгі тамағы үшін бір қыз беруге уәде қылған еді. Сонан бері күн сайын бір қыздан бере-бере, енді қаланың қызы таусылды. Бүгінгі тамағы үшін кезек маған келіп отыр. Міне, айдаһардың келетін уақыты болып қалды. Сендерді менімен қоса бірге жеп кетер, жылдам кетіңдер деп отырғаным сол», – депті. Сонда бұл үш өнерпаз өзді-өзі ақылдасып: «Біз, құдай бұйыртса, сол жыланды өлтіріп, бұл қызды және қаланың адамдарын жыланнан құтқарып аламыз. Сол үшін үйдің қасынан жер қазып, жасырынып жатайық», – дейді. Олар жер қазып алып, жасырынып жатып, ұйықтап қалған екен, бір уақытта бір адамның ойбайлаған даусын естіп, шошып оянып қараса, айдаһар қызды алып кеткен екен. Айдаһардың қызды алып, алыста ұшып бара жатқанын дереу мергенге көрсетеді. Мерген көз ұшындағы айдаһарды нақ тамағынан көздеп атқанда, оқ көздеген жерінен тиіп, айдаһар табанда өліп қалады. Қыз өлген айдаһардан босанып, аспаннан жерге қарай құйылып келе жатқанда, дереу қағып алғышқа: «Қағып ала көр!»– деседі ана екеуі. Қағып алғыш қырық кез жерден секіріп, жоғары ұшып, қызды жерге түсірмей, қағып алыпты.

Бұл үшеуі қызды аман-сау патшаға әкеліп беріпті. Сонда бұларға патша айтыпты: «Барлық дүнием сендердікі және қызымды да үшеуіңізге бердім, өздеріңіз келісіп, біреуіңіз әйелдікке аларсыз», – депті. Сонда бұл үшеуі: «Қыз маған тиіс, маған тиіс!» – деп, өзді-өзі таласады.

Осы сөзді айтып болып тазша қыз патшадан сұрайды:

– Осының төрелігін беріңіз! Қыз, айдаһарды атып өлтірген мергенге тиісті ме, болмаса, көрсеткен көргіш, қырағыға тиісті ме, жоқ, қағып алған қаққышқа тиісті ме? – дейді. Қыз патша жауап бермей жата береді. Сонда Тазша:

– Төрелігін сіз бермесеңіз, мен өзім беремін. Меніңше, қыз қырағы, көрсеткішке тиісті. Себебі: ол көрсетпесе, жылан қызды алып, құтылып кетер еді, – дейді.

– Жерге түсірмей, қырық құлаш жерден қағып алған қаққышқа тиісті, себебі: қыз жылан жесе де өлер еді, мерген жыланды атып өлтірген соң, жерге құлағанда да өлер еді. Қыздың тірі қалғанына себеп болған қағып алғыш емес пе? – дейді қыз басын көтеріп.

Сонда Тазша:

– Тақсыр, ұмытпаңыз, басыңызды осыменен екі рет көтердіңіз! – дейді.

Бұдан кейін қыз патша қайтадан жатып қалыпты. Тазша тағы да айтады:

– Тақсыр, айтатын ақырғы арызым бар! Бұрынғы заманда екі қашқын жолдас болыпты. Біреуі бір байдың малайы, екіншісі патшаның жігіті екен. Малай байдың қорлығына шыдамай, жігіт патшаның кәріне ұшырап, қашып шығыпты. Екеуі де өнерлі екен, екеуі де өздеріне қорлық көрсеткен бай мен патшадан амалын асырып, өштерін алмақ болыпты. Осы уәдемен екеуі базарға келсе, базарда әлгі бай мал сатып тұр екен. Байдың қойны толған алтын екен. Байдың қашқын жігіті байға білдірмей, оның қойнындағы алтынның орнына тас салып, алтынды алып кетіпті. Ал патшаның жігіті қасына әлгі жолдасын ертіп, беліне алмас қылыш байлап, түп-тура патшаның сарайына келеді. Келсе, есіктің алдында күзетші тұр екен. Патша сарайы жігіттің өзіне таныс. Ол күзетшіге байқатпай келіп, оның қол-аяғын байлап, аузы-мұрнын тығындап, дыбысын шығартпай тастайды. Сонан қылышпенен қақпаны шауып, шарбаққа кіреді. Атының тізгінін қасындағы жолдасына ұстатып, өзі патшаның жатқан үйіне кіріп келгенде, шам жанып тұрыпты. Патша ұйықтап жатыр екен. Есігінің алдындағы күзетшіні де әлгідей байлап тастап, патшаның қасында тұрған бір қапты алып кетейін деп жатқанда, патша оянып кетіпті. Сонда әлгі жігіт өзі байлап тастаған күзетшінің мылтығын қолына алып, қарауыл секілденіп тұра қалыпты. Патша мұны өзінің күзетшісі екен деп: «Жаңа бір түс көрдім, жолбарыс келіп, есігімдегі күзетшімді алып ұрып, өзіме қарап жүгіргенде, қорқып оянып кеттім», – дейді. Сонда жігіт: «Тақсыр! Бұрынғының мақалы бар: «түсіңде қорықсаң, оянғанда қуанасың» деген. Сізге құдай қуаныш береді екен», – дейді. Бұған патшаның көңілі хош болып, қайтадан ұйықтап қалады. Патша ұйықтаған соң, жігіт патшаны буындырып өлтіреді де, алтынын алып кетеді.

Тазша осы сөзді айтып болып, қыз патшадан:

– Тақсыр, осы екеуінің қайсысы батыр, – деп сұрапты. Қыз патша үндемеген соң, Тазша:

– Мұның төрелігін айту сізге қиын болғанмен, маған оңай. Қалай дегенмен ата-бабамнан бері қарай төрелік айтып келе жатқан тұқыммын ғой. Мен былай төрелік айтамын: тапа-тал түсте базарда барша адам жүрген уақытта байдың қойнынан алтынды алып, орнына тас салып кеткен жігіт, түнде патша сарайына түскен жігіттен анағұрлым батыр деп есептеймін, – депті.

Сонда қыз патша басын көтеріп алып:

– Ақымақ болмасаң, екі күзетшісін байлап тастап, патшаның түсін жорып, ұйықтатып, онымен қоймай патшаны буындырып өлтіріп, алтынын алып кеткен жігіттен ешкімнің ерлігі озбайды, – депті.

Сонан соң қыз патша осы басын үш көтерткен Тазшаға тиіп, Тазша мұратына жеткен екен.

ртеде бір сараң бай болыпты. Оның үш ер жеткен ұлы бар екен. Бай дүниесін қызғыштай қорып, жақын адамдарына былай дейді екен:

– Балаларымды үйлендіру мені үлкен шығынға ұшыратады. Әр қалыңдыққа қалыңмал төлеу керек. Одан да үйленбей тұра тұрсын!

Бір күні ағайынды жігіттер жиналып, аянышты халдері жөнінде әңгімелеседі. Үлкен ұл мен ортаншы ұл кішісіне:

– Біздің шыдамымыздан әкеміздің сараң мінезі түзелмес. Оған барып айт, бізді қалай болса да үйлендірсін.

Кіші ұл әкесіне ағаларының сәлемдемесін жеткізеді. Әкесі:

– Күз түсіп табындағы биелер суалып, құлындар өссін. Сол кезде сендердің өтініштеріңді орындаймын, – дейді.

Күз де келді, бірақ сараң бай сөзінде тұрмады.

Берген мерзімін ұзартып: – Қыс аязы бітіп, күн жылынсын, сол кезде сендерді үйлендіремін, – дейді.

Қыс өте қатал болып, елге жұт әкеледі. Малдың барлығы қырылып қалады. Ағайынды жігіттер тек бір құлынды ғана сақтап қала алады. Өздері аш отырса да, құлынды беде беріп асырайды.

Сараң бай аштықтан әйелі екеуі де дүние салады. Қайыршылықта күн кешкен ұлдары ауыл арасында қайыр-садақа сұрап жүреді.

Құлын сұлулығына көз тоймайтын ат болып өседі. Түсі тегіс ақ. Терісі күн көзіне күмістей жылтылдаған, жалы ұлпілдеген жұмсақ болады.

Күндердің бір күнінде кіші інілері былай дейді:

– Құлынды маған беріңдер, мен ел ішін аралап, тапқан-таянғанымды түгел сендерге алып келейін.

Ағалары көнеді. Осылайша ол ағаларын асырайды. Қыс артынан жаз да өтеді. Бір күні көрші ауылда тұратын бай үлкен бәйге өткізетіндігін хабарлайды. Бәйгеге таңдаулы елу жорға қатысатын болады. Бәйгеден бір күн бұрын кіші ұл қырда келе жатып, тазы итті кездестіреді.

«Мен өзімнің құлынымды сынап көре аламын ғой!» – деген ойға келген ол қуанып кетеді.

Жігіт тазы итпен қатарласа шауып, тақымын қысқан сәтте жануар желе жөнеледі. Ит те атпен қатарласа жүгіреді. Жігіт алғашында иттің қатарласа жүгіріп келе жатқанын көрген еді, көп ұзамай тазының артта қалғанын байқайды. Жануар бейне бір дала төсінде жүзіп бара жатқандай қожайынын зымыратып ала жөнеледі.

Үйге оралған, кіші інілері:

– Біздің құлын атылған найзаның оғындай. Ол тазы итті басып озды. Менің ойымша, ертеңгі жарыста кез келген жорғаны басып озатынына сөзсіз сенімдімін.

Терлеп, болдырған құлынды ағайындылар түні бойы демалдырады. Таңертеңгісін бәйгеге аттанады.

Мұнда бір бәйгені жібермейтін Барақ байдың екі жорғасы да тұр екен. Бұл екеуі де бұрын алдарына жан салмаған жорғалар болатын. Дегенмен ағайындылар бақтарын сынауға бас байлайды.

Олар атқа ел арасында мазақтап Таз деп атап кеткен кедей баланы отырғызады. Байдың балалары ең жақсы жорғаларға отырып, Қарақой межесіне кетеді. Бәйге жарысы сол жерден басталатын еді. Таз да оларға ілеседі.

Жол бойы баланы мазақ қылған бай балалары оны аттан аударып тастап, басындағы малақайын қағып түсіреді.

Межелі жер Қарақойға жеткен кезде, бозбалалар бір қатарға сап түзеп тұрады. Бала олардың арт жағынан орын алады. Жарыс басталып кетеді.

Алғашында бала бақталастарының соңында қалғанымен, соңынан құлын жел құйындай жөңки жөнеледі.

Бірінші салт аттыны қуып жеткен бала оның баскиімін шешіп алып, бешпентінің ішіне тыға салады. Осылайша басқа бақталастарының да баскиімдерін шешіп алады. Бай Барақтың алдына жан салмайтын аттары артта қалады. Жарыс аяқталуға жақындайды. Атқа шапқан бозбалалар ауылға жақындаған кезде, өз әкелерінің атын атап айғайлаулары керек болатын. Не құлынының, не өз әкесінің атын атарын білмей сасқан Таз:

– Тұлпар! Тұлпар! – деп айғайлап жібереді.

Өзінің аттарының осы жарыста да бірінші келетініне сеніп, жарыс барысын қадағалап отырған Барақ бай, аттардан озып келген ақ жорғаны көреді.

– Мен қателесіп тұрған жоқпын ба, халқым? – деп Барақ хан халықтан сұрайды. – Мына жаман мәстектің алда келе жатқаны шындық па?

– Иә, шындық! Бұл бәйгедегі ең жүйрік тұлпар! – деп жауап береді халық.

Ашу қысқан Барақ бай былай деп айғайлады:

– Бұл Таз жолдан қосылған! Біз бұл жорғаны бәйгеге қосқан жоқпыз. Көзін құртыңдар!

Байдың бұйрығын орындауға тырысқан жалшылар жорғаны ұстап алуға кіріседі. Бірнеше адамды теуіп, құлын алға шаба жөнеледі.

Байдың қаһарынан сескенген халық баланы қарсы ала алмады. Бейтаныс бір қыз ғана ақ жорғаның ауыздығынан ұстап, балаға аттан жерге түсуге көмектеседі.

Ашынған Барақ бай:

– Бұл атты есепке алмау керек. Ол бәйгеге қатысқан жоқ, – деп айғайлайды.

Осы кезде бала биік төбеге шығып, халыққа былай деген екен:

– Міне, менің бақталастарымның баскиімдері. Мен бәйгеге қатыспасам, олар маған қайдан келген?

Осыдан кейін бала баскиімдерді жерге лақтырып жібереді. Масқара болған Барақ бай әйгілі жорғасын жұдырығымен ұрып, бәйгеден кетіп қалады. Жеңіс бәйгесіне ағайынды жігіттер қомақты сый – қырық жорға алады. Он жорғаны балаға береді. Осы бәйгеден кейін жігіттердің жағдайлары жақсарып, үйленіп, бақытты өмір сүреді.

Ал тұлпардың аты ел аузында қалады.

аяғы заманда бір сараң молда өмір сүріпті. Ол Өтежан деген жұмысшыны жұмысқа алып былай деген екен:

– Өтежан, жұмысыңды ерінбей, ынтамен жаса. Есептесетін мезгіл болғанда мен де аянып қалмаспын. Әзірше ақынды

сұрама, бірақ есінде болсын, молданың берген уәдесі – уәде!

Өтежан молдаға күннің атысынан батысына дейін, демалыссыз бір жыл бойы қызмет етеді. Есеп айырысатын уақыт та келеді. Молда қызметшісін киіз үйге шақырып алып былай деген екен:

– Өтежан, мен саған өте ризамын, сен де маған риза сияқтысың. Еңбекақынды ал.

Молда алақанындағы қауынның дәнін ұсынады.

– Қожайын! – дейді Өтежан. – Сен мені мазақ қылып тұрған шығарсың? Мен жыл бойы саған адал қызмет еттім.

– Ақымақ! – дейді ашуға булыққан молда. – Шынымен азсынғаның ба? Сен бұл дәнді егесің, ол саған күзде өз жемісін береді. Алған жемісіңнен жүз дән алып, оларды көктемде отырғызасың. Күзге қарай одан жүз жеміс аласың, олардың әрқайсысының ішінде жүз дән болады... Он жылдан кейін сен осы даланың ең бай адамына айналасың! Молдамен айтысып жеңбейтініне көзі жеткен Өтежан, қолында қауынның дәні, тістеп, киіз үйден шығады.

Дәнді сол күні отырғызып, бағып-күте бастайды. Бірнеше айдан кейін үлкен, иісі аңқыған қауын өсіп шығады. Өтежан піскен қауынды үзіп, сатуға алып кетеді.

Алдынан бай кездеседі.

– Қайда барасың?

– Базарға! – деп жауап береді Өтежан.

– Не алып бара жатырсың?

«Сұрағанына қарағанда бай ақылды емес көрінеді! Осыған сатып көрейін», – деп ойлайды Өтежан:

– Менің әкемнің қанатты тұлпары бар еді. Сол мына жұмыртқаны туған. Кешікпей ішінен құлын жарып шығуы керек. Базарға соны сатқалы барамын.

– Маған сатшы! – дейді бай жүзі жадырап.

– Ақшаңыз жетсе алыңыз! – дейді Өтежан.

– Сен тұлпардың жұмыртқасына қандай баға бересің?

– Қалада бұған жүз алтын ділда берер еді, саған елуге сатамын.

Қуанған бай ақшасын санап береді. Қауынды байға беріп қоштасқан Өтежан:

– Түсіріп алма, абай бол! – дейді.

Шапанының етегіне қауынды орап алған бай ауылына қарай бет алады. Жолда оған тауға шығуға тура келеді. Асуға жеткен кезде сүрініп кетіп, қауынды түсіріп алады. Таудан төмен қарай домалаған қауын тобылғының бұтасына соғылып, жарылып жан-жаққа шашырап кетеді.

Осы сәтте бұтаның астында ұйықтап жатқан қоян, өлердей қорқып кетіп, бұтаның түбінен ытқып шығып қаша жөнеледі.

Жұмыртқадан құлын жарып шыққан екен деп ойлаған бай айғайға басып:

– Тұлпар! Тұлпар! Тоқта! – дейді.

Шапанының етегін түріп алған бай қоянның артынан жүгіре жөнеледі. Байдың айғайлаған дауысы қатты шыққан сайын, қоян шапшаңдығын үдете түседі. Ақырында ұзынқұлақ көзден таса болады.

Бай үйіне келіп, болған оқиғаны әйеліне баяндаса, әйелі оған ұрса жөнеледі.

– Өй, ашық ауыз! Тұлпарды қолдан жіберіп алдың! Ол болғанда мен ауылдың адамдарының көзін қызықтырып сылаңдап, мініп жүрер едім.

Осы кезде бай таяқ алып әйелін ұра бастайды:

– Мен саған сылаңдағанды көрсетейін! Ол әлі құлын емес пе...

Бір кезде тұлпардан айрылып қалғаны есіне түскен ол жабырқап, төсегіне барып жатып қалады. Түн бойы көз ілмеген бай қолына жүгенін ұстап, қашып кеткен құлынды іздеуге шығады.

Осы уақытта ауылына оралған Өтежан да әйеліне баймен арада болған оқиғаны әңгімелейді. Әйелі көршісімен бөліседі. Екі әйел білгенді бүкіл

ауыл білді дей бер. Кешікпей Өтежанның жолының болғанын сары молда да естиді.

Ол Өтежанды шақырып алып:

– Сенің қауыннан елу алтын ділда тапқаныңа қуаныштымын. Бірақ сен неге менің үлесімді осы күнге дейін әкелмедің?

– Қожайын! – дейді таңғалған Өтежан. – Сенің не айтып тұрғаныңды түсінбедім. Сен қауынның дәнін өз қолыңмен маған бермеп пе едің.

– Шын, – деп мақұлдайды молда, – мен саған дәнді берсем де, дән егетін жерді берген жоқпын. Жердің ақысына сен маған елу бес алтын ділда беруің керек.

Тауды көтерген адам, молданы да айтысып жеңеді! Жиырма бес ділданы алдына тастай салған Өтежан:

– Осы ақша тамағыңа тұрып қалсын молда, бірақ менің сөзімді есінде сақта:

– Мұндай сараңдығыңмен сен күндердің күнінде сайтанның арқанына түсесің!

Киіз үйден шыққан Өтежан алдында тұрған баяғы қауын сатқан байды көреді.

– Күнім менің! – деп айғайлап жібереді бай. – Бақытың арта түссін! Маған керек адам сенсің. Күтпеген оқиға болды. Мен тұлпардың жұмыртқасын қолымнан түсіріп алдым. Тұлпарым ұстатпай қашып кетті! Оны қайдан іздеу керектігін айтпайсың ба?

– Неге білмеске, білемін, – дейді Өтежан. – Сенің тұлпарың мына киіз үйдің ішінде отыр. Бірақ сен оны тани алмайсың. Ол сақал жіберіп, басына үлкен ақ шалма ораған.

Киіз үйге жүгіре жөнелген бай жерден еңбектеп алтын ақшаларды жинап жүрген молданы көреді.

– Тығылған жерін қара, сайтан алғыр тұлпардың! – деп айғайға басады бай. – Ал мен болсам, сені іздеп жүрмін... Енді менен құтыла алмассың!

Молданың мойнына жүген салып, бай оны киіз үйден алып шығады. Жан айқайға басқан молда қарсылық көрсете бастайды. Ашулы бай оны қамшының астына алады. Байды айналып жүрген молда Өтежан айтқандай жанын алуға шайтандар келген болар деп ойлайды.

– Тұлпар! Тұлпар! Тоқта! – деп айғайлаған бай қамшымен молданы ұруын жалғастырады.

– Шайтан, шайтан! Жіберші! – деп жалбарынады молда.

Олардың айғайына бүкіл ауыл жиналады. Барлығы ішектері қатқанша күледі. Бәрінен көп күлген Өтежан болды.

БАЙ МЕН БАҚТАШЫ

рте заманда кең далада екі кедей ағайынды жігіт өмір сүрген екен. Ағайынды жігіттің үлкені байға жұмысқа жалданады. Баймен екеуі бірін-бірі ренжітпеуге уәделеседі. Егер ренжітсе, екіншісіне малының жартысын беретін болады.

Келісім бойынша бақташы жыл бойы жақсы жұмыс жасайды.

Есеп айырысатын уақыт та келіп жетеді. Қожайын қулыққа басып, бақташыға:

– Ертеңнен бастап таңертеңгісін сиыр сауасың, күндіз тезек тересің, кешкісін менің киімімді жөндейсің.

Бақташы қарсы болып:

– Сен қожайын ақылыңнан адастың ба, мені әйелдің жұмысын істеуге мәжбүрлегенің қалай?

Бай миығынан күліп қояды. Ол осылай бірнеше бақташыны алдап соққан көрінеді.

Жұмыстан бас тартқан бақташы еңбек ақысын ала алмай, үйіне қайтып кетеді.

Ағасының әңгімесін естіген кіші інісі байға жалдануға келеді. Ол да сол шарт бойынша жалдануға келіседі.

Ерте заманда еркектерге әйелдің жұмысын істеу үлкен масқарашылық болатын.

Қожайын оған бағуға бір отар қой береді.

Ол жаздың бір аптап күнінде қойларды далаға айдап тастап, үш күн бойы суғаруға апармай қояды. Содан кейін қойларды өзеннің жоғарғы жағындағы үлкен құлама жарға айдап келеді. Суды көрген қойлар құлама жардан секіре бастайды. Осылайша бір отар қой суға батып кетеді.

Мұны естіген қожайын бақташыға ұрыса бастайды.

Сонда бақташы:

– Қожайын, ренжіген екенсің – еңбекақымды бер!

Уәде бойынша бай бақташыға малдың жартысын беруі керек болатын, бірақ қимайды.

Ол екі қойды сойып, қапқа салып тығып қояды. Мұны байқап қалған бақташы қойдың етін қаптан шығарып алады. Өзі қаптың ішіне жасырынып қалады.

Түннің ішінде бай қапты иығына арқалап алып, бақташыдан жасырын далаға кетіп қалады. Келе жатып өзіне-өзі:

– Мына бақташыдан құтылғаным қандай жақсы болды!

– Жоқ, әлі құтылған жоқсың! – дейді бақташы оның құлағының түбінен сыбырлап.

– Қарғыс атқыр! – деп бай өзінің құлағын кесіп тастайды. Бақташы болса, екінші құлағына сыбырлайды.

Сол кезде бай екінші құлағын да кесіп алады.

Өзеннің жағасына келіп, бай қаптың аузын шеше бастайды. Ішінен бақташы шыға келеді. Бай таңғалғандығын білдірмейді. Ұйықтайтын мезгіл болады.

– Сен жарға қарай жат, – деп ұсыныс жасайды бай бақташыға.

– Жарайды! – деп келіскен бақташы құлама жардың ең шет жағына қарай аяғын созып жата кетеді. Түнде байға білдіртпей басқа жаққа ауысып жатады. Оны суға итеріп жібергісі келген бай өзі жардан құлап, суға кетеді.

АҢЫЗ ЕРТЕГІЛЕР

ҚОРҚЫТ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

Қорқыт жұрттан асқан ақылды, алдағыны болжағыш адам екен. Ол бір жерде байыз тауып отырмай, үнемі дүние кезіп, тіршіліктегі жақсы-жаманды көріп, салмақтап, сынап байыбына жетіп, біліп жүріпті. «Біреу кәрі, біреу жас, біреу бақытты, біреу бақытсыз. Біреу қыршын жас күйінде, біреу қартайып өледі. Жас туып дүниеге келеді, қария өліп дүниемен қош айтысады. Неліктен бұлай?» Бірақ қанша ойланып, толғанса да мұның жауабын таба алмайды. Жасы ұлғайған сайын Қорқыт өлім жайын көбірек ойлайтын болыпты. Өлім түсіне де кіре береді. Бір күні түсінде Қорқыт жапан даланы кезіп келе жатса, көр қазып жатқан бір топ адамға кездесіп, олардан – мұны кімге қазып жатырсындар деп сұрайды. Көр қазушылар:

– Қорқыт әулиені қоюға қазып жатырмыз, – дейді. Осыдан сескенеді де Қорқыт келер күні көр қазылып жатқан жерден басқа, дүниенің екінші бір шетіне сапар шегеді. Бетбақтың шөлін де, Сарыарқаның шетсіз-шексіз мидай даласын да түгел кезеді. Қайда жүрсе де, қайда барса да ұйықтаса-ақ болғаны – түсінде өзіне қазылып жатқан көрді көреді. Қайда барса да жанына тыныштық таба алмаған соң, жер ортасын іздейді. Жер ортасы Сырдарияның жағасы екен. «Жерұйық» осы деп, қазіргі Қорқыт моласы тұрған Сырдарияның жағасына келіп тұрақтайды. Елімнің қайғысына мың да бір дауа осы болар деп, Сырдың суына кілемін төсеп, қобызын тартып отырады.

Қорқыттың ауылы Сырдарияның жағасында болыпты. Асқан күйші, қобызшы Қорқыт үйінде бір күн де отырмай, ылғи ел кезіп, қобызымен күй тартады екен. Күйді құмарланып тартқан сайын, Қорқыттың өлім жайлы қайғысы жеңілдеп, сейіле беріпті. Бір күні түсінде тәңірі аян беріп, Қорқытқа айтыпты:

«Сен өлімді аузыңа алмасаң, саған еш уақытта өлім жоқ», – депті.

Бұдан кейін бірталай заман өтеді, Қорқыт өлімді аузына да, ойына да алмай, қобызын тартып, ел аралап жүре беріпті. Күндердің бір күнінде, бір ауылда отырса, байлаулы тұрған өгізі далаға қашып барады екен. Өгізін қуып жүріп: «Мұны өлсем де ұстамай қоймаспын», – депті. Осы сөзді ашу үстінде айтарын айтса да, қатты өкінеді, шошиды. Түс көргеннен бері, міне, өлімді бірінші рет аузына алып отыр, енді өлім тырнағына ілінгені ме?! Жоқ, бұл жерден кету керек! Астына желмая мініп желдіртіп, дүниенің төрт бұрышын кезіп кетеді. Күнбатысқа да, күншығысқа да, Сарыарқаға да, құбылаға да барады. Барған жерінің бәрінде де өзіне қазылып жатқан көрді көреді. Көр қазғыштардан «Мұны кімге қазып жатырсыңдар?» – деп сұраса, олар: «Қорқыт әулиеге», – деп жауап береді. Қайда барса да, алдынан Қорқыттың қазулы көрі шығады. Қазулы көрден өзіне құрылған өлім торынан қайтсе құтылмақ? Дүние кезіп жүріп, өлім құрығынан құтылмасын білген соң, Қорқыт өзінің туған жері, сүйікті мекені – Сырдарияға қайтып келеді.

Еліне келесала, Қорқыт желмаясын сойып, оның терісімен қобызының сыртын қаптайды. Құрғақ жерде тұрса, бір күні ажал жетіп келер деген қауіппен бір қырмызы масаты кілемді алып, Сырдарияның суына төсеп, сонда қобызын тартып отыратын болыпты. Өзінің дүние кезгендегі арманын да, өлімнен қашқан қайғысын да, өзі көрген жақсылық-жамандық жайларын да қобызында ойнаған ғажап сұлу күйлерімен жеткізіп баяндайды. Қорқыт күй тартқанда, бүкіл дүние, жан иесі түгел құлақ түріп, аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатып, ұйып тыңдапты. Сырдария ағысын тоқтатыпты, үстіне төселген Қорқыттың кілемі суға не ағып, не батып кетпей, көп заман су ортасындағы кемедей қалқып тұрып алып, Қорқытқа өлім келтірмейтін арал болыпты.

Қорқыт Сырдарияның көз жасындай суына қарап отырып: «Өлім мені қанша қуса да, мен оны бұл жерге келтірмеспін», – деп, қобызын үздіксіз тарта беріпті. Қорқыттың күңіренген күйлерін балқып тыңдаған ажал да бұған жақын келе алмапты. Қорқыт осылайша күндіз-түні ұйқы көрмей, қобыз тартып өліммен алысыпты. Көп замандар бойы үздіксіз қобыз тартқан Қорқыт бірде қалжырап, қалғып кетеді. Қорқыттың ізіне түсіп аңдыған ажал сол кезде қайрақ жылан болып келіп шаққанда, Қорқыт

соның уынан ауырып өледі. Бірақ Қорқыт өлсе де, оның ұзақ заман тартқан қобызының күйлері бір толастаған емес. Қорқыттың моласы Сырдарияның жағасында, Қармақшыдан он сегіз шақырым жерде, бір белестің үстінде тұр. Қорқыттың қобызын сол молаға бірге қойған екен, ол өзінен-өзі мұңды күй тартып, Қорқыттың өзін тыңдағандай сарнап тұратын болыпты. Қасынан өткен жанға әрдайым «Қорқыт», «Қорқыт» деген мұңды үн естіледі екен.

Қорқытты тыңдаған барлық ел, барлық әнші, күйші, ән мен күйді, қобызды ойнауды Қорқыттан үйреніпті, алғашқы қобызды Қорқыт жасапты.

Халқымыздың сүйікті өнер жұлдызы, дүниежүзіне аты кеңінен мәлім скрипкашы Айман Мұсаходжаева жас шәкірттерімен шет елдерде гастрольде жүргенде, ондағы әйгілі музыканттардың бірі:

– Бұл қандай аспап? – деп сұрапты қобызды көрсетіп.
– Бұл – «қобыз» деген аспап. Скрипканың атасы, – деп жауап беріпті Айман Қожабекқызы.

Шетелдік музыкант таңданып, басын шайқапты.

ртеде Мадан деген хан болыпты. Хан болған соң, оның қырық уәзірі болады ғой. Бір күні хан уәзірлерімен мәжілістес болып отырып:

– Уәзірлерім! Сендер қырқың да асып туған ақылды, данышпан едіңдер. Мен сендерді бір жұмысқа жұмсаймын. Сендер маған дүниедегі адамның жаманын, құстың жаманын және шөптің жаманын тауып әкеліңдер. Он бір ай уақыт беремін. Сол он бір айдың ішінде тауып келмесендер, жазалы боласыңдар! – дейді.

Хан бұйырған соң, амал жоқ! Уәзірлері өзара ақылдасып, іздеуге кіріседі.

Талмай іздеп, азап шегіп, шеңгел деген шөпті тауып: «Өзі тікен, арасынан жүрсе, киім жыртады. Мал да жемейді екен. Шөптің жаманы осы ғой», – деп шеңгелді алады. Қырғауыл деген құсты тауып: «Үстінде жүні жоқ. Ұсқыны келіссіз. Құстың жаманы осы екен», – деп, қырғауылды атып алады. Енді, адамның жаманын таба алмай, қиналып келе жатса, таудың етегінде, үстінде жыртық тоны, басында тері тымағы бар, бір адам бес-он қойды бағып жүр екен. Уәзірлер «Адамның жаманы, сірә, осы болар-ау», – деп тұрғанда, әлгі адам:

– Уа, мырзалар, жол болсын! – дейді.

Уәзірлер ханның сондай бір жұмысқа жұмсағанын, шөптің, құстың жаманын тауып, ал адамның жаманын таба алмай жүргендерін айтады.

Жаман тұрып:

– Түсінікті! Адамның жаманы керек болса, мен боламын, – дейді.

– Олай болса, жарайды, – деп, «жаманды» аттың артына мінгестіріп алып, ханға жөнеледі. Ханға келе жатып, Жаман:

– Адамның жаманын тауып алдыңдар, бірақ шөптің жаманы мен құстың жаманын таба алмаған екенсіңдер. Шөптің жаманы – қарақоға, құстың жаманы – сауысқан еді, – деп, уәзірлерге қырғауыл мен шеңгелді тастатып, олардың орнына қарақоға мен сауысқанды алдырады.

Уәзірлер мәнісін сұраған екен.

– Хан алдында айтам, – деп, жаман жауап бермепті. Уәзірлер келген соң, хан олар әкелген адамға қарап:

– Әкелген адамдарың жарайды. Қазір аспазшыға апарыңдар. Көже мен нанға тойғызсын. Ертең ортаға алып, тамаша етеміз, – деп, жаманды ас үйге жібертеді. – Бірақ – дейді хан, – құстың жаманы мен шөптің жаманын таба алмаған екенсіңдер. Құстың жаманы – қырғауыл, шөптің жаманы – шеңгел еді. Осыны білмедіңдер ме? – деп, хан уәзірлерге қатулана бастайды.

Сонда уәзірлер:

– Тақсыр! Айтқаныңыз дұрыс! Біз, шөп жаманы деп, шеңгелді, құс жаманы деп, қырғауылды алып едік. Бірақ жолшыбай әлгі жаман: «Шөптің жаманы – қарақоға, құстың жаманы – сауысқан», – деп, бізге оларды тастатып, қарақоға мен сауысқанды алдырды, – дейді.

Хан бөгеліңкіреп:

– Е, жаманның не білгені бар екен? Шөптің жаманы – қарақоға, құстың жаманы – сауысқан екенін қайдан біледі? Алып кел! Сұралық, – деп, бұйрық береді уәзірлерінің біріне.

Жаманды ханға алып келеді. Хан жаманның бетіне қарап:

– Мен құстың жаманы – қырғауыл, шөптің жаманы – шеңгел деп ойлаушы едім. Сен оларды уәзірлерге тастатыпсың. Неге шөптің жаманы – қарақоға, құстың жаманы сауысқан болады? – деп сұрайды.

– Тақсыр хан! Елу жасқа келіп жаман болған жоқпын, жасымнан-ақ жаман едім. Өмірім отын, су тасумен кісі есігінде құлшылықта өтті. Сол уақытта шеңгелді әкеліп отқа жақсам, кешке жаққан отым ертеңіне дейін, сексеуілдің шоғындай жайнап жататын еді. Сол уақытта: «Киім жыртып, мал жемейтін шеңгел, отын болып, пайдаға асады екен-ау?» – деп, ойлаған едім. Ал енді қарақоғаны алып, отқа жақсам, отқа жанбайтын еді, үрлемесем, жалыны мен шоғы бірге сөніп, күлі бұрқырап, үйдің ішін алып кететін. Отқа жанбаған соң апарып малға салсам, барлық мал мұрнын шүйіріп, жемейтін. Сонан соң: «Қарақоға тіпті пайдаға аспайтын шөп екен», – деп, ойлаушы едім. Қарақоғаны жаман дегенім сондықтан.

Сауысқанды құстың жаманы дейтінім – Қырғауыл жүні жоқ болғанымен адамның пайдасына жарайтын құс. Біреудің сиықсыз болуы оның жаратылысынан. Қырғауылдың айыбы тек сиықсыздығы. Ал, сауысқанның жүні ала болған сияқты, өзі де ала, бірлігі жоқ. Екеуі бірігіп

ұшпаған, екеуі бірігіп қонбаған, адам пайдасына аспайтын құс,— дейді Жаман.

— Сауысқан мен қарақоғаның неліктен жаман екенін айттың. Ал енді өзіңді неге жаман деп ойлайсың? Соны айт, — дейді хан.

— Уа, тақсыр! Менің жасым елуге келді. Мен қатарлылар әйел алып, бала сүйді. Келін жұмсап, қызық көріп отыр. Мен қайда болса, сонда, әлі күнге дейін әркімнің артына мінгесіп, басқа біреудің құлшылығында жүрмін. Енді мен жаман емей, жақсымын ба? — деп, Жаман ханға қарады.

Хан басын шайқап, «Апыр-ай, осы жаман болса жарар еді... Құстың, шөптің, өзінің жамандығына да дәлел айтты. Жарайды», — деп ойлап, өзінің тұлпарын сынап беруін өтінеді.

— Жақсы, сынап берейін, — деп, тұлпарды алып келген соң, Жаман тұлпардың алды-артына қарап:

— Тұлпарыңыздың сипатынан мін таба алмадым. Енді мініп көрсем, — деп, ханнан рұқсат сұрап алып, тұлпарға мініп, есік алдындағы өзеннен әрі-бері өтті де, қайтып келіп: — Тақсыр! Тұлпарыңнан басқа мін таба алмадым. Тұлпарыңыз тек сиырға шатыс екен, — дейді.

— Апыр-ай, оны қайдан білдің? Айтқаның рас. Менің Ақша хан деген құдам бар еді. Соның тұлпар табатын бір биесін қалап алдырғанмын. Бие күні жетіп, құлынды таба алмай, өлер болған соң: «Бие өлсе, өлсін, құлын қалсын» деп, ішін жарып, құлынды алғанмын. Сол құлын осы еді. Әбден отығып кеткенше сиырдың сүтімен асырап едім. Ал, енді сен мұның сиырға шатыс екенін қайдан білдің? — дейді хан таңданып.

— Тұлпардың бөтен мінін таба алмадым. Бірақ тұлпарыңыз судан әрі-бері өткенде, аузын суға малып, артқы аяғын сілкіп өтті. Сиыр күніне қырық суарсаң да, судан айдағанда аузын суға малмай, артқы аяғын сілікпей өтпеуші еді. Тұлпардың сиырға шатыс екенін сонан білдім, — дейді.

Жұрт таңғалып, бір-біріне қарасады.

Хан біраз ойланып отырып:

— Енді менің бір гауһар тасым бар. Ол тастың Сүлейменнің жүзігіндей, Мұсаның асасындай, Дәуіттің қоржынындай қасиеті бар. Сол тасымның қандай қасиеті бар екенін тап, — деп, қазынасындағы тасты алдырып ұсынады.

Жаман тасты қолына алып, салмақтап, шайқап қарап отырады да:

— Сіздің тасыңыз, рас, қасиетті тас екен. Бірақ екі жылдан соң қасиеті бітеді. Тастың ішінде екі ақ қарабас құрт бар. Тасыңыздың пышақ сырты қалыңдығы қалыпты. Сол құрт екі жылдан соң тесіп шығады. Тесіп шыққан соң, тасыңыз пайдаға аспай керегі болмай қалады, — дейді.

Жұрт не дерін білмей, бірсыпырасы: «Бәрібір, екі жылдан соң пайдаға аспайтын болса, тасты жаралық», – депті. Бірсыпырасы «Жаманның сөзіне бола, тастан айырылмайық», – депті. Ақырында, тасты жармақшы болады. Тасты жарып қараса, ішін екі ақ қарабас құрт кеулеп, тесуге жақындап қалған екен.

– Тастың ішінде құрт бар екенін қайдан білдің? – дейді хан.

– Тастың қасиетіндей салмағы да болу керек. Тас жеңілденген екен. Құрт бар екенін сонан білдім, – деп жауап береді Жаман.

– Апырмай, сен жаман болмадың ғой! Қайта, сен бір данышпан болып жүрме? Ал, сен менің өзімді сынашы. Мен неше атамнан бері хан екенмін? – дейді хан.

Жаман:

– Жақсы! – деп, тақта отырған ханның алды-артына шығып, алдына келіп, ханның бетіне тіке қарап тұрып: – Тақсыр ханым! Ақыл-ойың ешкімнен кем емес. Бірақ хандық қара басыңда, қарадан туып хан болғансың. Атаңда хандық жоқ, – дейді.

Жаман сөзін бітірмей, хан сөзін бөліп:

– Жоқ, қате айтасың! Мен жеті атамнан бері ханмын. – Өзімді қойғанда да алты атамды қайда жібересің? – деп зекіреді.

Жаман абдырамайды.

– Жоқ, тақсыр! Сіздің қара басыңыздан басқа жеріңізде хандық жоқ! Сіз нағыз наубайдың баласысыз, – дейді. Хан не дерін білмей, халыққа қарап:

– Апырым-ау, мына жаман не дейді!? Халқым, мен хан баласымын деп жүр едім, шақырыңдар анамды! Ол өмірге біреудің қанын жүктеп барып, тәңірі алдында қара бет болмасын, не де болса шынын айтсын. Әйтпесе, ашумен мына Жаманның басын аламын! – дейді.

Шешесі келген соң, хан шешесіне Жаманның сөзін айтады.

Шешесі терең күрсініп:

– Е, шырағым! Жасым сексенге келгенде біреудің қанын жүктеп не қылайын. Бір сыр бар еді, оны тәңірінің өзі білетін еді, мен білетін едім. Мынау жаманың біліпті. Енді айтайын. Атаң сенің Зэрлі хан еді. Менен бұрын 19 әйел алып, кілең қыз тапқаны үшін, бәрінің де ішін жарып өлтірген екен. Соның үшін де «Зэрлі хан» деп халық ат қойып еді. Жиырмасыншы әйел етіп мені алды. Мен де екіқабат болған соң, жалғыз жанымнан қорқып, тәуіптерге қаратып едім. «Сенің ішіндегі қыз», – деді. «Қыз тапсам, мені де өлтіреді ғой!» – деп, көп қайғы жедім. Сол күндерде аспазшы наубайдың әйелі де екіқабат екен. Оның да тамырын ұстатып қарап едім: – «Оның ішіндегі ұл», – деді. Жалғыз жаным үшін сол жерде маған ой келді. Ол әйелді оңаша шақырып алып, барлық мұңымды айтып,

қазынадан табақтап алтын беріп: «Ақыреттік дос болайық. Ұл тапсаң, ұлыңды маған бер. Менің қызымды ал. Бірақ бұл сырды ешкім білмесін!» – деп, жалындым. Әйел табақтай алтын алып, бір жағынан мені аяп, сол жерде уәдесін берді.

Туар кезімізде Зәрлі хан аңда еді, екеуміздің толғағымыз бір күнде келіп, бір сағатта босанып, сырды ешкім білмесін деп, басқа біреуді де жолатпай, біріміздің баламыздың кіндігін біріміз кесіп, сол қолыммен қызымды беріп, оң қолыммен алған шырағым сен едің!..

Енді бұл күнде мына жаманың оны біліпті. Сыр ашылуға тәңірі жазса, не шарам бар?! – деп, сөзін аяқтай алмай, шешесі жылап жібереді.

Хан:

– Сөз тапқанға қолқа жоқ. Олай болса, мен таққа лайық емес екенмін, осы оқиғаны оймен білген сіз лайықты екенсіз, – деп хан тағынан түсіп, тақты жаманға береді.

Жаман:

– Жоқ, тақсыр! Кешегі күні «Жаман кісі керек» дегенде, ат артына салып келген жаман едім, бүгін таққа мінбеймін. Сіздің көлеңкеңізде жүрсем де, жарар. Тағыңызға өзіңіз мініңіз, – деп болмайды.

Хан таққа мініп отырып:

– Апырмай, тақсыр, менің наубайдың баласы екенімді қайдан білдіңіз? – дейді. Сонда Жаман:

– Мен жаман-жақсы болсам да үйіңізге келген қонақ едім. Хандардың ішер асы – жал мен жая аузыңызға түспей, нан, көже түсіп, мені келісімен аспазшыға жібердіңіз. Салтыңызға тарттыңыз. Сіздің шынжырлы, атаулы хан емес екеніңізді содан байқадым, – дейді. Жиналған жұрт таңғалады.

Сол күйінше хан тағы да хандық құрыпты. Жаман оған жақсы уәзір болыпты. Ханға ақылымен, тапқырлығымен жағып, қырық уәзір шетте қалыпты.

Күндердің күнінде, Жаман сыртқа шығып тұрса, қаланың ортасында тігулі алты қанат ақ боз үй тұр екен. Төңірегінде – қаптаған кісі. Үйге кіруге кезек күтеді. Жаман қайтадан үйге кіріп, ханнан:

– Бұл не жиын? – деп сұрайды.

Хан сонда:

– Қалада, қара болса да, байлығы менімен қатар Уалы дейтін бай бар. Сол Уалының Меңді дейтін қызы 15 жастан күйеу таңдап: «Өзімнен ақылы артық кісіге тием» деп, жиырма жылдай отырды. Қазір отыз бесте. Бұған дейін ешкім онан артып, оған күйеу бола алған жоқ. Бәрі де барып, қызға жауап қайтара алмай, қайтып кетеді. Ол жиын қызды жеңіп аламыз деп, жүрген бай, мырзалардың жиыны, – дейді.

Жаман: «Мен де барып көрсем қайтеді?» – деп ойлап, кешке жұрт орынға отырған соң, жайлап қыздың үйіне барады. Есікті қаққан екен, бір әсем келіншек шығып:

– Нендей жұмыспен келдіңіз? – деп, сұрайды.

– Менің жұмысым сенде емес, қызда. Бар, қызға айт! – дейді Жаман.

Келіншек күліп, қызға барып:

– Бикеш-ау, күйеу таңдаймын деп, сен де жұртты басындырып болдың-ау! Адам көргісіз бір жаман кісі сенде жұмысым бар, – дейді. Сенен ол дәме етіп келген, білем! – деп, қалжыңдайды.

Қыз жымыып күліп:

– Ол түрге жаман болғанмен, қандай кісі екенін қайдан білесің? Мынаны алып барып бер, – деп, жеңгесінен гауһар, пышақ, тәрелке және қайрақ тас беріп жібереді.

Жеңгесі ол заттарды апарып берген соң, Жаман қолына алып қарап тұрады да:

– Бар, мұның, құралын әкел, – дейді.

– Ойбай! Әлгі жаманың: «мұның құралын әкел» дейді, – деп, жеңгесі қызға қайтып барады.

Қыз:

– Жарайды, – деп, қыз жеңгесіне балға мен төс береді.

Жаман балға мен төсті алған соң қайрақты төске қойып, балғамен ортасынан бөледі. Тәрелкені уатады. Пышақты жетесінен сындырады. Гауһар тасты қақ жарады да:

– Мә, бикешке алып бар! – деп, келіншектің қолына береді. Сынған заттарды көрген соң қыз ұшып тұра келіп:

– Сол адам шайтан болмай, адам болса, менің тап баратын кісім. Шақыр мұнда! – дейді.

Жеңгесіне дерін білмей, Жаманды шақырып келеді. Қыз оны құрметтеп қарсы алады...

Бұрын да талай бай балалары, хан балалары келеді екен. Бәріне де қыз манағы заттарды береді екен. Бәрі де: «Менің үйімде пышағым жоқ па, болмаса қазынамда гауһар тасым жоқ па, я тіпті, қайрақ таба алмай жүрмін бе?» – деп, ашуланып қайтып кетеді екен.

Тап сол күні қыздың ағалары ақылдасып: «Бұл қалай болды? Осы қыз отыз беске келді. Күйеу таңдап, әлі біреуге тиген жоқ. Сірә, оның басқа бір сүйгені бар шығар? Ондай адамы болса, ұстап алсын», – деп, қарауыл қойыпты. Таң атқан соң, Жаман қыздың үйінен шығып кетіп бара жатса, қарауылдар оны ұстап, байдың балаларының қолдарына апарып береді. Бай балалары Жаманды дірдектетіп ханға апарып:

– Мына уәзірді ұстап алдық. Бізді келмей жатып басынды! – дейді.

Хан Жаманды оңашалап, сұрайды.

– Қыздың үйіне бардың ба?

– Жоқ!

– Мыналар ұстап алдық дейді ғой?

– Олар өтірік айтып, бәле жауып жүр, мені даладан ұстап алды.

Хан:

– Мен сенің ақылыңды сыйлап, астымдағы тағымды да беріп едім. Тақты өзің алмаған соң, ең жақын уәзірім қылып едім. Уалы маған олардан қымбат емес. Шыныңды айт. Қызды алып берем, – десе де, Жаман шынын айтпайды.

Хан ашуланып, жендеттерге Жаманды дарға асуға әмір қылады. Жендеттер хан бұйырған соң, Жаманды дарға апарып, мойнына тұзақ салып, дардың жібін тартып, жоғары көтереді. Жаман иманын айтып, қырылдап, енді демі бітуге айналғанда, көпті жарып, ақ боз атты, ақ киімді, бетіне перде жапқан бір кісі келіп, қылышпен дардың жібін кесіп жібереді де, сұлап жатқан Жаманның көкірегіне қылышын көлденең тастап, жайына кетеді. Жаман біраз қырылдап жатып, есін жиған соң, жендеттер тағы да дарға тартайын деп ыңғайланғанда: «Мені енді ханға апарындар», – деп өтінеді.

Жендеттер ханға Жаманды қайтып алып келген соң, хан:

– Бұл кезге дейін неге өлтірмедіндер? Менің бұйрығымды екі етесіндер ме?! – деп ақырады.

Жендеттер болған оқиғаны айтып, ас десе, әлде де дарға асуға әзір екенін білдіреді. Енді хан Жаманға:

– Маған барам деп неге айттың? Әлде манағы айтпаған шыныңды айттайын деп келдің бе? – дейді.

– Иә, тақсыр, шынымды айтайын деп келдім, – дейді Жаман.

– Онда Уалы байдың қызының үйіне барғаның рас па еді?

– Рас еді.

– Алам деп, уәде беріп пе едің?

– Беріп едім.

– Ендеше, мана неге айтпадың?

– Тақсыр! Мана айтпаған себебім: мен барып, Уалы байдың қызына сырттан хабарласқанда, ол маған бір тәрелке, бір қайрақ, бір пышақ, бір гауһар тас беріп жіберді. Ол: «Қайрақтай болып езілгенше, тәрелкедей болып уатылғанша, пышақтай болып, басы кесілгенше сыр айтпайтын кісі, мына гауһар тастай жарып мені алады» дегені еді. Сол сырды: Пышақтай болып басым кесілгенше айтпаспын!» деп, пышақты жетесінен сындырып, «қайрақтай езілгенше!» деп қайрақты уатып, «тәрелкедей

уатылғанша!» деп, тәрелкені қиратып, «гауһар тастай жарып, сені алам!» деп, гауһар тасты қақ бөліп, уәде беріп едім. Сол себепті мана шынымды айтпап едім. Қыздың өзі мені аяп, ақбоз атқа мініп, бетіне перде жауып келіп, дардың жібін қиып, көкірегіме көлденең қылыш тастап кеткені: «Мен үшін кінәсіз өлме, ерлігіңді көрдім. Қылыш үстінде серт жүрмейді деуші еді, антыңды қайтып ал» дегені еді. Өзі рұқсат берген соң, шынымды айтып отырмын, – деп Жаман сөзін аяқтады.

Хан Жаманның сөзінің шындығына көзі жетіп, ел жинап, отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, қызды Жаманға алып береді. Жаман тапқырлығымен ханға жағып, екеуі дос болыпты.

Бір күні қырық уәзір кеңесіп отырып: «Бұл Жаман біздің жаман кісі іздегенде, ат артына мінгестіріп алып келген жаманымыз еді. Бұл күндерде хан оны өзіне жақсы дос қылды. Қыз әперді, бізді есепке алмайтын болды. Қой, бүйтіп болмас! Біз бұл екеуін араздастырайық. Ханға Жаманның әйелін мақтайық, үйіне қонаққа апарып көрсетелік. Сөйтіп, екеуінің арасына от жағалық» деседі. Уәделері бойынша Жаманның әйелін ханға мақтайды.

– Тақсыр, шынында ол әйел сізге лайық әйел! – деп, ханды азғырады.

Хан Жаманның үйіне барып, өз көзімен әйелді, оның тәрбиесін көрген соң: «Шынында, маған лайық әйел екен» деп ойлап, үйге қайтып келіп, қырық уәзірімен кеңеседі.

– Ойда жоқты ойға салған сендер едіңдер. Енді сол әйелді алуға маған қандай айла тауып бересіңдер? – дейді. Уәзірлер кеңесіп:

– Жақсы, тақсыр! Жаманды шақыр! Біз оны «Барса келмеске» жұмсайық. Сонда ол өлер, ол өлген соң, бос әйелді сіз алмай, кім алар дейсіз! – дейді.

Жаманды шақыртуға хан бір жігітті жібереді. Жіберген жігіті барып, үйден сығалап қараса, төрде төсек үстінде Жаман жатыр. Әйелі төрдегі шар айнаға қарап, өз көркіне өзі таңғалып, Жаманға сөйлеп отырады:

– Мен осы тәңірінің ісіне таңмын. Әркімді өзінің қатарына қосса еді. Арасы жер мен көктей адамдарды біріне-бірін қосып қойған, тәңірінің құдіреті күшті-ау! – деймін. Өзіме қарасам, он төртінде туған ай сияқтымын, саған қарасам, суы біткен көлдей, қара майы біткен шелектейсің.

Жаман басын көтеріп алып:

– Жоқ, олай емес! Атамыз адам бейіштен қуылып, шығып бара жатқанда, тәңірі: «Е, Адам. Бейіш сен үшін жаратылып еді, шайтанның азғыруымен шығып барасың, енді бейіштен қалағаныңды алып кет», – деген еді. Сонда Адам: «Тәңірі! Сенің қандай затыңның қадірлі екенін қайдан білейін?» деген соң: «Адамзатқа пайдалы үш затым бар. Біреуі – қыдыр, біреуі – бақыт, біреуі – ақыл, осының бірін ал» деген екен тәңірі. Сонда

адам ақылды алыпты. «Ақыл тұрмаған жерде біз де тұра алмаймыз», – деп, қыдыр да, бақыт та ақылға табынған екен. Сол сияқты, сен қазынаңдағы қызыл алтын едің. Мен ақыл едім. Менің қаралығыма, я қарттығыма қызығып тиген жоқсың, ақылыма тидің, – деп, қарқ-қарқ күледі.

Әйелі Жаманның сөзіне күліп, артына қарағанда, пердесі ашулы екен, есіктен кіріп келе жатқан жігіт оның жүзін көріп, есінен танып, құлап қалыпты. Сол жерде бетіне су бүркіп жіберіп, тұрғызып алып, жұмысын сұрайды. Жігіт келген жұмысын айтып, ханға қайтып келген соң, хан:

– Сен кеткелі көп уақыт болды, сен мұнда жұртты иіріп отырғызып кеттің, – дейді.

Жігіт басынан өткен оқиғасын айтқан соң, әуелде әйелге ғашық хан, онан сайын ынтық болады.

Жігіт кеткен соң, Жаман:

– Ханға барайын ба? – деп, әйелімен ақылдасты.

Әйелі:

– Бар, сені «Барса келмеске» жұмсарын көптен-ақ сезгенмін. Риза бол, бірақ жолға жұлқынған жүйрік, жылжыған жарға мінбе, жылқыдағы ең семізді мін. Қырық уәзір сені үш күнділік жерге шығарып салар. Олардың қарасы үзілген соң, сен де қайт. Орман ішіне апарып атыңды сой да, етін алып кел. Соны қорек қылып, жата береміз, – дейді.

Жаман ханға келген соң, хан сөз бастайды:

– Мен сені бір ұзақ сапарға жұмсаймын. Жұмсағанда, сенің ерлігіңнен үміт етпеймін, ақылыңнан үміт етемін. Барсаң, айтамын, – дейді.

– Жақсы, барайын, – деп, Жаман ризалығын байқатады.

– «Барса келмес» дейтін жерде інжілі қой дейтін қой бар», – деп айтады. – «Бір түгі алтын, бір түгі күміс. Сойса, терісі бір адамға тон» дейді. Соның терісін үстіме кигім келеді. «Інжілі үйрек деген үйрек бар, қанаты күміс, басқа жері алтын» дейді. Соны тәж қып кигім келеді. «Дәудің інжілі қара арғымағы бар, бір шапқанда жүз шақырым шабады» дейді. Соны мінгім келеді. Міне, осы жұмыстарға барасың, – деп, Жаманды хан кілең өтірікке жұмсайды.

Жаман ханның жылқысынан бір семіз атты таңдап мініп, жолға шығады. Қырық уәзір үш күншілік жерге шығарып салып қайтады. Уәзірлердің артынша Жаман да кейін қайтады. Қаратоғай дейтін орманға апарып, атын сояды. Үйінен көлік әкеліп, етті тасып, тұздап алады. Төсегінің астынан адам бойы жер қазып, күндіз сонда, түнде әйелінің қасында жата береді. Ай өтеді, жыл өтеді.

Бір күні Жаманның үйіне, жеңгесіне көңілхош айтуға хан келеді. Қонақасы жеп болған соң, хан сөз бастап:

– Адамның, шөптің, құстың жаманын әкел дегенде, уәзірлерімнің алып келген Жаманы еді. Жаман болса да, ақылына риза болып, тағымды да беріп едім. Ақылының арқасында, сені де алып еді. Сол ақылынан үміт етіп, бір жұмысқа жұмсай қойып едім, келер уақыты өтіп кетті... Құдайдың әмірі болды ма, деймін... Сені қор қылып, жалғыз тастамаспын, «аға өлсе, жеңге мұра» деген, қолыма алып бағармын, – деп үгіт айтады.

Әйел отырып:

– Е, құдайдың әмірі болса не шара?! Ол келгенде, сенің қолыңда бір қадірлі тас бар еді. Соның тілімен сен ол тасты жарып едің. Жарылған соң ол тас пайдаға аспады ғой. Сол секілді, әр заттың пайдалы уақыты бар емес пе? Кешегі қыз күнімде болса, бір сәрі. Енді мен сол жарылған тас сияқтымын. Саған қызмет етіп жаға алмаспын. Әуре болма, – дейді.

Хан әйелден жеңіліп, үйіне қайтады. Хан шығып кеткен соң, қатын байын шығарып алып:

– Бар, енді ханның жауабын өзің бер, – деп қоя береді. Хан да барып тағына отырады, Жаман да, сәлем беріп, кіріп келеді. Хан абдырап қалып:

– Уа, қашан келіп қалдың? Ал, енді әңгіменді айта бер! – дейді.

Жаман тұрып:

– Әңгіме ұзақ емес. Уәзірлер шығарып салған соң, бір аш арыстан соңымнан қалмады. Мен: «Барса келмеске» барып жауды мұқатқанша, мына жауды мұқатайын!» деп, қылышымды суырып алып, қуып кеттім. Өз аулама апарып, қамап едім, онан шығып кетті. Осы сіздің ордаға кірді ме деп отырмын, – дейді.

Хан не дерін білмейді. Бір қызарады, бір бозарады. Жерге кіріп кеткендей болады. Ақырында:

– Мен айыптымын. Менен бір қателік өтті. Шайтанның азғырғанына ердім. Оған себеп – мына уәзірлер. Бұлар енді я саған, я маған бір қатер қылар. Сен енді іргенді көтер, бөтен елге көш, – дейді.

Жаман риза болып, көшетін болады. Хан бірнеше түйеге жасау, асыл зат арттырып, Жаманды Ақша ханның еліне көшіріп салады.

Жаман Ақша ханның елінде бір қадірлі адам болып тұра береді.

Күндердің күнінде хан Жаманның сөзі көкейінен кетпей, шалқасынан шаңыраққа қарап ойланып жатқанда, қырық уәзір кіріп келеді.

Хан басын көтеріп алып:

– Жау шапты, ел бүлінді, апат соқты. Осыны ойлап табыңдар! Болмаса, жазалаймын, – дейді.

Уәзірлер ақылдасып, өздері таба алмайтын болған соң, Жаманды іздеп барып, оған ханның айтқанын айтады.

Жаман қырық уәзірді құрмет етіп болған соң:

– Жақсы, мен жауабын берейін. Хан мені ойлап, қапаланып жатқан шығар. Қай-қайдағы есіне түскен шығар. Сендерге де өкпесі болса керек. Сөйтіп жатқанда, ханның ордасының күлдіреуішінің бір басы шыққан болар. «Жаман болса, осыған бір нәрсе айтар еді» деп, сынайын деп, сендерге айтқан ғой. Барып күлдіреуішінің басын салып берсеңдер, ханның қызметі тамам болады, – деп кеңес береді.

Уәзірлер ханға келіп:

– Тақсыр! Мына бір күлдіреуішіңіздің басы шығып кеткен екен, соны салып берейік, – деп, рұқсат сұрайды.

Хан рұқсат берген соң, күлдіреуішінің басын салып береді. Хан күліп:

– Мұны кім үйретті сендерге? – деп сұрайды.

Уәзірлер шынын айтады. Хан уәзірлеріне:

– Ол Жаман болса да, қысылғанда айла табатын ақылды, данышпан еді. Әркімнің пайдасына жарайтын еді. Сендер күндеп, ақырында, екеумізді айырдыңдар. Егер де ол сендерге ақыл таппаса, сендер өлетін едіңдер. «Біреуге ор қазба, өзің түсерсің» деген мақал бар, – дейді.

Қырық уәзір ханға жағамыз деп, ханның көңілін аулап, күнде ойын-той жасап жатса да, ханның көңілі сергімеді: Жаманды сағынады. Уәзірінің ешқайсысы Жамандай бола алмайды. Бір күні хан ерігіп, уәзірлерімен аңға шығады. Аң іздеп келе жатып, таудың етегінде қой жайып жүрген бір шалға ұшырап, сәлем беріп:

– Уа, ата, мына таудың басын қырау шалғалы неше жыл болды? – деп сұрайды.

– Бір жиырма жыл болған шығар, – дейді шал.

– Бұл таудың етегін қырау шалғалы неше жыл болды?

– Он бес жыл болды.

– Бұл таудың басынан бұлақ аққалы неше жыл болды?

– Оған да бір он жыл болған шығар.

Хан ойланып тұрып, тағы да:

– Ата, өзіңіз нешеусіз? – дейді.

– Ой, шырағым-ай, жатқанда екеумін, тұрғанда төртеумін.

– Баба, менің қырық асыранды қазым бар, соны білдірмей жүнін жұлып, күйдірмей пісіріп, қан шығармай сойып беретін кісі бар ма? – деп сұрайды хан.

Сонда шал:

– Адамына тап болсаң, айтқаныңнан да артық етер, – дейді.

Хан шалдың жауабын қанағат етіп, атының басын бұрып, үйіне қайтады. Хан үйіне келген соң, уәзірлеріне:

– Мен не дедім, шал не деді? Соны айырыңдар, оны айыруға бір ай уақыт берем. Айыра алмасаңдар, қырқың да өлесіңдер, – дейді. Уәзірлер

сасып, өздері таба алмайтын болған соң, баяғы Жаманға барып, ханның айтқанын айтады. Сонда Жаман:

– Бұл оңай жұмыс емес. Бастарың өлімге байланған екен. Енді болмас, тағы да амал табайын. Сендер, бір ат қалдырып, басқа аттарыңды сойыңдар. Киімдеріңді өртеп, сонымен бір аттың етін пісіріңдер. Мен мына қалған атқа мініп, сендерді ханға жалаңаш айдап барам. Егер де сендер, арланып, қастық етпейтін болсаңдар, мен сендерді хан алдында құтқарып алам, – дейді. Уәзірлер бір ауыздан:

– Ойбай, тақсыр, арланбаймыз! Жанымыз қалса болғаны. Ханымыз бізге қатты өкпелеп жүр, – деп, риза болып, сол жерде отыз тоғыз атты сойып, бір атты қалдырып, сойған аттардың біреуінің етін өздерінің киімін жағып пісіріп, жеп алады. Етті жеп болған соң, соймай қалдырған ала шолақ атқа Жаман мінеді. Қолына құрық алып, жалаңаяқ, жалаң бас уәзірлерді ханға айдап жөнеледі.

Жаман келе жатыр дегенді естіп, хан қырық жігіт ертіп, жібек кілем, жібек шатыр алып, түстік жерден алдынан шығып, жаманды жер бастырмай құрметтеп, жібек кілемге түсіріп алады.

Хан уәзірлерді ұмытып кетеді. Отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап жата береді.

Бір күні уәзірлердің арасында: «Бұл хан өз қызығы өзінде жата берді. Түнеугүнгі сөзін ұмытып кетті білем», – деген күңкіл шығады. Жаман оны естіп, уәзірлерді шақыртып алып, жиған халық алдында:

– Ол шал жұрттан асқан дана еді. Хан оның даналығын сезіп: «Қырық уәзірімді жөнге салып, ақыл айтпас па екен?» – деп, сәлем беріп, тілдескен екен. Ханның: «Бұл таудың басын қырау шалғалы неше жыл болды?» – дегені: «Сенің шашыңа ақ кіргеніне неше жыл болды?» – дегені еді. Шал: «Шашыма ақ кіргелі жиырма жыл болды» депті. Ханның: «Бұл таудың етегін қырау шалғалы неше жыл болды?» дегені: «Сақалыңа ақ кіргелі неше жыл болды?» дегені еді. Шал: «Оған да он бес жыл болды», – депті. Ханның: «Бұл таудың басынан бұлақ аққалы неше жыл болды?» дегені: «Көзіңнен жас аққалы неше жыл болды?» дегені еді. Шал: «Оған да бір он жыл болды», – депті. Ханның: «Ата, өзің нешеусің?» дегені: «Үйіңде неше жаның бар?» дегені еді. Шалдың: «Жатқанда екеуміз, тұрғанда төртеуміз» дегені – «Менің бұрынғы әйелім өліп еді, қазіргі әйелімнің байы өлген. Түнде жатқанда екеу болғанмен, күндіз қойда жүргенде мен өлген әйелімді сағынам. Қазіргі әйелім үйде отырып, өзінің өлген ерін ойлайды» дегені еді. «Жатқанда екеу, тұрғанда төртеуміз» дегені – сол еді. Ханның: «Қырық асыранды қазым бар, соны қан шығармай сойып, білдірмей жүнін жұлып, күйдірмей пісіріп беретін кісі бар ма?» дегені: «Менің ақылсыз қырық уәзірім бар, соларды ұрмай-соқпай жөнге салып беретін

кісі бар ма?» дегені еді. Шалдың: «Адамына тап болсаң, айтқаныңнан асырар» дегені, оның шешуін маған жолдағаны еді. Сендер мені іздеп барған соң, үстеріңдегі киімдеріңді алып отқа жаққаным – білдірмей жұлғаным, күйдірмей пісіргенім, сендерді алдыма жалаңаш, жаяу-жалпы айдап ханға әкелгенім – қан шығармай сойғаным еді. Ал енді осымен ханның жұмысы біткен, – деп Жаман сөзін аяқтайды.

Хан:

– Уәзірлерімнің күнәсін кешірдім. Неше рет екеуіміздің арамызға от салып, сенің қоныс аударып, көшіп кетуіңе себеп болып еді. Сонысына ызаланып: «Өздері әбден жеңілсін, кінәларын мойнына алсын!» – деп едім. Менің тілегім орындалды. Ал, халайық, мен де біраз хан болып, қызық көрдім. Ендігі хандығымды мынау досыма берем. Сіз де, енді тартынбаңыз. Таққа сіз мінетін уақыт жетті. Қалған өмірімде сізге қызмет етіп, сіздің хан болған қызығыңызды көрейін, – деп, Жаманды қолтықтап әкеліп, хан тағына отырғызады.

Елі отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, Жаманды ақ киізге салып, хан көтереді. Жаман Ақша ханның еліндегі үйін көшіріп алады. «Жаман таққа мінген соң, ешбір соғыссыз, бес хандықтың қонысын біріктіріп, ел арасында достық орнатыпты», – дейді.

Әр ханның адамдары өз елінен әділдік таппаса, бұған келіп қосыла беріпті. Сол уақыттан бастап әділдігі үшін, бес ханның елі Жаманға «Аяз би» деп ат қойыпты. Ол әділ болыпты. Тура билік етіпті. Жағдайы нашарларға қамқор болыпты.

Хан болдым деп асып-таспау үшін, бұрын, қой бағып жүргенде киген баскиімін отыратын бөлмесінің маңдайшасына кигізіп, астына «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деп жаздырып қойыпты. Оқта-текте соған қарап ойланып отырады екен.

АЛДАРКӨСЕ МЕН ҚУ ЖАУЫРЫН

Алдаркөсе бір күні келе жатып, қу жауырын тауып алады. Оны қойнына тығып-ап, бір байдың үйіне келіп түседі. Ет асып отырған әйеліне қарап:

– Менің бір шикі етім бар еді, соны қазандарыңызға салып пісіріп алуға бола ма? – деп сұрайды.

Әйел:

– Мақұл, пісіріп ала ғой! – дейді.

Алдаркөсе тұрып:

– Сүйектерің етімді жеп қоймаса?.. – деп, сәл күмілжиді.

Әйел:

– Ойбай-ау, етті ет жейді деген не сұмдық? Егер де етіңді жеп қойса, осы үйдің малы жетеді, біздер бір тоқты төлейік, – дейді.

– Олай болса, жарайды, – дейді де, Алдаркөсе жеңін көлегейлеп тұрып, қазанға қу жауырынды салып жібереді.

Біраздан соң барып: «Піскен шығар», – деп Алдаркөсе қазаннан құр қу жауырынды суырып алады. Содан соң әйелге қарап: – міне, жаңа айтып едім ғой: «Жеп қояды!» – деп. Міне, қараңдар, жеп қойыпты! Ал енді беріңдер тоқтымды! – дейді.

Байдың әйелі айтқан сөзінен тана алмай, шарасыздан Алдаркөсеге бір тоқтыны беріп жібереді.

Алдаркөсе: Байдың әйелін алдағаным жетер! – деп, тоқтысын жетелеп, тағы бір байдың аулына келеді. Байға жолығып:

– Байеке, ассалаумағалейкүм! Қалай, аман-есенсіз бе? Бала-шағаңыз аман ба? – деп сұрайды.

– Құдайға шүкір! – дейді бай жуан қарнын тыр-тыр қасып тұрып.
– Е, Алдаркөсе, жол болсын! Бұл тоқтың не?

– Е, әлей болсын, бай! Тоқтының несін сұрайсыз? Кедей болған соң, көрген күнің осы да! Пәленше бай осы тоқтымды былтыр алып еді, содан бүгін алып келе жатырмын. Айтпақшы, тоқтымды қойыңызға қосуға бола ма? – дейді байға қарап.

– Мақұл, қоса ғой, – дейді бай.

– Қойларыңыз тоқтымды жеп қоймаса?.. – дейді Алдаркөсе күмілжіп.

– Ой, Алдаркөсе, қойды қой жейді деген не сұмдық? Сандырақтамай, жібер әрі тоқтыңды қойға қосып! Жесе, сол тоқтыңды жеген қойдың бәрін мен саған берейін! – дейді бай кейіп.

– Ә, олай болса, мақұл, бай! – деп, Алдаркөсе тоқтысын қойға қосып, өзі байдың үйіне келіп қонып жатады.

Алдаркөсе түнде бір ұйықтап тұрып, байға білдірместен қорадағы көп қойға барып, өзінің тоқтысын ұстап сойып, қанын әр семіз бойдақ қойлардың аузына жағады; сөйтіп, сойған тоқтысының етін итке тастап, үйге қайтып кіріп, жатып қалады. Таң атып шыққан соң, тұрып, тамақ ішіп болып, Алдаркөсе байды ертіп қойға барса, көсенің тоқтысы жоқ. Бай олай-былай қараса, бірталай қойдың аузы қан-қан екен.

– Е, байеке, мен сорлының айтқаны әр уақытта да келетін! Кеше-ақ айтып едім ғой: «Қойларың тоқтымды жейді!» – деп, осыны біліп айтып едім, – дейді.

– Ой, құдай-ай, бұл не сұмдық? – деп, бай таңырқап, аузы қан болған он қойын ұстап, қосақтап, Алдар көсенің алдына салып береді.

Алдаркөсе көңілі тасып, кетіп бара жатып:

«Ой, қу жауырыным – бір тоқты,
Бір тоқтым – он бойдақ... –

деп өлең айтып, аулына қайтып мұратына жеткен екен.

ЖИРЕНШЕ МЕН АЛДАР

Алдаркөсе және оның тұстасы Жиренше шешен бір ханның қарауында болыпты. Алдар айлалы, сөзге ұста адам екен.

Бір кездері хан мен бидің қате істеген билігін тауып, Алдар ел алдында олардың қадірін төге бастапты. Хан Алдаркөсені елден жоймақ болып, билеріне ақыл салады. Сондағы билерінің тапқан амалы: «Ауыр сұрақ қоялық! Сұрақты тапсаң, ат басындай алтын береміз!» – делік. Таппаса, елден қуалық», – деп уәделесіпті.

Көсенің қасында екі шал серігі бар екен. Бірінің сақалы ақ, шашы қара, екіншісінің сақалы қара, шашы ақ, Алдардың өзі көсе екен.

Хан: – Ал, енді оған қандай сұрақ қоярсыздар? – дейді.

Билері:

– Бірінші, көсе не үшін көсе болды – мұны тапсын. Екінші, көсенің бір серігінің сақалы ақ, шашы қара, ол не үшін бұлай болды – соны тапсын. Үшінші, бір серігінің сақалы қара, шашы ақ, ол не үшін бұлай болды – мұны тапсын, – десіпті.

Бұл сұрақтарды шығарған Жиренше шешен екен.

Хан Жиреншеге:

– Осы үш адам ертең менің алдымда жауап берсін, соны жеткіз! – деп, бұйрық қылады.

Жиренше әлгі екі шалды тауып, оларға көсені қосып, үшеуін ханның ордасына әкеледі. Оларға жақындағанда, Жиренше:

– Ханның ордасы анау. Ханға барып, жауап бересіндер, – деп, өзі жүріп кетеді.

Көсе шалдардан:

– Хан бізді неге шақырды, білдіңіздер ме? – деп, сұрайды.

Шалдар, білмедік деп, жауап береді.

Сонда көсе:

– Білмесеңіздер, мен үйретейін: хан бізден ауыр сұрақ сұрайды. Тапсақ, бір дорба алтын береді. Таппасақ, дарға асады; болмаса, елден айдайды, – дейді.

Шалдар көседен:

– Ханның сұрайтын сұрағының жауабын бізге үйрет, алтынды сен ал, – деп жалынады.

Көсе мақұл көреді.

Көсе ханның сұрайтын сұрақтарын серіктеріне айтады да, бірінші шалға үйретеді: «Менің сақалымның ағарғаны – қайғым көп: сақалым қайғының қарсы алдында тұрады. Шашым бөркіммен қапталғандықтан, еш нәрсені байқамай, қара күйінде қала береді», – дерсің. Хан: «Не қайғы көрдің?» – десе, былай де: «Әйел шайпы, ұл тентек – екеуледі, ей, ханым! Өтпес пышақ, жүрмес ат – төртеуледі, ей, ханым! Ер қартайды, мал тайды – алтауы, ей, ханым! – дерсің», – депті.

Көсе екінші шалға үйретеді: «Менің шашым анамнан туғанда бірге шыға туған емес пе? Бұл сақалым жиырма жасқа келген соң шықты емес пе? Жасы үлкен шаш бұрын ағармай қайтеді. Егер сақалым жиырма жас-тан бастап, шыққаны қате болса, елімнен сұра» дерсің, – депті.

Сөйтіп, бұл үш жауапкер Жиреншенің шақыруы бойынша ханға келеді. Хан:

– Үшеуіңнен сұрақ сұраймын; сұрақты дұрыс тапсаңдар, үш дорба алтын беремін, таппасаңдар, елден шығасыңдар! – дейді де, Алдарға:

– Көсе, сенің не сақалың, не мұртың жоқ, бұған не себеп? – дейді.

Көсе: – Бөксем әкеме, кеудем шешеме ұқсаған, – депті.

Хан: – Сенің шашың қара болса да, сақалың ақ, сенің сақалың қара, шашың бұрын ағарған, – бұған қандай себеп болды? – дейді.

Бұлар көсенің үйреткен сөзін айтады.

Хан үшеуіне үш дорба алтын тастайды. Көсе барлық алтынды ханның көзінше өз дорбасына салып алып, көтеріп кете береді.

Бір кезде ордаға Жиренше келіп:

– Жауапкерлер келді ме? – деп, сұрайды.

Хан:

– Келіп, жауап беріп, құтылып кетті. Шалдарға тиісті алтынды көсе менің көз алдымда өз дорбасына салып, алып кетті, осыдан ақылды көсенің үйреткені білінді, – дейді.

Қу көсе шалдарға обал қылған екен! Ең болмаса, сол алтынның жартысын сөзбен жеңіп алайын, – деп, Жиренше көсенің соңына түседі. Үйлеріне жеткізбей, қуып жетіп, көседен сұрақ сұрайды:

– Жер ортасы қайсы? Ел ортасы қайсы? Әділет бұйрығы қайсы? – дейді.

Көсе:

– Жап-жақын еді ғой, – деп, мойнын соза беріп қарап, – биеке, атыңызға мініп тұрып айтайын, бойым жетпей тұр, – дейді.

Жиренше түсіп, атын береді. Көсе атқа мініп, аулағырақ бір төбеге шығып тұрып:

– Жер ортасы да осы екен, ел ортасы да осы екен. Бізді айдағанда сен атты, біз жаяу едік. Енді мен атты, сен жаяусың. Әділет бұйрығы дегенің осы екен, – деп, атын бір ұрып жүре беріпті.

АЛДАРДЫҢ ШЫҚБЕРМЕС ШЫҒАЙБАЙҒА ҚОНАҚ БОЛҒАНЫ

ол баяғы ерте заманда, ешкі құйрығы келте заманда Шықбермес Шығайбай дейтін бай болыпты; төрт түлігі сай, көңілі жай болыпты. Сол Шықбермес Шығайбай үйіне ешкімді қондырмайды екен. Қондырса, дәм бермейді екен.

Заманының деген сараңы, өзі тойса да, көзі тоймайтын бай екен. Үйіне кісі келсе, оның жауабы:

– Шық, әй! – екен.

– Осыдан жұрт оны, Шығай деп атап кеткен екен. Шықбермес Шығайбайдың атын «шық, әйін» естімеген ел болмапты.

«Тастүлек болса да, дәмін татам!» – деген талайлардың тауы шағылған екен.

Бірақ «Алдар қу, Алдардың алдамайтыны, жалмамайтыны, арбамайтыны жоқ!» деген атақ та ел-елге жайылады, ел аузындағы мәтелге айналады. «Әй, Алдарың қанша қу болса да, Шықбермес Шығайбайды алдай алмас!» – дейді екен жұрт. Осы сөз Алдарға жетеді. Шықбермес Шығайбайдың атын Алдар да естиді екен.

«Шықбермес Шығайбайды мырза байға айналдырмасам, Алдар деген атым құрысын!» – деп, Шықбермес Шығайбайдың атын жою үшін Алдар сапарға аттанады. Күні-түні жүріп, Шық бермес Шығайбайдың елін іздейді. Ақырында, елден іргесін аулақ салып, айдалада жалғыз үй отырған Шығайбайдың үйіне келеді.

«Шықбермес Шығайбай, атың жаман, жұрт айтатын салтың жаман! Не істеп отыр екен қу!» – деп, аттан абайлап түсіп, Алдар байдың жабығынан сығалайды. Сығаласа, Шығайбай қазы айналдырып, бәйбішесі қамыр илеп, тоқалы бас үйтіп, қызы тырнаның жүнін жұлып отыр екен. «Осыдан дәм татпасам, Алдар атым құрысын!» – деп, көсе жылмаң етіп үйге кіріп келеді.

– Кеш жарық!

Бұлар да жылдам екен, Алдар «кеш» дегенді айтып болғанша, қолдарындағы асты астарына жасырып: Шығайбай қолына таспа, бәйбіше – ұршық, қызы тігіліп жатқан көйлекті, тоқалы көсеуді алып, түк білмегенсіп отырыса қалады.

«Әй, әккі болған неме екенсіңдер, мызғымас қу екенсіңдер!» – дейді Алдар ішінен. Амандасқансып, қол алысқансып, байға сүйкене барып, төр алдына отырып алады.

«Әй, көсе екенсің! Жұртты құртқан қу ма екенсің? Жүрісің жылмаң екен. Жырыңды болған сұм ба екенсің? Қу болсаң да, сұм болсаң да, менен түк те тимес!» – дейді бай ішінен.

– Қайдан жүрген қусың? Қайда барасың? Не естіген-білгенің бар?– дейді бай Алдарға.

Алдар көсе:

– Көргенімнен айтайын ба, естігенімнен айтайын ба? – дейді.

– Естіген жалған болар, көргеніңнен айт, – дейді бай. Алдар көтеріле түсіп, күлімдеп, желдірте жөнеледі.

– Көрген-білгенім көп! Жолда келе жатып, үлкен сары жылан көрдім, жуан-дығы тап өзіңнің астындағы қазыдай.

Артық-кем қып асырмай,
Шын айтқанда жасырмай,
Таспен ұрып жібердім,
Тоқалдың астындағы басындай.
Былш ете түсті иленіп,
Бәйбіше астындағы қамырдай.
Өтірік болса, сақал жұлынсын,
Қыз астындағы тырнадай.
Бәрін де осының көріп келдім,
Асыңды қылшы ұрламай! – депті.

Осыны айтқаннан кейін бай:

– Шоқ түссін тіліңе! – деп, астындағы қазысын лақтырып тастайды.

– Тілің тасқа болсын! – деп, бәйбіше астындағы қамырын лақтырады.

– Жағыңа жылан жұмыртқаласын! – деп, қызы тырнаны лақтырады.

– Қазаныңды аса бер, бәйбіше! – дейді бай: «Амал қайсы?»– деген пішінмен.

Бәйбіше:

– Піс, қазаным, бес ай! – деп қазанға ас салады.

– Отырайын он ай! – деп, Алдар етігін шешіп, босағаға лақтырып, төрге отырып нығырақ жайланады.

Казан ұзақ қайнайды, бірақ түсірілмейді. «Қайнасаң, қайна!» – деп, бақырайып Алдар да отырады. «Мына соққан қашан жатады?» – деп, үн жоқ, бай да отырады. Ақырында, бай шыдамайды:

– Әй, кемпір, сал төсекті. Жатайық, жолдан шаршап келген қонақ та жататын шығар, – дейді.

Төсек салынады, жұрт жата бастайды.

«Жатсақ жатайық!» – деп Алдар да жатады. «Байдың көзі ұйқыға барды-ау» деген кезде, Алдар орнынан тұрып, қазандағы етті сүзіп алып, оның орнына төрде жатқан тулақты турап, салып қояды.

Бір уақытта бай бәйбішесін оятады.

– Мына ит ұйықтады білем. Түсір асыңды тез! Уақытымен асымызды жегізбеді ғой, ит! – дейді.

Бәйбіше жалма-жан қараңғыда асты түсіреді. Бай пышақты қолға алып жіберіп:

– Жат, жігітім, жат! Сазайың осы! – деп, аузына бір кесегін салып жіберсе, тісі өтпейді. Олай қидалайды, былай қидалайды, болмайды.

– Етің не болып кеткен! Өңкей шандыр! – деп, бәйбішесіне ұрсады бай. Түйіліп қалып, май сұрайды.

Кемпір кебежені ашып, аяққа май салады. Әдейі осыны аңдып Алдар орнынан тұрып барып, аяққа салынған майды алып, оның орнына іргеден сиырдың жас тезегін алып салады. Шығайбай аяқты ала, былжырап тұрған тезекті май деп, аузына салып жібереді. Салып жібереді де, лақ еткізіп құсады.

– Қазы орнына шандыр бердің, май орнына тезек бердің, алжыған!.. – деп, аяқпен кемпірін бір тебеді.

Кемпірінің басы жарылып, ойбайлап қалады.

Кемпірдің даусынан оянған болып, Алдар сыртқа шығады. «Бұл сұмның қастығы аз болмас! Атыма бірдеме қылып, өшін алар», – деп, атына барады. Атының қасында байдың да аты тұр екен. Өз атының маңдайындағы қасқасы болмаса, екеуінің ешбір айырмашылығы жоқ екен. «Маған ойлайтын зияны болса, өзіне тисін!» – деп, өз атының қасқасын жас тезек жағып жоғалтады да, бай атының басына бор жағып, қасқа ат қылып қояды. Сөйтеді де, орнына келіп жатып, ұйықтап қалады.

Етті, майды жеп қойған Алдар екенін, бұл жұрттан асқан қу екенін бай біледі де, ішін ыза кернеп: «Тұра-тұр, бәлем!» – дейді ішінен. Алдар ұйықтады-ау деген кезде, сыртқа шығып, Алдардың атын жарып тастайды. «Міне, жігітім, сазайың!» – деп өзіне-өзі риза болып, төсегіне келіп жатады да, ұйқыға кетеді.

Таңертең бай орнынан тұрып жатып, Алдарға айтады:

– Мына кемпір «бір қасқа ат өліп жатыр», – дейді. Сенің атың болу керек жарылып қалған. Атыңды бақпай, қазан бағып жүрген, не қылған адамсың?! – деп қарқ-қарқ күледі.

Алдар тұрып:

– Қандай қасқа екен? Тезек қасқа болса, менікі, бор қасқа болса, сенікі болар, – дейді.

Бай құдайдың ұрғанын біледі де, тұра жүгіреді. Жүгіріп барса, өліп жатқан байдың бор қасқасы екен.

Бай күйініп кетіп, Алдарға келіп:

– Жоғалт қараңды, сұм! Құртатын болдың ғой әбден! Кейіп шығып кетеді. Сыртқа шығысымен бәйбішесіне:

– Әлгі наныңды бер. Мына иттің қарасын көрмейін. Тез жөнелт! – дейді.

Әйелі жерошақта пісіп жатқан нанды оттан суырып бере қояды. Мұны көре салып, Алдар жүгіріп шығады.

– Ей, байеке! Енді бұдан былай жолығамыз ба, жоқ па? Ақтық рет көрісіп айырылысайық! – деп, бара, байды құшақтайды. Оны қысып, жібермейді. Оттан жаңа шыққан нан байдың кеудесін күйдіріп кетеді.

– Ау, жарайды енді! – деген сайын, қыса түседі.

– Ау, мына итжегіріңді итжесін! Мә, жемтігіңді ал! – деп, бай қойнындағы нанды алып лақтырып тастайды.

– Бісміллаһи піскен ас, ауызға келіп түскен ас! – деп Алдар қағып алады.

Бай енді кетейін десе, Алдар тағы жібермейді.

– Ау, сұм, алатын наныңды алдың, енді нең бар? – дейді бай.

– Мынау етігім жыртылып, шұлғауым шығып жүр. Бізінді беріп кет! – дейді. Байдың қызының аты Бізбикеш екен.

Байдың бізді бергісі келмейді, Алдар жабысып жібермейді. Ақыры, болмаған соң:

– Ә, алсаң, алшы, антұрған! Ал да, қараңды жоғалтшы! – дейді.

Алдар рақметті жаудырмалатып, күліп қала береді. Бай кетісімен, Алдар бәйбішеге жүгіріп келіп:

– Ал, қызыңды киіндір! – дейді.

– Е, не үшін?

– Баймен келісіп, Бізбикешті алатын болдым!

– Жоғал әрі, жұртты жалмаған құ! Қызымды беретін сен кім едің? – дейді.

– Әйтпесе, өз құлағыңмен естіп қал! – деп, сыртқа шығып, біраз жерге барып қалған байдың артынан айғайлайды.

– Әй, бай! Бізбикешті бермей жатыр бәйбішең! – деп «Бізін» қаттырақ айтып дауыстайды.

– Әй, бәйбіше, бер, бер. Жоғалт соның көзін!.. – деп, айғайлайды бай.
– Әне, естідің бе? – дейді Алдар бәйбішеге.
– Мына кәрі ит алжыған ба өзі? Елді құртқан бір қу аяққа қызын беріп,
құтырған ба? – деп, таңғалады бәйбішесі.

Алдар анау-мынау дегенге көнбестен, жасауын буып, қызды атқа
мінгізеді.

– Алдардың ойыны осылай болады! – деп еліне тартып отырады.

АЛДАРКӨСЕНІҢ СИҚЫРЛЫ ТОНЫ

ұндай сақылдаған сары аязда тоңбаса, түлкі тоны немесе қасқыр ішігі бар адамның ғана тоңбауы мүмкін. Ал Алдаркөсе жарықтық шұрық тесік тонмен күн сайын үсіп өле жаздайтын.

Бірде ол жапан далада жортып келе жатып, сұмдық тоңды. Аяқ-қолының жаны кетіп, бет-аузы бозарып, бас сұғар жылы үйді армандады.

Суылдаған суық жел, үілдеген үскірік құлағының ұшын аямай шымшып, жанын шығарып барады. Жақын арада түтін түтеткен ешқандай ауыл көрінбейді.

Қанша тебіреніп, қамшысын қанша сілтегенмен Алдардың арық аты жүріп жарытпайды. Басын бір шұлғып қойып, жай ғана итіңдейді де отырады.

«Жаман ат – жолдың соры». Әлі біраз жүретін шығармын. Иттің үргені естілмейді. Қақаған далада қатып өлмесем жарар еді.

Кенеттен алдынан бір аттылы көрінбесі бар ма? Атының желісіне қарап, иесінің бай адам екенін біле қойды. Буы бұрқырап ыссылап келе жатқан адамдай омырауын ашып тастап, әндете бастады.

Жолаушылар жолығып, аман-саулық сұрасты.

Бай үстіндегі түлкі ішіктің өзінен тоңып, бүрсең-бүрсең етеді. Ал Алдаркөсе бөркін бір шекесіне қарай қисайта киіп, күншуақта жылынып отырған адамдай көңілді сөйлейді.

– Сен, немене, тоңған жоқсың ба?

– Тоңсаң, сен тоңған шығарсың? Менің тонымды киген кісі үнемі қыз-қыз қайнап жүреді, – деді Алдаркөсе.

– Мүмкін емес! – дейді бай.
– Немене, көрмей тұрсың ба?!
– Көрмейтін несі бар? Көріп тұрмын: шұрық тесік!
– Мәселе сонда, сол шұрық тесікте. Бір тесіктен кірген жел лып етіп екінші тесіктен шығып кетеді. Ал жылу өзімде қалады.

«Қайткенде де мен мұның тонын алып қалайын», – деп ойлайды бай.

«Шіркін, мынаның ішігін қолыма бір түсірсем!» – деп армандайды Алдаркөсе.

– Ішігіңді маған сатсаңшы? – дейді бай.
– Сатпаймын! Мен онсыз үсіп өлемін! – дейді Алдар.
– Үсіп өлмейсің. Оның орнына мен саған өз ішігімді беремін. Ол да сондай жылы.

Алдаркөсе оның ұсынысын құлағына да ілмеген кісідей байға жоғарыдан қарайды. Бірақ екі көзі байдың түлкі ішігінде.

– Ішігімді де берейін, үстіне ақша да қосайын, – деп қызықтырады бай.
– Маған ақшаның қажеті жоқ. Ақша орнына атыңды берсең, ойланып көрер едім.

Қуанғаннан бай бірден келісе кетеді. Ішігін шешіп, астындағы атын түсіп береді.

Алдаркөсе байдың ішігін киіп, байдың жүйрігіне мініп, ысқырған желмен жарыса жөнеледі.

Енді Алдаркөсеге бір ауылдан бір ауылға барып тұру онша қиын емес. Астында – ұшқыр ат, иығында – жылы ішік. Кез келген үйде одан:

– Мына керемет түлкі ішік пен жүйрік атты қайдан алдың? – деп сұрайды.

– Жетпіс жеті жыртығы, жетпіс сегіз жамауы бар тоңға айырбастап алдым.

Жаман тонға жақсы ішігін, қыршаңқы атқа құстай ұшқан жүйрігін айырбастаған ақымақ бай туралы әңгімені естіп, ел мәз болады. Күлкі сәл саябыр тартқан сәтте Алдаркөсе:

– Жолдың алыс-жақынын жортқан біледі, дәмнің ащы-тұщысын тартқан біледі! – дейді.

ртеде бір хан және оның бір ақылды уәзірі болыпты. Хан мен уәзір үнемі ел аралауға шығып тұрады екен. Бір күні әдетінше уәзірімен ел аралауға шығады. Шыққанда, жаман киім киіп: «Елде кім ханды жақсы көреді екен?» – деп, жасырын жүріп, тың тыңдайды. Сол аралаумен жүріп, бір кедейдің үйіне келіп, қонуға рұқсат сұрайды. Ол кедейдің әйелі толғатып жатыр екен. Үй иесі:

Әйелім босанғалы жатыр, – деп, қондырмайды. Толғатып жатқан әйел: – «Қырықтың бірі қыдыр» деген, қондыр, – дейді күйеуіне.

Үй иесі қонақтарды қондыруға рұқсат береді.

Сөйтіп, екі қонақ отырады. Әлдене уақытта толғатып тұрған әйел босанып, еркек бала туады. Бала шырылдап жерге түскенде, ханның уәзірі мырс етіп күліп жібереді.

Бұрын орынсыз күлмейтін, күлгенде бірдеменің мәнін болжап күлетін уәзірінің бұл күлкісі ханға оғаш көрінеді.

Хан:

– Неге күлдіңіз? – деп сұрайды.

Уәзір:

– Жай күлдім, – дейді.

Хан:

– Жай күлген жоқсың, айт, – дейді.

Уәзір:

– Жай күлдім, – деп болмайды.

Хан сұрап қоймаған соң, уәзір:

– Осы бала сізге күйеу болады, – дейді.

Хан жұлып алғандай:

– Қойшы! Мен осы бір кедейдің баласына қызымды беремін бе? – дейді.

– Ол жағын өзіңіз білесіз, әйтеуір осы бала сізге күйеу болады, – дейді.

Хан:

– Ендеше мұны сатып алып, өлтірейік! – дейді.

Ертеңіне таң атқан соң, хан отырып үй иесіне:

– Сен, мына баланды бізге сат, өзінің үлкендігіндей алтын берейін, – дейді.

Бірақ, үй иесі жұлып алғандай:

– Сатпаймын! – дейді.

Әйелі:

– Қой, өзінің үлкендігіндей алтын берсе, сатып-ақ жіберейік. Бұл бала өсіп, бізді асырағанша, талай уақыт бар. Құдай берейін десе, сәтімен тағы берер, – деп сатқызады.

Хан баланы алады да, бір жәшікке салып, суға ағызып жібереді. Жәшік сумен ағып келіп, бір шалдың диірменінің кіндігіне тіреліп, диірмен жүрмей қалады. Шал диірменін аралап келіп қараса, бір жәшік ілініп тұр. Жәшікті алып ашып жіберсе, ішінде бір аппақ, сазандай ұл бала жатыр.

Диірменші шалдың сегіз ұлы бар еді. Сегізі де жас еді. Шал тауып алған баланы кемпіріне алып келіп:

– Мына баланы өлтірейік! Бала өзімізде жетеді ғой! – дейді.

Кемпір:

– Қой, өлтірмейік!

Шал:

– Мұны қалай асыраймыз. Өзіңнің сегіз баланды асырасаң да жетер, – дейді.

Кемпір:

– Құдайдың өзі асырайды. Көзің қиып қалай өлтіресің? Балалармен бірге жүрсін. Сенің ырысыңды ішіп бара ма? – деп көнбейді.

Шал да бұл сөзден аса алмай:

– Мейлі, жүрсе – жүрсін, – дейді.

Сонымен шал асырап, бала жүре береді. Енді олардың балалары тоғыз болады. Оның ішінде ең кішісі тауып алған бала, қалғандары онан үлкенірек – бәрі де үйелмелі-сүйелмелі, үйректің балапандарындай жарасып тұратын болды.

Күндерде бір күн хан бас уәзірін ертіп, ел аралауға шығады. Елді аралап жүріп, шалдың есігінің алдынан өте бергенде, уәзір тағы да мырс етіп, күліп жібереді.

Хан:

– Неге күлдің? – деп сұрайды.

Ойнап жүрген балалардың ішіндегі әне бір кішкентайы сізге күйеу болады, – дейді. Хан жұлып алғандай:

– Қойшы! Ханға күйеу болуға кедейдің баласын жазып қойып па? – дейді.

– Көрерсіз! – дейді уәзір.

– Олай болса, өлтіру керек, – дейді хан.

Оны қалай өлтіру керек? Хан мен уәзір амалсыз шалдың үйіне бұрылып келіп:

– Анау кішкентай бала сенікі ме? – деп сұрайды.

– Менікі, тауып алған балам, қалғандары өзімнің балаларым! – дейді шал.

– Ана тауып алған кішкентай балаңды сатшы, өзінің үлкендігіндей алтын берейін, – дейді хан.

Шал қуанып кетіп, баланың үлкендігіндей алтын алып, оны ханға беріп қоя береді. Хан баланы әкеліп: «Осыны өлтір!» – деп бір уәзіріне береді. Уәзір баланы жазықсыз өлтіруге қимайды да асырай береді. Күндер өтіп бала өсіп қалады. Хан келіп қараса, бала өлмеptі:

– Мұны неге өлтірмедің? – дейді хан.

– Тіпті өлтіруге қиятын бала емес. Өзі ақылды, өзі әдемі, еш кінәсі жоқ. Қалай етіп өлтіруді білмедім, – дейді.

Сол уақытта ханның еліне жау тиеді. Хан әскерін жинап, соғысқа кетерде еліндегі бас уәзірлеріне хат жазып: «Мына баланы мен барғанша өлтір!» – деп үкім етіп, хатты баланың өзінен беріп жібереді де, өздері соғысқа кетіп қалады. Бала хатта не барын білмейді. Оған: «Хатты тез алып бар! Осы хат бойынша онан бізге әскер жібереді. Ертең ертеден қалма», – дейді.

Бала хатты алып, жүгіріп келе жатып, әбден шаршайды, содан ханның үйіне жетпей шаһарға жақындағанда, ханның бау-бақшасының ішіне келіп ұйықтап қалады. Ханның қызы бақшаны аралап жүрсе, ұйықтап жатқан бір сұлу баланы көреді. Қыз оған ғашық болады. Жанындағы нөкерлеріне:

– Сендер жүре беріңдер, мен мына баланың кім екенін білейін, – дейді.

Баланы оятып, құшақтап, сүйіп, баланың қолына қараса, хат бар екен, оны ашып, оқыса: «Мына баланы мен барғанша өлтір!» – деп жазған. Қыз хатты алып, жыртып тастап, оның орнына: «Мен барғанша мына балаға қызымды некелеп қой», деп жазады да кетіп қалады. Бала оянып тұра келсе, ханның бар деген уақыты өтіп кетіпті, бала сасып: «Хан ұрсар ма екен?» – деп, уәзірге жүгіріп барып, хатты береді. Ханның жарлығы екі бола ма? Уәзір ат шаптырып, той істеп, ханның қызын балаға некелейді.

Бала ханның қызын алып, жата береді. Хан жауды жеңе алмай, төрт-бес жыл соғыста болады. Бұл уақытта ханның қызы екі балалы болып қалады. Ханның қызы бұл айланы өзі ғана біледі. Бір күні: «Хан соғыстан қайтып келе жатыр», – деген хабар естіледі. Ханның қызы күйеуіне:

– Сен мына екі баланың бірін жетектеп, екіншісін көтеріп, ханның алдынан шық. Әкемнің мінезі жаман еді. Ашуын қалдырса, мүмкін, сонда қалдырар, – дейді.

Екі жиенін алдынан шығарып, жігіт ханға сәлем беріп еді, ханның ішіне мұз құйылды; суық қана амандасады да қояды. Бірақ, ренжігенін білдірмейді. «Жарайды», – деп, хан үйіне келеді. «Мына ханның қызын қаңғырған кедейдің баласы алыпты», – деген ат ханның сүйегіне таңба болатын болды деген әркімнің күңкілі күшейеді. «Ханға бір ханның баласы табылмады ма? Осы қаңғырған баланың несіне қызықты?» – деген сөздер желдей еседі.

Әркімнің өсегіне қалмау үшін хан нан пісіретін жерге уәзірінен қағаз беріп: «Ертемен келген адамды кім де болса, ең ақыр аяғы мен болсам да отқа жағып жіберіңдер, – дейді. Уәзір ханның сөзін бұлжытпастан жеткізеді. Хан күйеу баласын таңертең нан пісіретін жерге жібереді.

Таңертең пәленсағатта барсын деген соң бала үйден шығып келе жатса, бір жерде сырнай-кернейлер тартылып жатыр екен, ол соларды тыңдап кідіріп қалады. «Баланы жағып жібер» деген уақыт та болады. «Баланың жанып жатқанын көзіммен көрейінші!» деп хан келсе, нан пісіретін жігіттер ханды ала салып, сөзге келтірмей, кешегі ханның уәзірінің тапсыруы бойынша көтеріп алады да, пешке тығып жібереді.

Әлдене уақытта: «Уақытым болып қалды-ау!» – деп, асығып бала келеді. Барса, наншылар: «Біз бұл адамды ханның кешегі тапсыруымен бағана өртеп жібергенбіз», – дейді.

Бала қағазын береді де, қайтып келеді. Сол күні ұзамай-ақ ханды жоқтайды. «Хан қайда?» – дегенде, ханның өртеніп кеткені белгілі болады. Енді жаңадан хан сайлау керек болады. Халықтың барлығы шақырылып: «Ханға кімді ұсынамыз?» – деген сөз көтеріледі. Сонда ханның бас уәзірі, сыншы уәзір, ханның күйеу баласының басынан өткізген түрлі-түрлі қиыншылықтарын айта келіп, хандыққа соны ұсынады.

Бұрын хан жоқта ханның орнына хан болып жүрген бас уәзір, хандыққа таласпай-ақ, өзі ұсынып тұрған соң, қалған уәзірдің көмейіне құм құйылады да, жас бала хан болады. Сөйтіп, мұратына жетеді.

иренше ханның жылқыларын бағып жүреді. Бір күні ол жылқылардан айырылып қалып, оларды іздеуге шығады. Жолдың қиылысына жеткен кезде қай бағытқа қарай жүрерін білмей тұрып қалады. Отын жинап жүрген қызды көріп жөн сұрайды:

– Қай жолмен жүрген дұрыс?

Қыз оған:

– Солға қарай жүрсең – алыс та болса, жақын. Оңға қарай жүрсең – жақын да болса, алыс!

– Сонда қалай? – дейді түсінбеген Жиренше. – Жақын да болса, алыс?

– Ол жер батпақ !

Жиренше: Сен қайда тұрасың? – дейді қызға.

– Қырық тесік киіз үйде тұрамын.

Жақын ауылдан ең жыртық киіз үйді тауып, қызын әйелдікке алуға құдаласады. Қыз өте әдемі болатын. Хан да қызды көріп ұнатып қалады. Өзіне әйелдікке алғысы келіп, Жиреншеден құтылудың амалын ойлайды. Жиреншені шақырып, былай деп бұйырады:

– Жиренше, маған тастан етік тігіп бер!

Үйіне келіп Жиренше болған жағдайды әйеліне баяндайды:

– Хан тастан етік тігуімді бұйырды. Енді не істедім?

– Сен бар да, ханнан майдан есілген кендір жіп пен балауыздан жасалған біз сұра, – деп ақыл айтады әйелі.

Жиренше ханға барып, майдан есілген кендір жіп пен балауыздан жасалған біз сұрайды. Хан оған:

– Әпенді! Қалай майдан кендір есуге , балауыздан біз жасауға болады?

– Оларсыз тастан етік тігу мүмкін емес, – дейді Жиренше.

Келесі жолы хан Жиреншеге: Өгізді соймастан тұтастай пісіріп алып кел, бірақ ішінен бір түйір де қылтан шықпасын, – дейді.

Жиренше үйіне келіп әйеліне ханның жаңа тапсырмасын баяндап береді.

Әйелі оған:

– Өгізге тұзды су ғана беріп, екі күн қуала.

Жиренше әйелінің айтқандарын бұлжытпай орындайды. Өгіздің ішінде еш нәрсе қалмайды. Өгізді асып, ханның көзінше соя бастайды.

Хан өгіздің сойылмағанына көзі жетеді, бірақ ішек-қарны тап-таза. Қарнынан кішкене шөп қана шығады. Жиренше оны ханға көрсетпей жұтып жібереді.

Хан қу Жиреншеден құтылудың басқа амалын ойлайды. Оған тоғыз қошқарды беріп, тоғыз күннен кейін тоғыз қозы туғызып алып кел, дейді.

Жиренше үйіне келіп, әйеліне ханның жаңа тапсырмасын баяндап береді.

Әйелі Жиреншені сабырлыққа шақырып:

– Ол бізге бұл қошқарларды азыққа берді! – дейді.

Тоғыз күн де өте шығады. Әйелі қошқарларды сойып, қолын қанға малып, ханның ауылына барады.

Оны кезіктірген хан:

– Қолыңдағы қайдағы қан ? – деп сұрайды.

Әйел қуанып:

– Жиренше жаңа ғана ұл бала босанды, – дейді.

– Сенің айтып тұрғаның не ақымақтық? – деп хан ашу шақырады.

– Еркек адам туады ма екен?

– Олай болса, неге қошқарлар қозы тусын дейсің? – дейді әйел.

Жиреншеден құтылудың мүмкін еместігін түсінген хан, басқа амалын қарастырады. Оны өлтіруге бел байлайды. Өзіне шақырып алып:

– Менімен аңға шығуға әзірлен, – дейді.

Бір бәлені іші сезген Жиренше болған жайды әйеліне айтып береді.

Әйелі өзінің сүтінен қымыз ашытып күйеуіне беріп былай дейді:

– Өзің ішпе, хан шөлдеген кезде берерсің. Осыдан кейін ол саған тиіспейді, – дейді.

Хан Жиреншемен аң аулауға аттанады. Бір кезде хан шөлдей бастайды. Жиренше қымыздан құйып бере қояды. Шөлін қандырған ол:

– Сен мына тәтті қымызды қайдан алдың? – деп сұрайды.

Жиренше ешнәрсесін бүкпей айтып береді.

– Сенің әйелің енді менің анам! – деп хан атының басын бұрып, үйіне қайтып кеткен екен.

Ал Жиренше болса, әйеліне аман-есен қайтып оралады.

АЛДАРДЫҢ ШАЙТАНДАРМЕН ЖОЛДАС БОЛУЫ

Бір күні Алдар ошақтың жанында аунап, ұйықтап қалған екен, бір уақытта оянып көзін ашса: елбектейді ақырын, елестейді ақырын, дәл өзінің үстінде, дәл көргендей түсінде... бірдеңелердің жүргенін сезеді. «Шайтан дегендерің осы екен» деп, көзін қайта жұма қояды...

...Ескілердің айтуынша, Түлен, Құлан дейтін екі шайтан бар. Осы шайтандар Ібілістен бата алып, әдейі қазақты алдауға шығыпты. «Түлен тұртті» дегендегі түлен осы Түлен болса керек.

Түлен мен Құлан жер ошақта аунап жатқан Алдардың үстінен шығады.
– Жатысы жаман екен. Осы қазақ болар,— деп Түлен мен Құлан тұра қалады.

– Қазақ өлмесе, жер ошаққа түспейтін еді ғой. Бұл өлген адам болу керек,— деседі.

Өлі-тірісін білейік деп, Сағым болып күлтілдеп, Көлеңкесі бүлкілдеп, Алдекеңнің үстінде Елестейді ойнақтап, жас ботадай тайрақтап...

...Алдекең шайтандарға жолыққанын біліп, өлген кісі болып тырп етпестен жата береді. «Басқа не болса да осылай жатып көрейін», — деп, шайтандар айқайласа да, қытықтаса да, үстінде ойнақтаса да былқ етпейді.

– Бұл өлген қазақ екен,— дейді. Ақырында шайтандар шаршап, отыра қалып, екеуі кеңеседі.

– Мұны не істейміз,— дейді.

– Кебіні жоқ, кәрі жоқ бір қазақ екен. Мұны тірілтіп алсақ, бізге адал жолдас болады екен,— дейді біреуі.

Осыған екеуі де қол қойысады. Бірақ, Алдарды немен тірілтетінін білмей біраз отырысады. Ақырында біреуі айтады:

Қазақ екен қазы әкел,
Қазы әкелдің таза әкел.
Сусынсыз тағы тұрмайды,
Қымызы болса қоса әкел.

«Бұлардың қулықтарын!.. Мені қымызбен, қазымен жеңіп ала қоймақ қой! Аларсың!» – дейді Алдар ішінен. Бірақ, қазыны әкеліп иіскеткенде – бұлуәдесінде тұра алмайды. Ауызы қазыға қарап ашыла береді. «Тез тіріліп кетсем бермей қоя ма?» – деп, Алдар қазыға, қымызға тойып болғанша орнынан тұрмай, көзін жұмып жата береді.

Әбден тойып алған соң ғана тірілген болып, көзін ашып, орнынан тұрады. Шайтандар Алдардың тірілгеніне қуанып, тұра сала билейді.

«Әй қазақ, қазақ деп,
Тамағы бір азап деп», –

жатып тұрып мазақтайды.

Алдар білмегенсіп шайтандардың жөнін сұрайды. «Кімсіңдер?» – дейді. Шайтандар жөнін айтады. Алдар жатып тұрып бәле салады:

– Сендер тыныш жатқан мені неге тірілттіңдер? Бұл дүниенің азабынан жаңа ғана құтылып, жаным рақат тауып жатқанда? Мен бұл дүниеден азар құтылып едім? Жоқ, сендердің бұларыңа мен көнбеймін. Бұл дүниеде көрініп жүре алмаймын. Тірілткен сендер, айып сендерде. Мені өздеріңнің пішіндеріңе енгізесіңдер, әйтпесе бүлік саламын, – дейді.

Шайтандар бір-бірімен ақылдасып:

– Біздің істейтініміз аздыру ғана еді. Енді амал жоқ. Айып өзімізден. Бізге жолдас боларсың, пішінімізді берелік, – дейді. Тіл астына салатын теңгелер болады екен. Біреуін Алдарға береді. Алдар оны тілінің астына салып, ол да шайтан кейпіне кіреді.

Сонымен Алдар шайтан болып алады. Үшеуі бірігіп жүріп кетеді. Ай жүреді, жыл жүреді. Бір жерлерге келгенде үшеуі де шаршайды. Демалып отырып Құлан айтады:

– Жүре-жүре шаршайтын болдық. Бәріміз бірге шаршағанша біріміздің мойнымызға біріміз кезек-кезек мінсек, – дейді.

Алдар мен Түлен мақұл көреді.

– Алдымен қайсымыз мінеміз? – дейді Құлан.

– Мен жаңа ғана шайтан болдым ғой. Сондықтан болу керек, аяғымды алға басуға шамам жоқ. Алдымен мен мінейін, – дейді Алдар отырып.

– Жарайды, – дейді ана екеуі.

– Қанша уақыт мінгізуіміз керек мұны, уақыт белгілеу керек, – дейді Түлен отырып.

– Уақыт белгілеудің керегі не? Мен өлең айтайын, сол біткенше мінгізсеңдер болғаны. Сендер де өлендерің таусылғанша мінерсіңдер, – дейді Алдар.

Түлен мен Құлан мұны да мақұл дейді. Сонымен Алдар екі шайтанның мойнына мінеді, ыңырысып:

«Әләуләй, әләуләй, әри әйдім...» деген өлеңін айтуға кіріседі.

Шайтандар «Алдардың өлеңі бір таусылар» деп, әрі қарай жүре береді. Бірақ Алдардың «әләуләйі» таусылмайды. Әбден шаршаған соң:

– Осы сенің «әләуләйің» қашан бітеді? – деп сұрайды.

– Әләуләйім», бітсе, «Әри әйдім» дегенім тағы бар. Жүре беріңдер! – дейді.

Жүре-жүре екі шайтан өлер болғасын, бір ағаштың түбіне келіп «yh» деп сүйене кетеді. Ағаштың іші қуыс екен. Шайтандардың салмағына шыдай алмай ағаш бір жағына құлай кетеді. Ағаштың қуысына тығылған ат басындай алтын бар екен, сол алтын көрініп қалады.

– Мынау бір олжа болды, – деп Түлен алтынды астына баса қалады.

Ат басындай алтынды көргенде Алдардың есіне баяғы қалыңдығы түседі. «Осы алтынды қалай алам» деген ойға келеді.

– Осы бір жалтылдағаның немене өзі? Кәне, көрейінші, – деп, алтынды өзіне тартады.

– Қазақтың «Жол – жасы үлкендікі!» деген салты бар ғой. Бұл алтынды үшеуміздің қайсымыз үлкен болсақ, сол алу керек. Әйтпесе, бере алмаймын! – деп, астына тыға түседі.

Шайтанның құлыққа шапқанын Алдар біліп қояды... Жасқа кеткенде Түленнен (Түлен түртуден) бұрын жаралған ешкім жоқ. «Құлығыңа құлық, бәлем!» – дейді ішінен.

– Жарайды, мұның дұрыс екен. Ал, жас санаса қоялық, – дейді Алдар.

Түлен тұрып:

– Менен үлкендерің бола қоймас. Алтын менікі болар.

Жаңа туып жатқанда,
Қарап едім аспанға:
Артық-кем емес білемін,
Жер алақандай көлемі.
Бір-ақ қана бел еді.
Тоқымдай ғана жер еді, – дейді.

Құлан тұрып:

– Ойбой, сен менен көп кіші болдың. Сенің кіші екеніңді кім білген.

Мен туғанда расы:
Бейнеленіп арасы.
Жаралмаған жер мен көк,
Шайтан, адам мүлдем жоқ, – дейді.

Осы сөзді Құлан айтып бола бергенде, Алдар өкіріп қоя береді. Екі шайтан аң-таң болып, бір-біріне қарайды.

«Оның не?» – десе, онан жаман өкіреді. Тіпті әрі-беріден соң «ой, бауырымдап» басын жерге соғып жылайды. Шайтандар: «Бұл алтынды ала алмайтын болғасын, жас болғасын жылап отыр», – деседі.

– Жоқ, олай емес. Алтының құрысын! – дейді Алдар кемсеңдеп. – Құлан, сен туған уақытыңды айтқанда іштегі күйіктің аузы ашылып кетті. Дәл сен туғанда, үлкен бір той болған. Атқа шауып жүргенде, сол тойда кенже балам өліп еді. Бұл көптен көмескіленіп жүрген үлкен қайғым еді. Еске түсірдіңдер, – деп тағы өкіріп қоя береді.

Түлен мен Құлан Алдарға көңіл айтып азар жұбатады. Жұбатқанда, әрине, құр көңіл айтып емес, алтынды беріп жұбатады.

ӨТІРІК ӘНГІМЕЛЕР

ТАЗШАНЫҢ ҚЫРЫҚ ӨТІРІГІ

ртеде бір хан халқына жар салыпты: – «Кімде-кім алдыма келіп, кідірмей-мүдірмей, бір өтірік әңгіме құрастырып айтып өтсе және артынан қырық ауыз өтірікті өлең қылып айтса, сол адамға қызымды беріп, күйеу қыламын, тіпті, уәзір де етемін. Бірақ, бір сертім бар: әңгімесінің, я өлеңінің ішінде бір ауыз рас сөз қосылса, дарға асамын!» – депті.

Бұл хабар жұрттың құлағына тегіс тиген соң, ханның қызын алып, күйеу болуға қызықпайтын адам болмайды. Әркімдер-ақ дәмелі болып: «Ой, айтпай несі бар!» – деп ханның алдына барады, бірақ өтірігін келістіріп айта алмай дарға асылып жатады.

Жұрттың ең соңынан бір тазша бала кіріп келіп, иіліп, тәжім етіп, сөйлеуге ханның рұқсатын сұрайды. Сонда хан тұрып:

– Ие, не арызың бар? – деп сұрайды.

– Тақсыр, жарлығыңызды естіп, өтірік әңгіме мен өтірік өлең айтқалы келіп тұрмын! – дейді тазша.

– Жаным-ай, жас бала көрінесің! Сенен естияр талай адамдар да айтамын деп келіп, айта алмай кеткен. Жарқыным, өлуге асығып жүрген не қылған баласың? Тілімді ал да, қайта ғой! – дейді хан.

– Тақсыр-ау, солардан жаным артық па? Айта алмасам, обалым өзіме ғой, рұқсат етіңіз! – дейді тазша.

– Ал, ендеше сөйлей ғой! – дейді хан.

Тазша:

– «Тақсыр, әкемнің белінде, анамның көңілінде жатып, әкемнің әкесінің жылқыларын он бес жыл баққан екенмін! Алған ақыма өзіме

қалың беріп, әйел алып, бес-алты бала сүйген екенмін! Сол әйелімнен туған балаларымның қолымдағы ең кенжесі осы уақытта жиырмань бесеуінде, өзімнен он жас үлкен!

Жаздың қайнап тұрған ыстық күні жылқымды суарайын деп, құрық үстіне құрық салып, жау тигендей қуалап, айдын-шалқар бір көлге келсем, – тақсыр-ай, күннің ыстығын сонан білерсіз: көлдің суы кісі бойы, қол ұсыным мұз болып, қатып қалыпты; балтамен олай шапқыладым, ойылмады, бұлай шапқыладым, ойылмады, балтаның жүзі жапырылып қалды. Балтамды қойныма салып қойып, сүйменімді қолыма алып, олай түйдім, болмады, бұлай түйдім, болмады, сүйменім майысып қалды. «Енді не қылдым?» – деп дағдарып тұр едім, құдай дес беріп бір амал ойыма түсе қалды. Дереву кеңіздегімнен ұстап, басымды кеудемнен жұлып алып, ақырын ғана шекеммен бір шық еткізіп қалғанымда, – тақсыр-ай, бір өтірік болмасын, мың жылқым қатар тұрып су ішетін суат ойылды да қалды.

Қатқан мұздың астында қалған алпыс ала үйрек, жетпіс шел үйрек пыр-пыр етіп ұшып кетті. Менің бағыма көлдің суы зәрдей ащы шығып, сонда да жылқым ішіп-ішіп, іші-сырты бірдей болып, қарындары қампайды да қалды! Сонан соң жылқыларымды көк мұзды жарып шыққан сар балауса мен көк жоңышқаға матап салып, санамай, түстемей, түгендегенімде, – құдай берерінде сүйтіп береді ғой! – Алты құлаш ала биеден туған жеті құлаш жирен құлыным жылқының ішінде де жоқ, сыртында да жоқ, ұры алғанын білмедім, қасқыр жегенін білмедім... Жалмажан құрығымды мұзға шанша салып, басына шығып, төңірекке көз жіберіп едім, көрінбеді. «Құрығым аласа болған шығар», – деп, құрықтың басына қамшымды жалғадым, көрінбеді, оған пышағымды шаншып, шығып қарап едім, тағы да көрінбеді: пышағымның басына қынымды шаншып, оған шығып қарап едім, мұнда да көрінбеді; көңілім әлі биіктеуде болып, оған тебен шаныштым. Және көре алмадым. Әбден дағдарған соң, құрығымнан ақыл сұрадым; «Апыр-ай, енді не қылайын?! Ақылың болса, айтшы?» дедім. Ол ант соққан, жатып тұрып өзімді сөккені ғой: «Ит болмасаң, айналып-айналып жерге қарай бергеніңше, көзіңді жұмып, аспан жаққа да қарасаң болмас па еді!» – дегені ғой. «Ойбай-ау, аспанды бұлт басып тұрғанын көрмейсің бе?» – деп едім, онан жаман балағаттап: «Ант ұрған-ау, қолың жоқ па? – дейді. – Бұлттың әрісін әрі, берісін бері сермеп жіберсең, болмас па едің!» – деді. Ойлап тұрсам, оның сөзі де жөн екен. Дереву қолымды созып жіберіп, бұлттың былайғысын былай, олайғысын олай сыпырып жібергенімде, күннің көзі жарқырап, шайдай ашылды да кетті! Әбден жолым болып, көзімді шарт жұмып, аспанға қарағанымда, мұнан артық не тамаша болсын! Темірқазықтың ар жағында, Шолпан

жұлдызының бер жағында манадан бері қарап, таба алмай жүрген жирен құлыным жайылып жүр екен. Әйелім ұл тапқандай қуанып, құрығымның басында тұрып, секіре беріппін! Жалма-жан құрығымды қайық қылып, пышағымды ескек қылып, теңізге түсе қалып едім, шынымен батып барамын. Дереву пышағымды қайық қылып, құрығымды ескек қылып түсе қалғанымда, кірпік қаққанша сыр етіп, теңізден өте шықтым! Жирен құлынға міне салып, қайтадан теңізге түсе қалғанымда, шын батып барамын. Дереву инемді қайық етіп, құлынды өңгеріп түсе қалғанымда, көзді ашып-жұмғанша, теңіздің бетімен де емес, түбімен де емес, ортасымен де емес, сыр етіп, өте шықтым. Жылқыға келген соң: «Жүріс алған құрғыр тағы көзден ғайып болып, әуре қылып жүре ме?» деп, енесін құлынына, құлынды айғырдың құйрығына байлап, жылқыға қоспай, далаға айдап қоя бердім. Бір уақытта айдын мұздың үстіне қарап тұрсам, бітпеген қу тобылғының түбінде бір тумаған ту қоян жатыр екен, жалма-жан садағымды алып, оғымның масақ жағымен атып едім, өтпеді, масақ жағын кіріске қойып, көз жағымен тартқанымда, жұлдыздай ағып өтті де кетті. Асығып-үсігіп, атымды бір қу қазыққа байлай салып, етегіме тезек тере бердім. Бір уақытта қарасам, атым тулап жүр екен; етегімдегі тезекті төге салып, атыма қарай жүгірейін десем, сұмдық-ай! Манадан бері тезек деп тергенімнің бәрі бөдене екен, пыр-пыр етіп, бет-бетіне ұшты да кетті. Манағы қу қазық деп, атымды байлағаным, аққудың мойны екен, соның қанатынан үркіп, атымның тулап жүргені де сол екен. Атымды ұстап алып, манағы тебен инемді қазық қылып, басымды тоқпақ қылып жерге қағып жіберіп, атымды соған байлап қойып, «Уһ!» деп, демімді алдым. Атып алған қоянымды сояйын десем, қынымда пышағым жоқ. «Апыр-ау, қайда қалды?» – деп, ойға қалып тұрғанымда, үш күн, үш түнде барып есіме түсе қалды: баяғы құрығымның басына шанышқан бойымен қарауыл қараған жерде ұмытылып қалған екен. Соған қайта баруға еріндім де, күрек тісімнің біреуін суырып алып, қоянды сонымен соя бердім. Қашаннан өзімнің мал сойғыштығымды пайдаланып, қоянды үш күнде сойып болып, қақтап, тұздап: «Енді майын ерітіп алайын», – деп, бір бүтін қазанға еріткенімде, менің сорыма май ағып, тұрмады. Дереву бүтін қазанды тастай салып, бір тесік қазанға салып ерітіп едім, – тақсыр-ай, мұнан қызықты көріп пе едіңіз?! Бір тамшысы жерге тамбай, тұра қалды. Еріген майды ыдысқа қотарғанымда, бір түйе қарнына, бір өгіз қарнына, бір борсық қарнына әрең-әрең сыйды. «Бұл титтей май менің қай керегіме жарайды? Онан да етігімді майлап алғаным олжа шығар» деп, бас салып майлағанымда, бір етігімнің жұлығына зорға жетті; қоншыма жетпеді, анау етігім ауыз тиместен қалды. «Ер еңбегіне бір тойсын!» деген сөз бар еді-ау! деп, қоянның бір кесек етін қолыммен күнге әрі-бері

қақтап пісіріп, аузыма салайын деп ойлағанымда – сұмдық-ай, аузым орнында жоқ екен, жүрегім мұздай болып: «Апырмай, аузым қайда?!» – деп қайта-қайта бетімді сипаласам, аузым жоқ дегенім ойыншық екен, солайымен кеудем де, басым да жоқ екен! Тақсыр-ай, сондағы қорыққаным әлі есімнен кетпейді-ау! «Япырым-ай, бассыз қалай күн көремін?» деп алақанымды маңдайыма қойып, ойға батып тұрғанымда біреу иығымнан тартып: «Әке, мына басты танисың ба?» – дейді. Байқап қарасам: өзімнің басым, тауып әкеліп тұрған өзімнің балам! «Шырағым, мұны қайдан таптың?» – деп сұрағанымда: «Суат ойып, инені қазық қып қаққан жерінде жатыр екен, сенің басың екенін танып, алып келдім», – деді. Тақсыр-ай, сондағы қуанғаным әлі есімнен кетпейді! «Көп жаса, бақытты бол, үбірлі-шүбірлі бол!» – деп балама бата бергенім-ай сонда! Көптен ұйқы көрмей сергелдең болып жүрген байғұс басым сол мезгілде ұйқы қысып, қалғымайын ба! Мұздан төсек, қардан жамылғы қылып жата қалсам, төсектің жылылығына бұйығып, өлген адамдай ұйықтап, қатыппын да қалыппын. Түн ортасы болған кезде, бір нәрсенің сарт-сұрт естілген дыбысымен шошып оянып қарасам, екі етігім жұдырықтасып, қызыл ала қан болып, төбелесіп жатыр екен. «Бұларың қалай?» – деп сұрасам, май жағылмаған етігім жыламсырап: «Қайтейін! Май біткеннің бәрін анау жалмауызың ішіп қойды, маған ауыз тигізген де жоқ», – деді. Онда екіншісі: «өзіңнің кем несібелілігіңнен көрмей, майдың жетпегенін менен көргенің, сасқаның ба?», – деді. Ашуымның әбден келгені емес пе? Маңдайларына бір-бір шертіп, екеуін екі жағыма қойып жата бердім. Таң атқан соң қарасам, көзін ашпағыр! Май жағылмаған етігім өкпелеп, түнде қашыпты да кетіпті. «Алла, жүгірмек-ай», – деп, екі аяғымды бір етікке тығып алып, ізіне түсіп қуа бердім. Айлап жүрдім, астымдағы атым зорығып өлді. Жылдап жүрдім. Бір кездерде, жаялықтай жауырынына қауын егіп, пісіріп отырған бір егіншіге келдім. Егінші бишара бір піскен қауынды алдыма қойып: «Жарқыным, пышағың бар екен, өзің жарып жей ғой!» – деді. Кездігімді суырып алып, қауынға сала бергенімде, шіркіннің жетесі босап жүр екен! Теміртегі суырылып, қауынның ішіне түсті де кетті. «Қап, жолым қырсығып жүрген бейбақ едім, бұл да соның салдары ғой!» – дедім де, бала күннен бірге өсіп, біте қайнаған замандасым еді, қалай көзім қиып, тастап кетейін деп, қауынның ішіне сұңгіп, өзім де кіріп кеттім! Ал ізде: тау да қалмады, тас та қалмады, тоғай да қалмады. Апта болды-ау дегенде мен сияқты жоқ іздеп, сандалып жүрген бір жоқшыға кез болдым. Жоғымның түсін, түгін, ен таңбасын айтып сұрап едім, құдай соққан неме: «Түу!» – деп, бетіме түкіріп жібергені. «Ау, жынды немемісің? Жоқ сұрасам, бетіме түкіресің?» – дегенімде, әкірендеп: «Жынды демей, не дейін! Мен бір айдан бері атымды зорықтырып, бір айғыр

үйірлі қысырағымды таба алмай жүргенімде, сен төрт еліге толмайтын теміртекті іздейсің!» – дегені. Әлгінің сөзіне шыдай алмай, сол жерде жаттым да төбелестім, жараланбаған жеріміз де қалмады, қып-қызыл ала қанға боялды. Ақырында, мен де, ол да сілеміз құрып, шаршап, төбелесті қойып, бір-бірімізден насыбай атысып, жөн-жөнімізге кете бердік.

Бір күндерде ұлы жиын, ас беріп жатқан қалың елдің үстінен шықтым. Жақсы болды ғой! Осы жиыннан етігіме де сұрау салайыншы деп ошақты жағалап келе жатқанымда, аста табақ тартып жүрген бозбалалардың арасында табақ көтеріп жүрген баяғы қашқан етігім анадайдан көзіме оттай ұшырады. Қатыным бала тапқандай қуанып, секіре беріппін! Етігімнің де көзі мені шалып, ұялғаннан екі беті қып-қызыл болып, қолында көтерген үлкен табақ қазы, қарта, жал-жаяны әкеліп: «Кешегі маған жағуға қимаған майың осы ма еді?» – деп алдыма сарт еткізіп қоя салды. Пай-пай, тақсырай, сондағы ұялғаным өмірімде есімнен кетер емес! «Міне, тақсыр, туғаннан бергі жерде басымнан өткен істер осы», – деп тазша әңгімесін бітірді.

Қиыстырып, бір ауыз шын сөз араластырмай, айтқанына ханның көңілі толып:

– Кәне, балам, енді өтірік өлеңінді айтшы, – депті.

Сонда тазшаның айтқаны:

Қайныма қарға мініп, ұрын бардым,
Күйеуден өзім қатар бұрын бардым.
Айғырын шегірткенің ұстап мініп,
Алдынан қайын атамның қырындадым!
Жүк артып инелікке, ерте көштім,
Шүйкелеп сары майдан арқан естім.
Мұртына шегірткенің ат арқандап,
Дегенде: Өлдім-талдым! – әрең шештім.
Міндім де қара қоңыз аяңдадым,
Салдыртып аяңыма қоян алдым.
Япыр-ай, сол қоянның семізін-ай,
Көтеріп қоңызыма қоя алмадым!
Міндім де жасыл қоңыз сона құдым,
Басынан мұнар төбе сағым будым.
Дәулеттің құдай берген арқасында,
Қанменен көйлегімнің кірін жудым.
Үш жаста мергеншілік кәсіп қылдым,
Ши оқпен мың құланды атып қырдым.

Ауынан өрмекшінің кілем тоқып,
Ұялмай, жүз тұсақтан сатып тұрдым.
Балықтың қабыршағын отқа жақтым.
Өтірік бір сөз айтпай жұртқа жақтым.
Бір сонам асыранды қашып кетіп,
Дүниеден он жыл іздеп, азар таптым.
Ақылдан ер жеткен соң болдым жарым.
Бір суыр, мал дегенде қолда барым.
Әйелім тел қоянды жаздай сауып,
Түйреді сары майды екі қарын.
Бергенде бақа қызын көбелекке,
Жүріпті қара шыбын жеңгелікке;
Бір туын құмырсқаның ұстап сойып,
Той қылып, ат шаптырды төңірекке.
Міндім де қара қоңыз сона құдым,
Үш жұма, үш ай жүріп, қона құдым.
Қумасқа белді байлап, тұрып едім,
Дегенге жеңгем жерік бола құдым.
Бай болдым төрт түлікке тумай жатып;
Балама қалың бердім бәрін сатып.
Ретін мал жаюдың білмеген соң,
Сондықтан кедейлікке қалдым батып!
Байлықтан ыза шектім ақырында,
Бір түйір мал болмады жақынымда;
Малымның бәрін жинап отқа жағып,
Отырмын кедейліктің тақырында.
Қамыстан жылқы ұстауға құрық қылдым,
Жусаннан үйге тіреу сырық қылдым;
Бір талын сойылымның кесіп алып,
Көшкенде мал айдайтын шыбық қылдым.
Жиынға, салтанатқа кідім құрым.
Қытықтап, зорға айтқыздым ханның сырын.
Келгенде қалыңдығым жиырма жасқа,
Қайныма жиырма бес жас бардым бұрын.
Жүз салған қорғасыннан қара балтам.
Шықпады он матадан сыңар қалтам.
Дәулеттің маған келген арқасында,
Көшкенде жүз түлкіге жүгімді артам.
Айдадым, жылқы қылып тоқсан түлкі;
Борсықты ұстап мінсең аттың мүлкі.

Ішінде топ адамның тулап жығып,
Қылдың-ау, ойбай, қарсақ, жұртқа күлкі!
Арасын жырып қостым шөл қуаңның,
Молықтым, елін билеп бес дуанның.

Масаның сілекейін желі қылдым,
Шымшықтың жұмыртқасын келі қылдым.
Қамыстан сегіз қабат үй істетіп,
Жонынан шегірткенің көген тілдім.

Шымшықтың шылым шектім бақайынан,
Қоянның атым үрікті топайынан.
Тазшаның ақылы артық, ойы жетік,
Көр тышқан етік қылдым шоқайынан.

Басына бәйтеректің тіктім орда,
Көк орай шалғын екен қорда-қорда.
Қос атпен күні-түні бірдей қуып,
Қашаған бір битімді тұттым зорға.

Мен өзім өтіріктен пайда еткенмін,
Бит терісін биялай, қалта еткенмін.
Етіне бір шіркейдің қазан толмай,
Соймасқа қайтып шіркей ант еткенмін.

Мыс егіп, көбік қарда алтын ордым,
Ізіне ақ жыланның қақпан құрдым.
Шегірткем мініп жүрген тулап еді,
Жалғыз тал қыл қамшыммен өлгенше ұрдым.

Түгестім сар аяқпен Сырдың суын,
Он нарға артып жүрмін қыздың буын.
Еншіге әкем берген мың қоянның,
Сол қыста қырып алдым барлық туын.
Тілімнің келмейді ебі өтірікке,
Тақсыр-ау, осыным да өтірік пе?
Қырық байтал қалың малға санап алып,
Қыз бердім, отау тігіп кекілікке!
Биені қымыз іштім мұзға байлап,
Тышқанды жауыр қылдым үш жыл айдап.

Қырық тоғыз мүшелімде әкем туып,
Жүгірдім қуанғаннан алақайлап.
Отыным жазда жаққан мұздан болды,
Салымым жүз жасаған қыздан болды.
Былтырғы жерошаққа жаққан отым,
Тұтанып зорға биыл қызған болды.
Сауысқан алып ұшты бөлтірікті,
Айтпаймын қыз берсең де өтірікті!
Шіркіннің тепкісінің қаттысын-ай,
Бір қызды шыбын теуіп өлтіріпті!
Қоянның шаңырақтай омыртқасы,
Көнектей көлбақаның жұмыртқасы.
Болғандай енді өтірік несі қалды,
Түбінен шау қияқтың ердің қасы.
Жонынан атжалманның айыл алдым,
Үш жөргем, ішін жарып майын алдым.
Ізіне аттың басқан қақ тұрыпты,
Қырық құлаш қармақ салып, жайын алдым.
Шымшықтың шылым шектім қу басынан.
Атжалман арқан естім шудасынан.
Қырық қарға, отыз сона құда түсіп,
Инелік киіт киді құдасынан.
Серік боп құрқылтаймен қылдым сауда,
Айналды серіктіктің арты дауға.
Борсыққа жарап жүрген міне шауып,
Ұрандап, бір бүйірден тидім жауға!
Дарияға тоған бастым ебелектен,
Жаратып қасқыр құдым көбелекпен.
Жығылып тас кенеден мойны үзіліп,
Бір кемпір ә дегенше өле кеткен.
Аспанға алты жерден тіреу қойдым,
Борышыма жел жемісін бере қойдым.
Жүрегін құрқылтайдың төрт бөліп жеп,
Нансаңыз, өмірімде бір-ақ тойдым!
Сауысқан елден асты аққуды іліп,
Елімді қызғыш шауып салды бүлік.
Қақалып кеше кешке жеген етке,
Қолқамда бес жыл тұрды кәріжілік.
Күмістен ақ тышқанға таға қылдым,
Құйрығын көртышқанның жаға қылдым.

Терісін сары масаның теспей сойып,
Жиынға он бес қарыс саба қылдым.
Жабылып тоғыз жігіт көтере алмай,
Қылмасқа ондай саба тоба қылдым.
Өтірік айтпағаннан жұртқа жақтым,
Құмырсқаны қайырып, қойдай бақтым.

Ел қыдырған кешегі есер кезде,
Бүгелектің басына тана тақтым.
Бір қоянды міндім де аспанға ұштым,
Екпініне шыдамай, жерге түстім.

Алты күндей ақ боран соғып еді,
Жалғыз қурай ығында ас қып іштім.
Дүниенің ауыры үрген қуық,
Жалғыз өзім көтердім аузын буып.
Үлкеніне шіркейдің арба жектім,
Ондай мықты көрмедім өзім туып.
Бес қарсақты күнінде баса жектім,
Жүргізе алмай, шіркінді азап шектім.
Екі теңді үстіне теңдеп алып,
Қара жолдың үстінде борт-борт шаптым.
Үлкеніне шіркейдің арба салдым,
Басқа, көзге төпелеп зорға салдым.
Мені мықты дегенге жұрт нанбайды,
Қойдай битті көтеріп отқа салдым!
Өтірікті айтпаймын ең басынан,
Арқан естім боз торғай шудасынан.
Алты инелік, бес торғай той қылыпты,
Киіт кидік солардың құдасынан.
Өтірік өлең айтпаймын ең басынан,
Шылым қылдым шымшықтың қу басынан.
Қара шіркей етіне қазан толды,
Астау-астау ет қалды әр басынан.

Маса деген бірталай бақыр екен,
Сона деген қансорғыш бақыр екен.
Екеуінің қылығы асқынған соң,
Құмырсқалар жазалап жатыр екен.

Бүгелектің терісі – ер-тұрманым,
Қоян мініп мен өзім жау қуғанмын.
Шегірткенің айғырын ұстап мініп,
Тұра қашқан түлкіні бір бұрмаймын.
Көлбақаның көлектей сүйегі бар,
Көртышқанның қырық құлаш үйегі бар.
Өзім барып жерінен алып келдім,
Бір түлкінің қырық арба сүйегі бар! –

деп аяқтайды өлеңін тазша.

Тазшаның әңгімесі де, өлеңі де бастан-аяқ ханның өзі айтқандай, рас сөзден бір ауыз сөз қосылмай айтылғанына хан риза болып: «Адам қай іске бет түзеп ұмтылса, сол істің үдесінен шығады. Егер оған неше түрлі жақсылық жұмыстарды мойнына артса, оның да үдесінен шығарына көңілім сенеді. Түбінде мұның қолынан үлкен-үлкен жұмыс келер», – деп, айтқан уәдесімен қызын береді, уәзір де қылады. Тазша, сөйтіп, мұратына жетеді.

аяғы заманда үш аңшы өмір сүріпті – екеуінің сақалы бар, ал біреуінің сақалы жоқ екен. Бір күні олар далаға құс атуға шығады. Күні бойы қанжығалары бос болып, кеш түсе бір дуадақ атып алады.

Аңшылар шатырларын құрып, ошақ жағып, дуадақты өзара бөлісіп алмақ болады, осы кезде дуадақтың жалғыз, ал олар болса үшеу екендіктері естеріне түсіп ойланып, тығырыққа тіреледі.

Сақалдылар былай дейді:

– Кімде-кім ұзақ уақыт сөз қатпай үнсіз отырса, дуадақ соған тиесілі болсын.

– Жарайды, – дейді сақалсыз, – сендердің дегендерің болсын.

Үшеуі ауыздарына тас түскендей ошақтың қасында кім бірінші сөйлер екен деп, біріне-бірі қарап отырады.

Бір сағат өтеді, екі сағат өтеді, үшінші сағатқа кетеді – ешкімнің тіс жаратын түрі жоқ. Сол кезде сақалсыз дуадақтың жүнін жұла бастайды.

Сақалдылар оған қарап отыра береді, сөйлеуге дәрмендері жоқ. Ол тек соңғы сүйекті сорып болған кезде ғана екі сақалды ойбайға басады:

– Қалайша уәдені бұзып дуадақты жеуге батылың барды! Бұл барып тұрған тонау ғой!

Сақалсыз күліп:

– Сендер, маған ренжулеріңе қарағанда, уәдені ұмытқан сияқтысыңдар. Кімде-кім ұзақ үндемей отырса, дуадақ сонікі болады деп келіспек пе едік. Дұрыс па? Өздерің емес пе бірінші тамақтарыңды жыртып айғай

шығарған. Соған қарағанда, дуадақ маған тиесілі сияқты. Тағы қандай дау болуы мүмкін?

Сақалдарын сипаған екеуі – жағдайларының қиындығын түсінген сияқты. Қарындары аш күйінде ұйықтауларына тура келеді. Келесі күні аңшылар екі қаз және бір батпақшы құс атып алады.

– Олжаны қалай бөлісеміз? – дейді сақалдылар.

Сақалсыз өз шешімін айтады.

– Сендер екеусіндер, мен болсам жалғызбын. Қаз екеу, батпақшы біреу. Сендер батпақшыны алыңдар, мен екі қазды алайын. Сол кезде біздер де үшеу, сендер де үшеу боласыздар.

– Е-е-е, ағайын! – дейді сақалды, сен бізді алдамақшысың ғой. Қаздың батпақшыдан жақсы екенін кез келген біледі.

Сақалсыздың беті бүлк етпейді.

– Оның дұрыс, – деді ол, – қаз батпақшыдан жақсы. Қалай болғанда да сендер менен жақсысыңдар ғой. Олай болса мен өзімді батпақшының орнына ұсынамын, ал сендердің орындарыңа қаздарды аламын.

Сақалдылар біріне-бірі қарап, – сақалсыздың айтқан сөзінде дұрыстық бар дегендей, сақалдарын сипап, демдерін іштеріне тартып, батпақшыны тазартуға кіріседі. Ал сақалсыз болса, қаздың етіне қарнын әбден тойғызған екен.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	7
ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕР	
Ер Төстік	13
Кедейдің үш ұлы	39
Күн астындағы Күнікей қыз	51
Патша мен бүркіт	59
Ғажайып бақ	67
Апалы-сіңлілі үш қыз	73
Үш тапсырма	89
Бай мен жарлы	93
ХАЙУАНАТТАР ТУРАЛЫ ЕРТЕГІЛЕР	
Тышқан мен жылан	111
Түлкі, қойшы, аю	113
Алтын мәші және сиқырлы қоян	117
Түйе су ішкенде неге үнемі артына бұрылып қарайды?	127
Түлкі, тасбақа және кене	129
Бөдененің құйрығы неге келте?	131
Кім күшті?	133
Қоянның ерні неге үшеу?	135
Батыл есек	139
ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІ	
Қарттың ұлына өсиеті	151
Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек	153
Қаңбақ шал	157
Тазша бала	161
Қыз бен Тазша	169
Тұлпар	173
Сараң молда	177
Бай мен бақташы	181
АҢЫЗ ЕРТЕГІЛЕР	
Қорқыт туралы аңыз	191
Аяз би	195
Алдаркөсе мен қу жауырын	209
Жиренше мен Алдар	213
Алдардың Шықбермес Шығайбайға қонақ болғаны	217
Алдаркөсенің сиқырлы тоны	223
Хан мен уәзір	227
Жиренше мен хан	233
Алдардың шайтандармен жолдас болуы	237
ӨТІРІК Әңгімелер	
Тазшаның қырық өтірігі	249
Үш аңшы	261

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ КАЗАХСКИЕ СКАЗКИ

Редакторы **А. Сужикова** Редактор **С. Масгутова**
Суретшісі **А. Дүзелханов** Художник **А. Дүзелханов**
Компьютерде көркемдеп, беттеген **Н. Наурызбаев** Дизайн и компьютерная верстка **Н. Наурызбаева**
Корректоры **Б. Құмықбаева** Корректор **А. Смаилова**

Басуға 13.10.2022 ж. қол қойылды. Подписано в печать 13.10.2022 г.
Пішімі 84x108 1/16. Формат 84x108 1/16.
Есептік баспа табағы 16,94. Уч. изд. л. 16,94.
Шартты баспа табағы 27,72. Усл. печ. л. 27,72.
Офсеттік басылым. Печать офсетная.
Қосымша таралымы 4000 дана. Доп. тираж 4000 экз.
Тапсырыс №1571 Заказ №1571.

Сапасы жөнінде мына мекемеге хабарласыңыз:
Қазақстан Республикасы,
«АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ» ЖШС,
050012, Алматы қаласы, Жамбыл көшесі, 111-үй,
тел. (727) 250 29 58, факс: (727) 292 81 10.
e-mail: info@almatykitap.kz

С претензиями по качеству обращаться:
Республика Казахстан,
ТОО «АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ»,
050012, г. Алматы, ул. Жамбыла, 111,
тел. (727) 250 29 58; факс: (727) 292 81 10.
e-mail: info@almatykitap.kz

Сапа және қауіпсіздіктің
барлық стандарттарына сай.
Сертификатталған.
Сақтау мерзімі шектелмеген.

Соответствует всем стандартам
качества и безопасности.
Сертифицирована.
Срок годности не ограничен.

Қазақстанда басылды Отпечатано в Казахстане
«Реформа» ЖШС ТОО «Реформа»,
Алматы қ., Ақбулақ ы-ауд., Шәріпов к-сі, 40Б-үй г. Алматы, мкр. Акбулак, ул. Шарипова, д. 40Б

Кітаптарды «АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ» ЖШС-ның кітап дүкендерінен сатып алуға болады.

Нұр-Сұлтан қаласы: Иманов көшесі, 10, тел.: (7172) 53 70 84, 27 29 54;
Б. Момышұлы даңғылы, 14, тел.: (7172) 42 42 32, 57 63 92.
Алматы қаласы: Абай даңғылы, 35/37, тел.: (727) 267 13 95, 267 14 86;
Гоголь көшесі, 108, тел.: (727) 279 29 13, 279 27 86;
Қабанбай батыр көшесі, 109, тел.: (727) 267 54 64, 272 05 66;
Жандосов көшесі, 57, тел.: (727) 303 72 33, 374 98 59;
Майлин көшесі, 224 «А», тел. (727) 386 15 19;
Төле би көшесі, 40/1, тел.: (727) 273 51 38, 224 39 37.

Интернет-дүкен: www.flip.kz
Сауда бөлімі, тел.: (727) 292 92 23, 292 57 20.
e-mail: sale1@almatykitap.kz

Кітаптар мен басылымдар туралы мағлұматтарды
www.almatykitap.kz сайты арқылы білуге болады.

